

Published by Bhatta Shri Gaur Gopalsharma
Badamandır, Bhoyiwāda, Bombay

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya
Sagar' Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay.

हरिःशोम्

श्रीमते रामानुजाय नमः

श्रीमद्वायूलमहाचार्यवर्यसच्छिष्येण श्रीसुदर्शनाचार्येण

विरचिता

वेदान्तविजयमङ्गलदीपिका

—००—

महाचार्यकृपापात्र मनीषामूपमानसम् ।
सुदर्शनगुरु वन्दे सौशील्यादिगुणोज्ज्वलम् ॥

वन्दे संश्रितसर्वकामफलद सर्वापदां वारक
तत्सम्प्राप्तिमासिताञ्जनयन सम्प्लुतपद्माननम् ।

जातुद्वन्द्वसमुल्लसत्करगुण व्यत्यस्तपादद्वय 10

जन्मस्येमलयादिलील्यटिकाधिलाधिराज ममुम् ॥

श्रेयो देवान्ममाचार्यो विद्याविनयवारिधि ।

परवादिमत्त्वान्तदिवाकरमहागुरु ॥

वेदान्तानां विजयमधुना देशिकानां प्रसादा

द्वेदान्तार्थान् परकलुषितान् क्षालयित्वा हि सर्वान् । 15

सद्भिर्न्यायैर्विविधकुशलैर्न्यासस्त्राधिरुढे

वर्षाधूलश्रीपनगुरुरसौ व्याकरोदेशिकेन्द्र ॥

वेदान्तार्थानरोपाननितरस्रुगमान् सम्यगालोच्य तर्कै

सूक्ष्मैस्त्राधिरुढैर्विमजनकुशलैर्न्यायमार्गैश्च युक्तान् ।

गम्भीरेऽसिन् प्रथमे धनगुरुरचितेऽशेषवप्रार्थदीप्ते 20

कस्तुं शक्य प्रसक्तो न मम चलमतेस्तत्प्रसादायु शक्य ॥

१ अयं ग्रन्थकविपय - श्रेयो न ग्रन्थार्थात् २ स्त्र-पात्रमनीषं वेदमानसम् ।

सुदर्शन गुरुं ३ स्त्र-मध्यपेक्षितस्य शलाघितार्थं भजे ४ स्त्र-व्यक्षितरक्षितान् ।

विजये निगमान्तानां शुभां मङ्गलदीपिकाम् ।
तनुते तत्प्रकाशाय सुदर्शनगुरुरसुधीः ॥

इह खलु श्रीवाधूलकुलतिलको महामतिरखिलशास्त्रार्थतत्त्वनिर्णायको
निखिलवेदमौलिभागार्थतत्त्वनिर्धारकस्सकलमीमांसान्यायसञ्चारणनिपुणो
५ ब्रह्मविदग्रेसराग्रगण्यो भगवान् घनगुरुरखिलरामानुजार्यमतानुसारिविद्वज्ज-
नानुजिघृक्षया संप्रदायपरम्पराप्राप्तसकलवेदान्ततात्पर्यनिर्धारकं तद्विरुद्धता-
त्पर्यापनोदकं समीचीनन्यायतर्कपारिकर्मितगूढभावमितरराद्धान्तभर्मच्छिदं
भगवद्रामानुजराद्धान्ताद्वितीयदीपं वेदान्तविजयाख्यप्रबन्धं प्रणिनाय ।

तत्र तदर्थानामतिविततगहनतया मन्दमतिदुरवबोधानां सकलविद्व-
१० जनसुबोधाय तदर्थान् प्रधानप्रतिपाधानखिलान् संक्षिप्य वेदान्तविजय-
मङ्गलदीपिकाख्यप्रबन्धमुखेनोपन्यासः क्रियते ।

तत्र प्रथममन्येषां संशयादिनिवृत्तये ।
श्रवणादेर्विधेयत्वनिरासः क्रियते मया ॥
वेदान्तवाक्यविहितश्रवणादेर्न युक्तिमत् ।
१५ विधेयत्वं परोक्तं तु सिद्धेर्ध्यानविधानतः ॥

वेदान्ते तावत् “द्रष्टव्यश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” इति
मोक्षसाधनतया दर्शनादीनां विधायकवाक्यानि श्रूयन्ते; तत्र किं सर्वाणि
वाक्यानि विधायकानि, उत कानिचिद्वाक्यानीति विचार्यते । तत्र दर्शन-
समानाकारध्यानस्य मोक्षसाधनतया अत्यन्ताप्राप्तेः “द्रष्टव्यो निदिध्यासि-
२० तव्यः” इत्येकवाक्यतया दर्शनसमानाकारध्यानविधिः न तु दर्शनध्यानयोः
प्रत्येकविधिरिति अनुपदमेव वक्ष्यामः । तदर्थतया श्रवणस्य रागतः
प्राप्तत्वात् श्रोतव्य इत्यनुवादः । श्रुतप्रतिष्ठार्थतया मननस्यापि रागतः
प्राप्तत्वात् मन्तव्य इति चानुवादः ।

१. ख घनगुरुरखिलशास्त्रार्थनिर्धारक भगवद्रामानुजसिद्धान्तवेदान्तविजयाख्यम्
२५ २. क रात्तान्तद्वितीयदीप. ३. ख तेऽधुना ४. ख न्यायविधानतः ५. ख-
रति चानुवादः .

तत्र अवणं नाम आपातदर्शनमिह प्रतिवाक्य 'अयमस्य वाक्यस्यार्थः' इति सिद्ध्यर्थोक्तिरूपेण गुरुपदेनोक्तं अनेकवाक्यास्वाक्यार्थग्रहणम् । अत्र स्वतन्त्रवाक्यार्थज्ञानव्युदासाय गुरुपदेनेति । न्यायापेक्षगुरुपदेन ज्ञान्यवाक्यार्थज्ञानव्युदासाय सिद्ध्यर्थोक्तिरूपेणेति । एकैकवाक्यार्थज्ञानव्युदासाय प्रतिवाक्यमिति । अवणस्य विधेयत्वज्ञापनाय आपातदर्शनं ८ भिन्नमिति । न चोक्तत्वेन वाक्यार्थनिर्णयरूपमवणेनैव निदिध्यासनसंभवात्मननवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन संशयनिवर्तकत्वामावात् । युक्तिपूर्वकनिर्णयरूपमननस्यैव संशयनिवर्तकत्वादिति केचित् अवणपदार्थमाहुः —

तत्र—ओतव्य इत्यत्र गुरुवाक्यावाचकपदामावात् ओतव्यश्चन्द्रस्य 10 ओत्रज्ञानविषयत्व एव व्युत्पद्ये । तस्यात्मन्यसंभवेन ओत्रज्ञानविषयत्वोक्तं ज्ञानलक्षणया वाक्यजन्यार्थज्ञानमेव अवणमिति युक्तम् । मननं च युक्त्युक्तविचारपूर्वकनिर्णयरूपज्ञानम्, स्मृतिजनकदृढतरसंस्काराधायकवाक्यार्थज्ञानं वा । तस्य मननचन्द्रार्थत्वाभावेऽपि वस्तुसामर्थ्येन मननविरोधो लभ्यते, घटपदस्य सामान्यवाचित्वेऽपि जलाद्वरणसामर्थ्येन 15 यथा छिद्रेतरघटलाम् । निपूर्वेण चिन्तावाचिधातुना निरन्तरध्याननिदिध्यासनम् । इत्यमेव अवणादीनां विवेकाः ।

एव स्थिते केचिदाहुर्मार्त्वा —ओतव्य इत्यपूर्वविधिः, अक्षज्ञानहेतोः अक्षविचारस्य सामान्यतः प्राप्तावपि वेदविचारत्वेन अक्षज्ञानहेतुताया अत्यन्ताप्राप्तत्वात्* यथा स्थानभरणाधिकरणोक्तरीत्या राजसूयान्तर्गतेष्टि-20 पशुसोमेषु प्रीतिलिखितरूपेण सामान्यतः इतिकर्तव्यताप्राप्तावपि राजसूयान्तर्गता अप्राप्तिः । मन्तव्य इत्यपूर्वविधिः, यद्वा अवणमननयोर्निदिध्यासितव्यगुणविषये वस्तुसामर्थ्येन प्राप्तावपि तदन्यगुणविषये अप्राप्तेस्त-

* स्त्र—वाक्यार्थमिहणयत्वे । निदि १ स्त्र—ओतव्य इत्यत्र २ गुरुपदेनेत्यत्र ३ उपपन्न अनेकवाक्यास्त्वैतन्न वाक्यापदस्य आभावादित्यर्थः ४ स्त्र—वाक्यजन्यपदानार्थज्ञान-25 तमेव ५ स्त्र—विषये ६ क्त—इत्यमेव अवणा ७ पूर्वमीमांसा—अ १, पा १ अपि ४-५ ८ क्त-रा-घ—प्रीतिलिखितरूपोदकताः ९ स्त्र—अप्राप्तत्वात्पूर्वविधि

द्विधिरूप्यपूर्वविधिः, एवं च श्रवणमननयोः निदिध्यासितव्यगुणविषये
दृष्टद्वारेण अन्यत्रादृष्टद्वारेण निदिध्यासनाङ्गतेति

तत्र तत्र ब्रह्मज्ञानार्थं वेदविचारः कर्तव्य इति वचनव्यक्तेरभा-
वात् । आत्मा श्रोतव्य इति हि विधिवाक्यं, तेनात्मविचारः कर्तव्य
इति वचनव्यक्तिः सिध्येत्, न तु वेदविचारः कर्तव्य इति; यदि वेद-
स्यात्मप्रमाणत्वाद्धेदविचारः तदा तद्विचारस्यात्मनि प्रमाणत्वाद्धेदवि-
चारः सिध्येत् । तथा च लौकिकवाक्यस्यापि विचार्यत्वप्रसङ्गः । सर्ववे-
दानामाराध्यब्रह्मपरत्वेन ब्रह्मणि प्रमाणत्वविवक्षायां न तस्य विधेयता,
रागादेव प्रवृत्तेः । किञ्च मननस्य विधेयत्वेऽपि कथं श्रवणस्य विधेयत्वं
मन्तव्यार्थश्रवणस्य मननहेतुतया लोकेत एव प्राप्तत्वात् । किञ्च श्रवण-
मननयोर्विधेयत्वे निदिध्यासितव्यगुणांशे अनुवादः प्राप्तत्वात् अन्यत्र
चाप्राप्तत्वाद्विधिरित्येकस्यैव वाक्यस्य विध्यनुवादवैरूप्यप्रसङ्गः । न चेष्टा-
पत्तिः, “तत्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः” इत्यधिकरणविरोधात् ।
“अनुप्रासर्षिषु सामान्यात्” इत्यधिकरणविरोधाच्च; तत्रोभयत्रापि विध्य-
नुवादवैरूप्यप्रसङ्गेन पूर्वपक्षनिरासात् ।

यदुक्तं वेदविचारत्वेन ब्रह्मज्ञानहेतुताया अप्राप्तिरिति । तत्र किं सर्व-
वेदविचारत्वं विवक्षितं वेदविचारत्वमात्रं वा ? नाद्यः, सर्वत्वबोधकपदा-
भावात् । किं च सर्वत्वं किं वेदविशेषणं विचारविशेषणं वा ? नाद्यः,
प्रामाण्यविचारादेरेव विधेयत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सर्वविचाराणां
यौगपद्यासंभवेनातीतानां कारणत्वायोगात् । अतीतानामदृष्टद्वारकत्वे च
कर्मविचारस्य मननशब्दार्थत्वकल्पना व्यर्था । अतीतेन ब्रह्मविचारेण
अपूर्वविधित्वोपपादनसंभवात् ।

१. क विचारसिद्धिः तदा वाक्यस्यात्मनि प्रमाणत्वाद्वाक्यविचारः. २. ख
प्रमाणत्वादेव प्रवृत्ते ३. पू मी. अ. ३ पा ६. सू. १४ ४ पू मी. अ. ३. पा. ५,
25 सू. ५२. ५. वेदस्य उत वेदविचारस्य विशेषण वा. ६. ख अतीतानागतधर्मविचारस्य.

न द्वितीय, एकेनैव विचारेण चारितार्थात् । राजसूयहृष्टान्तश्च
विषम । इदं हि तदधिकरणत्वीर-रानसूये षड्व इष्टिपशुसोमयागा
सर्वे फलवन्तस्समप्रधाना, तत्राभिपेक्षनीयो नाम सोमयाग, तत्सन्निधौ
विदेवनादयः समागता, ते किं संवेत्य राजसूयस्याग्नमुत्ताभिपेक्षनीय-
स्येवेति । यदि सन्निधिर्भलीयान् अभिपेक्षनीयाग्नम्, अयं प्रकरणं भलीय ८
ते राजसूयाग्नमिति । तत्र सन्निधिविरोधादभिपेक्षनीयाग्नत्वे प्राप्ते तदभि-
धीयते—“प्रकरणाविरोधात्” सर्वाद्यतैव युक्ता । यद्यपि अभिपेक्षनीय-
स्यापि फलवत्त्वात् प्रकरणमस्ति । तथापि उत्तरकरणं सर्वेषामस्तीति सर्वा-
द्यतैव युक्ता । अभिपेक्षनीयाग्नत्वे हि पाठसन्निधिविरोधेन “विरोध्या
काह्नां कल्पयित्वा अभिपेक्षनीयाग्नत्वं कल्प्यम् । ततो वरं ह्युत्ताकाह्ना 10
तत्सर्वार्थत्वाकल्पनमिति । अत्र सन्निधौ प्रकरणस्य भलवत्त्वं व्युत्पाद्यम्
नत्वाकारान्तरेण । आकाह्नाविरुद्ध्याकारान्तरेणाकाह्ना व्युत्पाद्या । किञ्च
वेदान्तविचारान्ते लोफत एव प्रवृत्तिसिद्धेस्तदन्ते न विधे प्रयोजकत्वं
कल्प्य, किन्तु पूर्वभागविचाराद्य एवेति विधेर्विधेर्भेदोत्तरप्रयोजकत्वम-
स्त्वसमापद्येत ।

16

अपरे तु भाष्या — द्रष्टव्यं श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिना अवगणादिक
‘मोक्षोपायत्वेन विधाय “आत्मनि स्वस्वरे दृष्टे श्रुते मते” इति तदुपक्रम्य
“एतावदेव स्वस्वरे अमृतत्वम्” इत्युपसंहारेण एतावच्छब्देन दर्शनादिक
परामृश्य (पार्थक्येन) अमृतत्वमिति मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । ते च दर्शना-
दयः ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम’ इति पञ्चागस्यापि मुख्यवत्फलसंय 20
न्वमतिपादनेन पञ्चागा इव समप्रधाना । अत्रापि एतावदेव स्वस्वरे
अमृतत्वमिति दर्शनादिचतुष्टयस्य मुख्यवत्फलसंयन्वमतिपादनात् । यद्यपि
अवगणादेर्भननादिद्वारा मोक्षहेतुत्वेन समप्रधान्यं, तथापि नोत्तरोत्तरं प्रति

१ ख—राजसूयापिचर विरोधो विषम २ ख—समप्रधानस्य ३ पेक्षनीयस्या-
ग्नमिति प्राप्ते अभिधीयते ४ पू मी अ इ, पा इ, ख, १८ ५ क—विष्-25
दाहार्हा ६ ख—कल्प्यम् ७ क—न चार प्रकरणेण ८ क—मोक्षोद्देशेन

शेषत्वमिति कतूपकारकाधानवत् प्राधान्याविरोधः । अन्यथा एतावदेवा-
मृतत्वमित्यत्र साधनत्वमसाधनत्वं च प्रतिपाद्यमिति वैरूप्यम् । एतावदे-
वामृतत्वमित्यैकरूप्यं स्वरसतोऽवगम्यते । न चैतावच्छब्देन दर्शनस्यैव
परांमर्श इति वक्तुं शक्यम् । प्रकृतत्वाविशेषेण सङ्कोचस्य सङ्कोचकाभावे
५ वक्तुमशक्यत्वात् ।

ननु श्रवणमननयोर्मननध्यानहेतुत्वस्य लोकदृष्टत्वेन तद्धारकत्वेऽपि
निदिध्यासनस्य मोक्षे जनयितव्ये कथं दर्शनद्वारकत्वं ध्यानस्य^१ दर्शन-
हेतुताया लोकप्राप्तत्वाभावादिति चेन्न । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनायोगेन
दर्शनस्यैव द्वारत्वकल्पनात् । यद्यपि श्रवणमननयोर्निदिध्यासितव्यगुण-
१० विषये प्राप्तत्वेन न विधिसंभवः । तथापि गुणान्तरेषु तथोरत्यन्ताप्राप्त-
त्वात् श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यपूर्वविधिः । तत्र श्रवणस्य दृष्टं मननमेव
द्वारम् । मननस्य तु ध्येयांशे दृष्टमन्यत्रादृष्टमिति ॥

अयमपि पक्षः पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तः । किञ्च श्रवणस्य मननहेतु-
तायाः लोकतः प्राप्तत्वात् कथं विधेयत्वम् । न च मननहेतुत्वेन प्राप्ता-
१५ वपि मोक्षहेतुत्वेनाप्राप्तेरपूर्वविधिरिति वाच्यम् । तथा सति मननस्य ध्येये-
तरगुणविषयत्वकल्पनावैयर्थ्यात् मोक्षहेतुत्वेनाप्राप्तस्य मननस्य विधिसं-
भवात् । किञ्च आत्मा श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यत्रात्मशब्देन सकलगुणवि-
शिष्ट एवात्मोच्यते, अविशेषात् । आप्नोतीत्यवयवव्युत्पत्त्या सकलगुण-
विशिष्टस्यैव शब्दार्थत्वात् निदिध्यासितव्य इत्यत्रापि स एवोच्यते ।
२० अन्यथा आत्मशब्दार्थवैरूप्यप्रसङ्गात् । ततश्च सकलगुणविशिष्टात्मवि-
षयकनिदिध्यासनदर्शनयोः विधिरिति विद्याभेदोच्छेदः । तादर्थ्यस्य श्रव-
णमननयोः^२ लोकत एव प्राप्तत्वादविधेयत्वं च स्यात् । आत्मशब्दस्य
स्वरूपमात्रपरत्वे तु आत्मध्यानहेतुत्वं श्रवणमननयोर्लोकत एव प्राप्तमिति
विधिवैयर्थ्यम् । दर्शनरूपज्ञानस्यैवविधेयत्वान्न द्रष्टव्य इति विधिः ।
३० तत्साधनविधौ तु निदिध्यासनविधिरेव स्यात् ।

१. ख-प्रधानान्तर कल्प्यम् २. ख-निदिध्यासनहेतुत्वस्य. ३. ख-मन्तव्यगुण-
विषये. ४. ख-लोकत एव विधेयत्व च स्यात्. ५. ख-अविधेयत्वापातात् साधनविधौ तु.

ययुक्तम् “एतावदरे सख्यमृतत्वम्” इत्यादिना चतुर्णां मोक्षसाधनत्वेन विधानमिति । सन्, प्रयोजकत्वमात्रेण सामानाधिकरूप्योपपत्तेरालम्ब्य जीवनमिति वत् । न हि लक्षणं साक्षाज्जीवनहेतुः । किन्तु कर्षणादिनष्टव्यापारव्यवधानेनैव । किञ्च एतावदित्यस्य कैमिपदामात्रेण नियोज्यसमर्पकत्वामावात् सैलुपदमयोगाद्यायमर्थवादः । कैमिपदफलत्वेन नियोज्यसमर्पकत्वं तु यत्र उत्कल्पनं तत्रैव स्यात् । तच्च द्रष्टव्यो निदिध्यासित्व इत्यत्रैव । तत्र लोकसिद्धफलामावात् । न तु श्रोतव्यो मन्त्र इत्यत्र उत्कल्पनं युक्तम् । तयोर्ध्यानफलकत्वस्य लोकेत एव प्राप्तेः ।

यत्तु निदिध्यासनस्य दर्शनं द्वारमिति, तदपि न, स्मृतिरभ्यसे सर्वे मन्थिनां विप्रमोक्षः, “मिथते हृदयमन्त्रिदिष्टयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दिष्टे परावरे” इति ध्यानदर्शनयोस्तुल्यवन्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनेन द्वाद्धारिमावात्सिद्धेः । ध्यानस्य दर्शनहेतुतायां लोकेत प्राप्त्यमावात् । अस्तु वा दर्शनद्वारकत्व, तथापि ध्यानस्य दर्शनजनकत्वमदृष्टद्वारेणैव स्यात् । ततश्च तद्द्वारेण मोक्षसाधनत्वसंभवे दर्शनद्वारकत्वकल्पनं व्यर्थमेव । तस्मात् ध्यान दर्शनात्मकमेव ज्ञानमत्र विधीयते । न तु दर्शनोद्देशेन ध्यानविधिः । दर्शनस्यापुरुषार्थत्वात् ‘अमृतत्वस्य तु नाद्यास्ति विधेयं’ ‘एतावदरे सख्यमृतत्वम्’ इति प्रकृतपरमपुरुषार्थमोक्षस्यैव फलत्वसंभवेन तत्कामस्यैव नियोज्यताफलत्वनस्योचितत्वाच्च । तत्र च ध्यानदर्शनयोः मत्प्रेकविधाने दर्शनस्याविधेयत्वेन विधानानुपपत्तिः, परममर्तमदर्शनसंभवे, गुरुलघुविकल्पनानुपपत्तिश्च । तस्मात् द्रष्टव्य इति दर्शनसमानाकारज्ञानविधिः । तच्च ज्ञान विरोप्याकाङ्क्षायां प्रकृत निदिध्यासनमेवेति दर्शनसमानाकारध्यानविधिः ।

एव दहरादिविधानामपि मोक्षसाधनत्वेन विधानात् मिथस्यैव दर्शनसमानाकारध्यानस्य विधाने गुरुलघुविकल्पनानुपपत्तिमसम्भवात् दहरादि-

१ ख—सामानाधिकरूप्ये कौतुकम्, २ ख—कैमिपदामात्रेण ३ ख—मनना २५
मावाद्यायमर्थवादः ४ ख—मन्त्र इत्येतयोः ध्यानफलकत्वमर्थः ५ ख—दर्शनसमाना
नाधिकरूप्यध्यानविधिः

विधानामपि दर्शनसमानाकारध्यानरूपत्वमवगम्यते । दर्शनसमानाकारश्च
वैशद्यविशेषः । वैशद्यं च चाक्षुषत्वारोपनिमित्तं, चाक्षुषज्ञानसादृश्यम्,
तच्च कामिनीभावनायां दृष्टम् । चक्षुषा कामिनीं पश्यामीत्यनुभवात् ।

ननु तत्र कामिनीविषयकमानससाक्षात्कार एव चाक्षुषत्वारोपो
५ दृष्टः । तत्कथं ध्याने चाक्षुषत्वारोपनिमित्तं वैशद्यमिति चेन्न । तत्रासन्न-
कृष्टकामिनीविषयकमानससाक्षात्कारासंभवेन कामिनीभावनायामेव चाक्षु-
षत्वारोपात् । न च ज्ञानमेव मनःकामिन्योः संबन्ध इति न मानससा-
क्षात्कारासंभव इति वाच्यम् । ज्ञानप्रत्यासत्तिघटितप्रत्यक्षसामग्रीतः
तदघटितज्ञानसामग्रीमात्रस्य प्रबलत्वात् । अन्यथा रगृति सन्तानात्मकध्या-
१० नानुपपत्तिप्रसङ्गात् । द्वितीयादिज्ञानानां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् शाब्दानुमित्योः
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । न चैवं तत्ताविशिष्टप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षानुपपत्तिः । समा-
नविशेष्यज्ञानप्रत्यासत्तिघटितप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रबलत्वात् ।

दर्शनसमानाकारध्यानं च भक्तिरूपापन्नमित्यवगम्यते । ‘यमेवैष वृणुते
तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां’ इत्यादिश्रुतेः; कथमनया
१५ श्रुत्या भक्तिरूपज्ञानसिद्धिः^१ उच्यते एष परमात्मा यं जीवात्मानं
वृणुते तेन जीवात्मना एष परमात्मा लभ्यते । एष परमात्मा स्वां स्वीयां
तनूम् अप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहं तस्य जीवात्मनः विवृणुते अनुभावय-
तीत्यर्थः । अत्र जीवात्मनः परमात्मना वरणीयत्वं प्रतिपाद्यते । प्रियतम
एव हि लोके वरणीयो दृष्टः । प्रियतमत्वं च जीवात्मनः, परमात्मनि जीवा-
२० त्मनः अत्यन्तप्रीतिः स्वत एव भवति । तथा च अत्यन्तप्रीतिरूपभक्तिप्र-
सन्नो भगवान् निरतिशयपुरुषार्थं ददातीत्यर्थः पर्यवस्यति । अयमेवार्थः—
‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।’ इति वचनेनोपबृं-
हितः । अनेन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षस्य भक्तिसाध्यत्वमुक्तम् । “भक्त्या
त्वनन्यथा” इति भगवदेकसाध्यत्वं प्रतिपादितम् । दर्शनसमानाकारध्यानस्य
२५ मोक्षसाधनत्वं ‘द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य’ इति वाक्येन प्रतिपादितम् ।

न च भक्तिध्यानयोस्तुल्यबन्धोक्षसाधनत्व संभवति, गुरुभुविफल्पा-
नुपपत्तिप्रसङ्गात् । “मय्या लभ्यस्त्वनन्यये”ति मय्येकसाध्यत्वविरो-
धाच्च । तस्मात् दर्शनसमानाकारध्यानमेव भक्तिरूपापन मोक्षसाधनमित्य-
वगम्यते ।

ननु भगवद्भक्त्यास्य विषयसंरत्येन सुखरूपतया रागत एव क्षेत्र प्रवृ 5
त्त्युपपत्ते विधिधैर्यमिति चेन्न । सुखरूपतया रागत प्रवृत्तिसंभवेऽपि
मोक्षार्थिनो मोक्षसाधनताज्ञान विना तत्र नियतप्रवृत्त्यनुपपत्ते मोक्षसाध-
नत्वेनाप्राप्तध्यानविधौ विरोधाभावात् । यथा क्षीरपाने रागत प्रवृत्तिसं-
भवेऽपि पिचोपहतस्य तन्निवृत्तिसाधनताज्ञान विना नियतप्रवृत्त्यनुपपत्ते
तत्साधनत्वेनाप्राप्तक्षीरपानविधि । 10

ननु कामिनीभावनायां तद्विषयकविचदानुभवजन्यरागसहकारादेव
वैशद्यं दृष्टम् । इदं कथं तदुपपत्ति २ भगवति पूर्वं विचदानुभवामावात्
इति चेन्न । तपासनाप्रीतभगवत्प्रसादेन वैशद्यसंभवात् । एतदेव—

“तेषां सततयुक्तानां भजता प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं त येन मायुपयान्ति ते ॥”

15

इति भगवतोक्तम् ॥—

ननु निदिध्यासनं न ज्ञान, विधेयत्वात् । अतः कथं ज्ञानपदवैशद्योप-
पत्तिरिति चेन्न । होमादौ क्रियात्वयत्नसाध्यत्वयोरिव निदिध्यासनेऽपि
ज्ञानत्वयत्नसाध्यत्वयोर्दुर्लभत्वत्वात् । कस्यचिज्ज्ञानस्य यत्नसाध्यत्व कस्य-
चित्तदसाध्यत्व धानुमवसिद्ध, यत्नसाध्यत्वेन ज्ञानत्वनिरासे तदभावात्, 20
तस्मिन्नासौ घातन्यत्र कथं न स्यात् । तस्मात् ध्यानं ज्ञानं विधेयं च अन्यथा
स्वत्वत्यागात्मकबुद्धिविरोधस्यापि यागस्याविधेयत्वप्रसङ्गात् ॥ २ ॥

केचिदाहुर्मायिनः अपूर्णविधिरेयाय, वेदान्तसंशयवणस्य ब्रह्मसाक्षा-
त्कारहेतुत्वेन मानान्तरेणानवगमात् । केवास्त्रिदाधुनिकानां कृतेऽपि श्रव-
णे ब्रह्मसाक्षात्कारमावात्, अकृतश्रवणानां वामदेवादीनां ब्रह्मसाक्षा- 25

त्कारदर्शनेन च उभयतो व्यभिचार इति कारणत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति;
तदप्ययुक्तम् । तथा सति व्यभिचारेण कारणत्वस्यैवासंभवे अपूर्वविध्यमा-
वप्रसङ्गात् । निदिध्यासनार्थत्वेन श्रवणमननयोः रागादेव प्रवृत्तिसंभवेन
विधिकल्पनागौरवाच्च ॥

5 नन्वेवमपि विहितकर्माङ्गतया विहिताचमनादिप्राप्त्यर्थोऽयं विधिर-
स्तु, प्राप्तेऽप्यर्थे प्रयोजनवशेन विधिदर्शनात् । तथाहि । “अथातोऽग्निम-
ग्निष्टोमेनानुयजन्ति” इति अग्निष्टोमाङ्गतया अग्निनामकस्थण्डिलविशेषं
विधायाम्नातस्य तमुक्थ्येन तं द्विरात्रेणेत्यादिवाक्यस्य उक्थ्यादिष्वतिदेशतः
प्राप्तिसंभवेऽपि अग्निविधायकत्वं प्रयोजनवशादुक्तम्, अतिदेशतः प्राप्ताव-
10 ग्न्याश्रितानां फलार्थाकृतिविशेषरूपगुणानामनङ्गत्वादप्राप्तेः तत्राप्यग्निविधौ
तूपदेशादेव प्राप्तेरिति ॥

अत्रोच्यते चोदकतः प्रागेव विधेः शीघ्रप्रवृत्तेः, प्रवृत्तस्य तस्य
चोदकत एव विधित्सितार्थस्य प्राप्तिसंभवे किमर्थो विधिरिति प्रयोजनाका-
ङ्क्षायां नियमपरिसरस्ययोरिव अत्रापीदं प्रयोजनमित्यवगम्यते; न तु
15 प्रयोजनवशाद्विधिः कल्प्यते । तथा च स्वाध्यायाध्ययनजनितापातप्रती-
त्यैव परमपुरुषार्थतत्त्वाधननिर्णिनीषया विचारकर्तव्यताबुद्धौ सत्यामर्थनि-
र्णयायार्थसापेक्षया विलम्बितमलब्धाधिकारं च श्रोतव्य इति वाक्यं
कुतो विदध्यात् । विधेरभावे कुतः प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतस्तस्माच्चमनादि-
प्राप्तिः; यदि विचारदशायामाचमनाच्चनुष्ठानस्य शिष्टैः प्रवर्त्यमानस्य किं
20 निबन्धनमिति प्रश्नः, तदा तदेव तन्निबन्धनमित्युत्तरम्; कथमन्यथा “प्र-
माणभूत आचार्यो दर्मपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य सूत्राणि
प्रणयति स्म” इत्यादिमाष्योपपत्तिः । न हीदं वाक्यं तद्विषयं, तस्मा-
न्नाचमनादिप्राप्त्यर्थो विधिः । अन्यथा “कृषिमन् कृषसे”त्यादौ कृष्यादेर-
प्याचमनादिप्राप्त्यर्थत्वेन विधेयत्वप्रसङ्गात् । किञ्च गुरुपसदनविधाना-
25 देव शौचसिद्धेराचमनादिकं सिद्धम् । किञ्च अशुचिना मनसापि वेदो-

धारणस्य निषिद्धत्वात् धेदविचारे भञ्जने कथमधिकारः । तस्मात् श्रो-
तव्य इति नापूर्वविधिरिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

केचिदाहुर्माध्या — श्रोतव्यो मन्तव्य इति नियमविधिः । अथवा वि-
धिना शब्दाभासजन्यज्ञानं व्याप्यते । मननविधिना तु व्याप्याभासजन्य-
ज्ञानं व्याप्यते इति, सदप्ययुक्तम् ॥

८

शब्दाभासे न्यायाभासे च यथाभासत्वज्ञानं, तदा विधिष्वेवार्थम् ।
यदि न, तदा विधिना निवर्तयितुमशक्यत्वात् विधिष्वेवार्थम् ॥ ४ ॥

मायिनस्तु केचिदाहुः — यथा किञ्चिद्वस्तु चक्षुषा निरीक्षमाणं स्थाव-
रीति सूक्ष्मविशेषान्तरे केनचित्कथिते तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः सम्प-
न्निधानव्यापारे प्रवर्तते, तथा मनसा गृह्यमाणे आत्मनि वेदान्तेरापाततो
निर्विरोधस्वरूपमाकर्ष्य तदवगमाय मननमेव सम्पन्निधानं, तत्रात्मनि
मनोनिधाने कदाचित् प्रवर्ततेति वेदान्तप्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यादिति
मनःप्रणिधाननिवृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिरिति ।

तदयुक्तम् — ज्ञानमसादेन विशुद्धसत्त्वं इति मनःशुद्धेर्नाशनीयत्वा-
दिदानीं विशुद्धमनसोऽलम्बात् न तत्प्रणिधाने प्रवृत्तिसंभवः । किञ्च अथवा-
विध्यभावेऽपि कृतेऽपि मनःप्रणिधाने ज्ञानादर्शनेन तत् एव मनःप्रणिधान-
निवृत्तिसंभवे विधिष्वेवार्थम् । न चैवमवृत्तप्रणिधानस्य प्रणिधानकर्त्रेणोऽपि
ज्ञानदर्शनमज्ञानतः मनःप्रणिधाने प्रवृत्तिः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थोऽयं नियम-
विधिरिति वाच्यम् । कृतप्रणिधानस्य पुनः प्रवृत्तिसंभवेऽपि तदादेवाकृतप्रणि-
धानस्य तत्र प्रवृत्त्यभावोपपत्तेः ॥ ५ ॥

२०

केचित्तु — “जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश”मिति मित्रात्मज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वप्रतिपादनेन मित्रात्मविचाररूपत्वात्तन्तरावर्तनेऽपि कदाचित् प्रव-
र्ततेति तन्निवारणेन अद्वितीयात्मप्रवणविधिरयम्, ननु मित्रात्मज्ञानस्य
मोक्षसाधनत्वाभावेन न तन्निवृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिः । वस्तुतः साधना-
न्तरनिवृत्तेरेव नियमविधिकार्यत्वात् । यथा श्रीहीनवहन्तीत्यादौ वस्तुतोऽपि

वैतुष्यसाधननखविदलनादेर्व्यावृत्तिर्नियमविधिना क्रियते; अन्यथा असाधनीभूतव्यावृत्तेर्विधिमात्रे संभवेनापूर्वविध्युच्छेदप्रसङ्गादिति चेन्न; तादृश-
नियमासिद्धेः, यत्र तु विधिं विनापि विधित्सिते पाक्षिक्यप्राप्तं निवारयितुं
न शक्यते । अन्यथा तत्रैव नियमविधिः । अत्र श्रवणविध्यभावे मित्रात्म-
ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गेनाभिज्ञात्मश्रवणाप्रवृत्तिर्नान्येन निवारयितुं शक्यत
इति नियमविधिरिति ।

तदप्युक्तम् तथाहि । न तावदापातप्रतिपन्नवेदार्थपुरुषं प्रत्ययं निय-
मविधिः, तस्य भेदाभेदसन्देहेन तत्त्वजिज्ञासैव स्यात् नतु भेदनिर्णयो
मे भूयादिति । नच भेदनिर्णयस्य मोक्षसाधनत्वेन ज्ञानात्तन्निर्णयेच्छा-
10 स्यादिति वाच्यम् । वेदवाक्यमात्रे आपातप्रतीत्या भेदनिर्णयमोक्षसाधन-
ताप्रतिपादकवाक्येऽपि आपातप्रतीतिसत्त्वेन भेदनिर्णयस्य मोक्षसाधन-
त्वनिर्णयाभावात् । नच निर्णयाभावेऽपि यदि न स्यादितिन्यायेन प्र-
वृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । लौकिकप्रवृत्तिसंभवेऽपि अलौकिकप्रवृत्ते-
निर्णयं विनाऽनुपपत्तेः; अन्यथा यागादावपि स्वर्गसाधनतासन्देहेऽपि
15 प्रवृत्तिप्रसङ्गेन कर्ममीमांसावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि गृहीतभेदतात्पर्यक-
वेदान्तपुरुषं प्रति अयं नियमविधिः । तेनास्यापि वाक्यस्य भेदतात्पर्य-
ग्रहणेन तं प्रति त्वदुक्तार्थबोधकत्वस्याप्यसिद्धेः । नापि गृहीताभेदतात्प-
र्यकवेदान्तपुरुषं प्रत्यय नियमविधिः, अभेदतात्पर्यग्रहणस्य विचारसाध्य-
त्वेन तस्य निर्वृत्तविचारतया विचारविधिवैयर्थ्यात् । किञ्च वेदान्तवा-
20 क्यस्याद्वैतार्थपरत्वं न्यायैरेव ग्राह्यम् । नतु वाक्यात् । अद्वैतं श्रोत-
व्यमिति वाक्याभावात् । तथाच भेदवाक्येऽपि न्यायैरेवाभेदतात्पर्यग्र-
हणात् तद्वाक्यमूलग्रन्थप्रसङ्गाभावेन भेदप्रतिपादकशास्त्रविचारप्रवृत्त्य-
नुपपत्तेः । किञ्च वाक्यार्थग्रमं निमिचीकृत्य विधिप्रवृत्तौ श्रवणविधेः
संकेतभ्रमेण अर्थान्तरभ्रमे सति श्रुतात्मविचारप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं विध्यन्तर-
25 मपेक्षणीयं स्यात् । एवं तत्रापि विध्यन्तरमिति विध्यनवस्था ॥

१. विनापीत्यत्र अपिर्नास्ति कोशान्तरे २. ख-अन्यथा इति पद नास्ति ३ ख-
अत्रैव. ४. ख-'तदप्युक्त' इतीदं वाक्य नास्ति ५. घ-नच. ६. ख अभेदतात्प-
र्यग्रहणात् तद्वाक्यमूलविचार ७ द्वैता.

विधयुरनरः । विरोधमवस्थाय विधिप्रवृत्तौ वैश्वस्य ननगाप्यत्मा
 ज्ञानद्वयमवस्थाय मीदीनवदन्तीत्यस्यापि अत्र विधित्वमस्ति । विध
 या मा श्रोतव्य इत्यादिप्रमाणाय नियम्यते । न च प्रकृत्या अज्ञेयामेति
 स्वाभेदात् न च मेदविचारप्रवृत्त्यभावेन न स्याद्वृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिः ।
 विध मनु भ्रमगृहीततापनव्यावृत्त्यर्थो नियमः, अस्मापि नियमे । विना ३
 यदि भ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् । सदा नियमः कार्यः । इह तु नियमाभावेऽपि
 व्यापानुवृत्तिर्न ज्ञानस्य मोक्षसाधनताप्रतिपादकत्वात् अज्ञेयमानस्यैव
 मोक्षसाधनत्वमिति न च भ्रमनिवृत्ते विधिरेवमर्थः । विध यदि भ्रमगृही
 ततापनव्यावृत्त्यर्थो नियमविधिः स्यात् । 'उर मयम्' इति मन्त्रस्य मन्त्र
 मन्त्राद्व्यतिरेकः पुरोडा उदयने विधिवगे मन्त्रान्तरेऽपि मन्त्रमन्त्रः । १०
 स्वेति मन्त्रेण तत्रैव विधियोगमप्येव ज्ञेय मन्त्रेऽनुष्ठेयमन्त्रादिसिद्धे
 मन्त्रस्य वैकल्पिक स्यादिति 'उर मन्त्रेति पुरोडा । मन्त्रमिति' इति मन्त्रा
 न्तरीयवृत्त्यर्थो नियमविधिः स्यात्, नानुवादः, सन्नातभ्रमगृहीततापनव्या
 वृत्त्यर्थो नियमविधिः । सिन्धु वन्धुवन्धुतापनव्यावृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

अपरे तु शुभ्यमानेपीतमनप्रव्यावृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिरित्याहुः ॥ १०

सद्व्यपुष्टम्—गुरो श्रोतव्येन प्रव्यावृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिरित्याहुः ॥ १०
 सिद्धत्वात् । अत्र मनुष्यम्—

एव श्रुत्यप्यननियमोऽपि न स्यात् । अथर्वं ब्राह्मणमुपवीतेति
 पापपरिणामेनाथर्वो ब्राह्मण उपगच्छेत् इति विधेरेव लिखितपाठ
 व्यावृत्तिसिद्धे । ननु अध्ययनविध्यभावे तद्वन्नूतोपगमविधेरेवाभावात् २०
 न तेन लिखितपाठव्यावृत्तिसिद्धिरिति चेन्न, यद्यपिध्यभावे तद्वन्नू
 यमिगमविधेरेव ज्ञातीति शुभ्यत्वम् । ननु शुभ्यत्वस्य तद्विना-
 नायमिति ज्ञानोदेन सतप्रविधेरेव न यथाज्ञातयेति चेन्न, तर्हि
 अथर्वं ब्राह्मणमुपनयितेत्यत्रापि ज्ञानोदेन सतप्रोपगमविधेरेव स्यात् ।
 संमाननादिसूत्रेण नयतेः ज्ञानाथत्य आत्मनेपदप्रयणेन ज्ञानोदेऽसंभवात् । २०
 तस्मादुभयत्रापि पापयद्वाप्यैवमर्थपरिहाराय एक प्रधानविधिरपरो

१ व—उरमयमिति २ व—मनुष्यमिति ३ व—मोक्षसाधनता

उक्तविधिः । फलश्रवणं तु पर्णतादिफलश्रुतिवदर्थवाद इति स्वीकार्यम् । किञ्च विधीयमानगुरुपसदनस्यादृष्टद्वारकत्वे स्वतन्त्रविचारव्यावृत्त्यसंभवात् श्रवणद्वारा ज्ञानसाधनत्वं वाच्यम् । तथाच श्रवणद्वारकं साधनान्तरमेव व्यावर्त्य स्यात्, न स्वतन्त्रविचार इति तदर्थो नियमविधिर्युज्यते; किञ्च ज्ञानसाधनत्वेन विधावदृष्टमेव द्वारं स्यात् तु श्रवणं; तस्य प्रागेव ज्ञानसाधनत्वेन क्लृप्तस्य पश्चाद्द्वारत्वेन कल्पने तस्य कुलालपितृवदन्यथासिद्ध्यापादकत्वेन श्रुतसाधनत्वप्रतिकूलत्वादिति ।

अत्रोच्यते ज्ञानोद्देशेनैव गुरुपसदनं विधीयते न तु श्रवणार्थतया; गुरुपसदनस्य दृष्टलोभादेव श्रवणद्वारकतालाभात् न चात्मनेपदमहिम्ना अष्ट-
 10 वर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्रापि ज्ञानार्थं तयोपगमनविधाने दृष्टलोभादध्ययनद्वारकत्वलाभः । संमाननाद्यनेकार्थेषु आत्मनेपदविधानेन ज्ञानार्थत्वनिर्धारणासंभवात् निर्धारितार्थाध्ययनविधेरेव विधायकत्वात् । किञ्च उपसदनस्य याजनवद्वाग्राप्तस्य विधानासंभवात् प्रयोज्यव्यापारोपगमनविधिः कल्पनीयः । तच्चात्मनेपदस्य आचार्यकरणार्थत्वेऽपि संभवति । ततः कथं ज्ञानार्थत्व-
 15 विधिलाभः । किञ्च—ज्ञानं धात्वर्थ एव । न धात्वर्थफलं । तथैवोदाहृतत्वात् । तथाहि “नयते चार्वा लोकायते । चार्वा बुद्धिः । तत्संबन्धादाचार्योऽपि । चार्वा ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थ इति वृत्तिकारः । तेषामेव धात्वर्थत्वादिति हरदत्तः । तेषामिति तच्छब्देन उत्सृज्यज्ञानविगणनव्यया गृह्यन्ते । परिशिष्टानि तु नयत्यर्थस्वभावानीति न्यासकारः ।
 20 अन्ये तु धात्वर्थाः इति वृत्तिकारः । तत्रान्यशब्देन उत्सृज्यज्ञानविगणनव्यया गृह्यन्ते । किञ्च उपनयीतेत्यत्र न ज्ञानोद्देशेनोपगमनविधिसंभवः । तत्र ज्ञानस्य तिङन्तपदार्थवहिर्भावे तद्वाचकपदभावेन न तदुद्देशेन विधिसंभवः । तदन्तर्भावे तु वपद्वर्तुः प्रथममक्ष इतिवत् । “कपदोपात्तयोर्ज्ञानोपगमयोर्नोद्देशविधिसंभवः । उद्देश्यविधेयभावस्य
 25 वाक्यार्थत्वेन पदवोच्यत्वासंभवात् । किञ्च ज्ञानोद्देशेन विधौ कथमध्ययनसिद्धिः । चेदस्य तदर्थस्यान्यस्य वा ज्ञानस्याध्ययननिरपेक्षत्वात् ॥

यथोक्त गुरुपसदनविधिना स्वतन्त्रविचारव्यापृष्टिर्न स्यादिति—तत्र ।
गुरुपसदन हि तद्विज्ञानाधमिति ज्ञानार्थतथैव विधीयते न तु अवणार्थ-
तया । तस्य च नियमविधित्वेन गुरुपसदनैकसाध्यज्ञाने साधनान्तरं स्वतन्त्र
विचारादिक व्यापृष्टमेवेति कथं न स्वतन्त्रविचारव्यापृष्टिः । न हि परचा-
दृष्टलोभेन कल्प्यमान अवणरूपद्वारं नियमविधिसामर्थ्यं गीदन्मात् । ८
अत एव श्रीहिरोपतया विधीयमानमवहनन दृष्टलोभात्तुपविमोक्तद्वारकत्वा
अपेक्षत इति द्वारभूततुपविमोक्तो न नियमविधित्वमवदन्ति ॥

यथोक्त अदृष्टमेव द्वारं स्यादिति—तत्र । श्रुत्या अन्यपूर्ववर्तित्वमद-
र्शनेन साधनतया बोधनात् । अन्यया साक्षा स्तुधीतेत्यत्रापि गुणामिषा
नलक्षणज्ञानविरोधात्मकस्योपसाधनतया सामविधिर्न स्यात् । ऋगक्षरामि- 10
व्यक्तिद्वारंत्वे चक्रीत्या श्रुतसाधनस्वनिरोधापत्तेः । किंच अयं हि निय-
मविधिः, सच साक्षात्परम्परया वा यथाशोक मासस्य तथैवाभासंरपरि-
पूरणफलक इति न सत्रान्यथासिद्धिर्दोषः । अन्यया तात्पर्यवधारणानुशूल-
नेतोवृत्तिविरोधात्मकस्य त्वदभिन्नव्यवस्थापि(१)कुसुधाब्जगानहेतुताकता-
त्पर्यवधारणद्वारकत्वे कुशलपितृवत् अन्यथासिद्धेः अदृष्टार्थतामसज्ञात् ॥ 15

मनु मतान्तरम्—श्रोतव्य इत्यत्र श्रुतेरेव वेदान्तेरात्मा श्रोतव्य इति
श्रुतेतिहासपुराणानुमितश्रुतवेदान्तव्यापृत्त्यर्थोऽयं 'नियमविधिरिति,
सदप्यसत्—

श्रोतव्य इत्यत्र श्रुतिवाचकपदामावात् तत्कल्पनेऽपि श्रुतिशब्देन किं
रूप्यर्थो विवक्षित योगार्थो वा ? नाद्यः, वेदमात्रस्य श्रुतिशब्दार्थत्वेन 20
इतिहासपुराणानुमितश्रुतिव्यापृत्त्यसिद्धेः । न द्वितीयः, श्रुतिशब्दस्य श्रोत्र-
जन्यज्ञानविषयपरतया वाक्यमात्रव्यवस्थास्यैव सिद्ध्या वेदान्तवाक्यव्यवस्थामस-
ज्ञात् । किञ्च इतिहासपुराणानुमितश्रुतेः अभूयमानत्वेनाबोधकतया
आत्मज्ञानाय सत्रं प्रवृत्तेरभसज्ञात् न तद्व्यापृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिः ।

अत एव 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्यमेव' इति स्मृत्यनुसारेण श्रुतिवाक्यैरेव ३६

- ज्ञातव्यः नेतिहासपुराणादिवाक्यैरिति तद्व्यावृत्त्यर्थोऽयं नियमविधिरित्यपि
मतं निरस्तम् । श्रोतव्य इत्यत्र श्रुतिवाचकपदामावात् । ननु श्रोतव्यः श्रुति-
वाक्येभ्य इति स्मृत्यनुसारेण श्रुतिपदमध्याहर्तव्यम् । अन्यथा पुराणादि-
व्यावृत्तेशक्यत्वादिति चेन्न । निदिध्यासनविध्यनुसारेण ध्येयात्मस्वरूपनि-
र्णायकप्रमाणाकाङ्क्षायां वेदवाक्यश्रवण एव तन्निर्णयाय प्रवर्तते । साङ्ख्यवेदा-
ध्ययनजन्यात्मस्वरूपापातप्रतीत्या तन्निर्णयाय तत्रैव प्रवृत्तेः प्राथमिकत्वात्
तत्परित्यागेनाज्ञातार्थपुराणादिश्रवणे प्रवृत्तेरप्रसङ्गात् । किञ्चात्मस्वरूपनिर्णा-
यकप्रमाणगवेपणायामपौरुषेयनित्यनिर्दुष्टवेदस्यैव निश्चितप्रमाणभावतया
वेदान्तवाक्यश्रवण एव प्रवृत्तिः; न तु पौरुषेयसंभावितदोषपुराणादिश्रवणे,
10 तस्यानिश्चितप्रमाणभावतया स्वप्रामाण्यनिर्वाहकमूलश्रुतिसापेक्षतया च
तत्र प्रवृत्तेरप्रसङ्गात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं विद्यमानश्रुतिपदाध्याहारस्य अन्याय्य-
त्वात् । वस्तुतस्तु साङ्ख्यवेदाध्ययनजन्यापातप्रतीतिः पूर्वोत्तरभागसाधारणी;
श्रोतव्य इत्यादिवाक्यमपि उत्तरभागान्तर्गतम् आपातप्रतिपन्नार्थकं विचा-
रात् प्राक् कथं निर्णायकं स्यात्, निर्णयाभावे कथं तद्विधिमूलकवेदान्त-
15 वाक्यविचारप्रवृत्तिः । तस्मादापातप्रतिपन्नार्थवेदान्तवाक्यविचारे रागत
एव तन्निर्णयाय प्रवर्तते इति न विव्यपेक्षा । अन्यथा एतद्वाक्यार्थ-
निर्णयानन्तरं विचारे प्रवृत्तिः विचारानन्तरमेतद्वाक्यार्थनिर्णय इत्यन्योन्या-
श्रयः । न आपातप्रतीत्यविशेषेऽपि एकत्र रागमूला अन्यत्र विधिमूला
प्रवृत्तिरित्यत्र नियामकमस्ति ॥
- 20 एतेन रणजगीतादिव्यावृत्तिफलकोऽयं नियमविधिरित्यपि पराम्णम् ॥
हन्ते तु मनःप्रमाणव्यावृत्तिफलकोऽयं नियमविधिः वेदान्तैरेव
ज्ञातव्य इति; तथान मनःप्रमाणसद्भावेन ब्रह्मासात्काराय तत्रैव प्रवृत्ति-
स्थानं न त्वहन्तवाक्यविचार इति तद्व्यावर्तनेनाहैतवान्यविचारे प्रवृत्तिनिय-
म्यत इत्याहुः ॥
- 25 नदप्युक्तम्—श्रोतव्य इति श्रुतिशब्दान्तर्गाम्य निरस्तत्वात् । किञ्च

प्रत्ये तदर्थं श्रोतव्य इति दर्शनोद्देशेन शब्दज्ञानविधिरेव प्रतीयते
ननु शब्दविधि । सतश्च न मनोव्यावृत्तिसिद्धि । किञ्च मनसः परमा-
त्मसाक्षात्कारहेतुत्वासम्भवादेव तत्र प्रवृत्त्यप्रसङ्गेन तद्विवृत्त्यर्थो नियम-
विधि । अन्यत्र साक्षात्कारहेतुत्वमात्रेण अत्र प्रसङ्गे अन्यत्र (न) मुख्यवर्ध-
नहेतुत्वेन चक्षुषोऽप्यत्र प्रसङ्गे तद्विवृत्त्यर्थोऽपि नियमविधि स्यात् ॥ ११ ॥ ८

अपरे तु नायमपूर्वविधि , अपरोक्षवस्तुगोचरप्रमाणत्वावच्छेदेन सा-
क्षात्कारहेतुत्वस्य विचारमात्रस्य विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य च प्राप्तत्वेन वि-
चारितवेदान्तस्य निर्णयरूपब्रह्मसाक्षात्कारहेतुताया प्राप्तत्वात् । सङ्कारि-
वैकल्यात् कृतव्यवस्थापि न ब्रह्मसाक्षात्कार इति नान्वयव्यभिचार । वा-
मदेवादे जन्मान्तरव्यवस्था मवात् न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याहु । 10

तदप्यसङ्गतम् , विचारितवेदान्तस्य परोक्षज्ञानहेतुत्वमेव, न त्वपरो-
क्षज्ञानहेतुत्वम् । शब्दस्य अपरोक्षज्ञानजननायोभ्यत्वात् । अयोभ्यत्वं च
शब्दापरोक्षमङ्गे वक्ष्याम ॥ १२ ॥

केचित्तु ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तव्यवस्थां प्रवृत्तस्य मध्ये मध्ये व्यापारा-
न्तरसम्भवेन तद्व्यावृत्त्यर्थोऽप्य परिसङ्ख्याविधिरिति वदन्ति, तदप्य- 15
युक्तम् , परिसङ्ख्यानिवर्तनीयत्वाभावात् । आवश्यकस्य देहयात्रानिमि-
त्तस्य विद्योपयोगिनित्यनैमित्तिकादिव्यापारस्य च अनिवर्तनीयत्वात् ।
रागद्वेषादिमूळव्यापारस्य क्षमाद्यव्यवस्थाविधानादेव निवृत्ते । किञ्च—द्वि-
विधो हि परिसङ्ख्याविधि , एकस्य शेषस्य शेषिद्वयमाप्तौ एकशेषिनिवृ-
त्तिफलक एक , यथा—“इमामगृह्णान् रक्षणाभ्युत्थयेत्यन्धामिधानीमादधे” 20
इति विधि । अत्र हि एकस्य मन्त्रस्य अष्टगर्दभरतनयो प्राप्तौ गर्दभ-
रक्षनारूपशेषान्तरनिवृत्ति क्रियते । अपरस्तु—एकस्मिन् शेषिणि शेष-
द्वयमाप्तौ शेषान्तरनिवृत्तिफलक—यथा—ग्रहमेघीये पक्ष्मे पक्षे प्रहृ-
त्तित्वा प्राप्तेषु प्रयाजाज्यमागादिषु प्रयाजादिनिवृत्त्यर्थं आज्यमागौ
यजतीति विधिः । इह द्विविधोऽपि न सम्भवति । ब्रह्मवर्धनार्थिन 25
ब्रह्मणि तदन्वयविषये च अवयवस्य प्राप्त्यभावात् , परमात्मनि अवयव्यति-
रिक्तस्य प्राप्त्यभावाच्च ।

किञ्च दर्शनानुवादेन श्रवणविधौ दर्शनसाधनव्यापारान्तरस्यैव निवृत्तिरस्यात्, न तु अन्यविषयव्यापारमात्रस्य । अन्यविषयव्यापारो न कार्य इत्यर्थे तु लक्षणा स्यात् । न हि विधौ लक्षणा सम्भवति । अन्यथा उद्भिदा यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणया गुणविधिसम्भवेन नामत्वानुपपत्तिः प्रसज्यात् । श्रोतव्य इत्यस्य अन्यव्यापारनिवृत्तिविधायकतया श्रवणविधित्वाभावप्रसज्याच्च ।

न च ब्रह्मदर्शनसाधनतया अन्यव्यापारनिवृत्तिरिति वाच्यम्; अप्रसक्तान्यव्यापारनिवृत्तेरविधेयत्वात् । स्वत एवान्यव्यापाररहितस्य श्रवणादपि ब्रह्मदर्शनासिद्धिप्रसज्याच्च । तस्याप्रसक्तान्यव्यापारनिवृत्त्यसंभवात् । न च 10 व्यापाराभाव एव विधिरिति वाच्यम्; तस्यासाध्यत्वेन अविधेयत्वात् । न च ब्रह्मदर्शनार्थताविशिष्टव्यापारान्तरप्रसक्तिनिमित्तकोऽयं विधिरिति वाच्यम्; “परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यात्” इतिवत् विशिष्टनिमित्तकविधित्वप्रसङ्गेन ब्रह्मज्ञानानुपयोगित्वप्रसज्यात् । तत्र परस्त्रीकामपदवत् व्यापारान्तरप्रसक्तिबोधकपदाभावात् । तस्मात् श्रोतव्यो मन्तव्य इति अनु- 15 वाद एव न विधिरिति सिद्धम् ॥ १३ ॥

तत्फलं च निदिध्यासनम् । माध्वास्तु श्रवणादीनां चतुर्णामपि मोक्ष एव फलमित्याहुः । तत्र एकस्यैवाधिकारसंबन्धकल्पनोपपत्तौ सर्वेषां तत् कल्पने मानाभावात् । न च एतावच्छब्देन समुदितानां चतुर्णामपि परामर्शेन दर्शनफलसंबन्धसिद्धिरिति वाच्यम्; अस्य वाक्यस्य 20 फलवाक्यत्वाभावेन अनुवादकतया प्रयोजकत्वेनापि फलसंबन्धोपपत्तेः । दर्शपूर्णमासवाक्ये तु स्वर्गकाम इति वाक्यस्य फलविधायकतया षण्णामपि यागानां साक्षादेव फलसंबन्धसिद्धिः । किञ्च—अत्र प्रयोजकत्वमेव विवक्षितं न साक्षात्साधकत्वं, “दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन” इत्यादिपूर्ववाक्यनिर्दिष्टेन्द्रियनिग्रहस्यापि परामर्शात् ।

25 केचित्तु श्रवणादीनां त्रयाणां दर्शनमेव फलमित्याहुः । तदयुक्तम् दर्शनस्यैवासम्भवेन तत्फलत्वासिद्धेः, परमात्मदर्शनस्य अशक्यत्वात् ।

अत एव मानसासाक्षात्कारफलकत्वपक्षोऽपि निरस्तः । दर्शनशब्दस्य
चाक्षुषज्ञानवाचकत्वेन तद्व्याचकत्वाभावात् ।

अन्ये तु—पुरुषापराधत्वरूपतात्पर्यग्रहणनिवृत्तिः फलमित्याहुः ।

तदप्युक्तम्, उपपृष्टव्यस्तत्रविचारादीनां ग्रहणनिवृत्तौ पञ्चाङ्गव
अवगमस्य मोक्षमावप्रसङ्गात् । निवृत्तस्य पुनर्निवृत्त्ययोगात् । किञ्च—दर्श 5
नोद्देशेन हि अवगमविधिः । तत्र ह्युतदर्शनफलकत्वसम्भवे अर्थमाप्तपुरु-
षापराधनिवृत्तिफलकत्वकल्पनमन्याय्यमेव । सात्पर्यनिर्णयफलकत्व-
स्यापि सम्भवेन अपराधनिवृत्तिफलकत्वकल्पनायोगाच्च । अवगमनेन
तस्यैव अवगमसाध्यतया अन्तरङ्गत्वात् । तस्मान्निदिध्यासनमेव अवगमने-
नयो फलम् ॥

10

इति श्रीधामूलसुवर्चनशुद्धविधिचिन्तायां वेदान्तविजयमङ्गल
दीपिकायां अवगमविधेयत्वमङ्गः ।

अथ शब्दापरोक्षमङ्गः ।

ग्रन्थापरोक्षहेतुत्व वेदान्तस्यापि सङ्गतम् ।

प्रत्यक्षार्थप्रमाणानां तद्वैतत्वमकल्पनात् ॥

15

इत्याहुर्भाषिणः प्राप्तमयोक्त्य तत्र श्रुते ।

साक्षात्कारे च हेतुत्वमिन्द्रियाणां हि निश्चितम् ॥

तदन्येन तु शब्देन साक्षात्कारः कथं भवेत् ।

तस्मात्सर्वशब्देन तत्प्रत्यक्षमसङ्गतम् ॥

अथाहुः—अपरोक्षवस्तुगोचरप्रमाणत्वावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्व 20
स्यास्यत्र ह्युक्तत्वेनापरोक्षग्रन्थगोचरवेदान्तस्यापि ग्रन्थासाक्षात्कारहेतुत्व प्राप्त
मेवेति ।

तदनुपपन्नम्, शब्दस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वासिद्धे, तत्र तस्यायोर्य-
त्वात् । इन्द्रियाणामेव हि साक्षात्कारहेतुत्व लोकदृष्टम् । नन्विन्द्रियाणां
साक्षात्कारहेतुत्वं नेन्द्रियत्वेन, किंत्वपरोक्षवस्तुगोचरप्रमाणत्वेन, सामान्य- 25

तथा तस्यैव तदवच्छेदकत्वात् । ब्रह्मस्वरूपं च स्वत एवापरोक्षं “यत्साक्षा-
 दपरोक्षाद्ब्रह्मे”ति श्रुतेः । तथाच तद्गोचरवेदान्तस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वं
 प्राप्तमेव । नच तादृशबह्विविधविषयकतया अनुमितेरपरोक्षत्वप्रसङ्ग इति
 वाच्यम् ; इष्टापत्तेः, पर्वतं साक्षात्करोमीति अनुभवात् । ब्रह्मेतु तदानीम-
 ५ परोक्षत्वाभावेन न तदंशे तदनुभवः । नचैवमात्मानुमितेरपरोक्षत्वप्रसङ्गः,
 अपरोक्षार्थविषयकत्वस्येष्टत्वात् । घटादिसाक्षात्कारेऽपि एतदतिरिक्तसाक्षा-
 त्कारत्वासिद्धेः । नचैवमात्मानुमित्याप्यविधानिवृत्तिप्रसङ्गः ; देहातिरि-
 क्तानुमितिगोचरसाक्षिविषयीयज्ञानाभावात्, पूर्णब्रह्मविषयाज्ञानस्य भिन्न-
 विषयानुमित्या निवृत्त्यसंभवात् । नचैवमपि पूर्णब्रह्मविषयानुमित्या तद-
 १० ज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः ; शुद्धे ब्रह्मणि पक्षसाध्यादिवैशिष्ट्यगोचरानुमितेरसंभवात्
 “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य” इति श्रवणात् ‘वेदान्तविज्ञानमु-
 निश्चितार्था’ इत्यादिवचनाच्च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनाच्च ।
 तस्य तावदित्यत्र तच्छब्दस्य निष्पन्नवेदान्तार्थज्ञानपरत्वात् । नचैवं
 परमात्मानुमितेरपि प्रत्यक्षत्वेन व्यवहारप्रसङ्गः ; इन्द्रियजन्यत्वस्यैव
 १५ तादृशव्यवहारनिमित्तत्वात्, तथाचायं प्रयोगः तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
 ज्ञानं न परोक्षं अपरोक्षार्थविषयत्वात् चाक्षुषज्ञानवत् । नचेन्द्रियजन्य-
 त्वमुपाधिः, त्वदभिमतोजन्यप्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे दशमस्त्वमसीति ज्ञाने
 च साध्याव्यापकत्वात्, सुखादिप्रत्यक्षस्य साक्षिरूपतया तस्याजन्यत्वात् ।
 नच जन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिः, ईश्वरप्रत्यक्षे च जन्यत्वाभा-
 २० वात्, सुखादिप्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वात्, दशमस्त्वमसीतिवाक्यजन्यज्ञानस्य
 प्रत्यक्षत्वाभावात्, न कुत्रापि साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् ; परोक्षत्वे
 इन्द्रियलिङ्गजन्यत्ववत् अपरोक्षत्वेऽपीन्द्रियजन्यत्वस्य अप्रयोजकत्वात् ।
 तस्मात् परोक्षार्थविषयकत्वं परोक्षत्वप्रयोजकम् । अत एव शब्दाजन्य-
 त्वमपि नोपाधिः नचोक्तहेतोरप्रयोजकत्वं, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 २५ स्यापरोक्षत्वाभावे अविधानिवृत्त्यभावे अनिमोक्षप्रसङ्गादिति ।

१ ग-घ अपरोक्षार्थविषयकत्व अपरोक्षत्वे प्रयोजक । २. ख तत्त्वमसी-
 त्यादि. ३. ख-प्रसङ्गात्.

मेवम्, एष सत्यपरोक्षज्ञानस्याभिधानिवक्तव्य न स्यात्, अन्योन्याश-
यात् । तथाहि—यदायथगतापरोक्ष्य हि तदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैत-
न्यामेद एव । तथाच तस्मिन् सति तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यापरोक्ष्य तस्मिन्
सत्यपरोक्षज्ञानेनाभिधानिर्द्वेरापरणीवृत्त्या विषयावच्छिन्नचैत यस्य प्रेमा-
तृचैतन्यस्य अमेदे अर्थापरोक्ष्यमिति । किञ्च यदायथगतावच्छिन्नचैत- 5
न्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चामेदो दुर्बल , निरन्तराद्बलित्वावच्छि-
न्नचैतन्ययोरवयवगुणपटपटावच्छिन्नचैतन्ययोरिव नैरन्तर्ये सत्यपि अमेदा
संभवात् । किञ्च यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्य स्पर्शगोचरत्वाद्ज्ञानस्यापि प्रत्यक्ष-
त्वप्रसङ्ग , अपरोक्षस्पर्शविषयकत्वात् । अज्ञायमानरसादे प्रत्यक्षत्वप्र-
सङ्गश्च, रसाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्यामिदं चैतन्यसमानदेश्यतया 10
तदभिज्ञत्वात् । नच यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्य स्पर्शवच्छिन्नचै-
तन्यस्यानावृत्तप्रमातृचैतन्यामेदामावाप्य प्रत्यक्षतेति वाच्यम्, निर्गतान्त-
करणसमानदेश्यतया रसाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमातृचैतन्यामेदस्याव-
र्जनीयत्वात् । अन्यथा यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्यापि तदसंभवेन यदादेरपि
अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्य स्पर्शवच्छिन्नचैतन्यात् 15
मेदे गुणगुणिनोत्पादात्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग , मिश्रत्ये सति अभिज्ञसत्ताकत्वस्यैव
त्पादात्प्रत्यक्षत्वत्वात् । किञ्च यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृत्तचैतन्यात् मेद तदा
प्रत्यक्ष अपरोक्षत्व न स्यात्, आवृत्तप्रसङ्गोऽनावृत्तचैतन्यात् मिश्रत्वात् ।
मकृष्टप्रकाशश्च द्र इत्युत्तरानन्तरभावचन्द्रदर्शनस्यापरोक्षत्व न स्यात् ।
एवमनन्त्यासदचापजडादिज्ञानस्यमित्यक्षत्वप्रसङ्ग , चन्द्राद्यवच्छिन्नचैत- 20
न्यस्यावृत्ततया प्रमातृचैतन्यात् मिश्रत्वात् । किञ्च यदि विषयावच्छिन्न-
चैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभिज्ञत्वमर्थापरोक्ष्यम्, अपरोक्षार्थविषयकत्व
च ज्ञानापरोक्ष्य, तर्हि लौकिकानां मम यदादिक प्रत्यक्ष यदादिक
प्रत्यक्ष जातमिति व्यवहारोच्छेदप्रसङ्ग , तेषां प्रमातृचैतन्याभिज्ञ

१ सू-निवृत्तावापरण २ सू-प्रमातृचैतन्यामेद अर्थापरोक्ष्यमिति ३ सू-न्या 25
मिश्रच चैतन्य ४ सू-अवच्छिन्नचैतन्य ५ सू-यदायथगतावच्छिन्नचैतन्यस्येव रसाद्यवच्छिन्न-
चैतन्यस्यापि ६ सू-स्यापि तदसंभवेन यदादेरपि इदं वाच्यं नास्ति

- त्वज्ञानाभावात् प्रमातृचैतन्याभिन्नवस्तुविषयकत्वज्ञानाभावाच्च । प्रत्युत भवे-
 दमिति प्रमातृचैतन्यभिन्नत्वमेव हि ज्ञायते । नच प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं
 हि तत्तादात्म्यम्, तच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वमिति न भेदज्ञानविरोध
 इति वाच्यम्; तथाप्यभिन्नसत्ताकत्वस्याज्ञानात् तज्ज्ञाने च घटादि-
 5 साधारण्येन प्रमातुः प्रतीतिप्रसङ्गात् । नन्विन्द्रियजन्यज्ञाने तद्विषये
 च लौकिकानां प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्तथासति लौकिकव्यवहारमूलप्र-
 त्यक्षपदव्युत्पत्त्या ब्रह्मण्यपि तदेव स्यात् । तथाच कथं शब्दजन्यज्ञानस्या-
 परोक्षत्वम् । ब्रह्मणि प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षत्वोपपादने च प्रत्यक्षपदस्य नाना-
 र्थत्वप्रसङ्गः । किञ्चैवं धर्मादेरपि अपरोक्षत्वप्रसङ्गः । नच प्रमातृचैतन्याभि-
 10 न्नत्वे सति उद्भूतत्वमेव प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम्, तथाच सति धर्मादेरी-
 श्वरं प्रत्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नचेश्वरं प्रत्युद्भूतमेव धर्मादिकमिति वाच्यम्,
 तं प्रत्युद्भूतत्वं हि तं प्रत्यनावृत्तत्वं वा तत्प्रत्यक्षविषयत्वं वा तद्योग्यतावच्छे-
 दकत्वं वा । नाद्यः, उद्भूतविशेषणवैयर्थ्यात् । धर्मादेरनावृत्तत्वस्यापि प्रमा-
 तृचैतन्याभेदेनावर्जनीयत्वात् । न द्वितीयः, ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्यापरोक्ष्या-
 15 धीनत्वं अर्थापरोक्ष्यस्य च ज्ञानापरोक्ष्याधीनत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, ब्रह्मणः
 प्रत्यक्षविषयत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, अस्यैव योग्यतावच्छेदकतया
 आत्माश्रयत्वात्, प्रमातृचैतन्यभेदस्यैव योग्यतावच्छेदकतया धर्मादा-
 वपि तत्सत्त्वाच्च । किञ्च अपरोक्षार्थविषयत्वेन ज्ञानस्यापरोक्षत्वे तद्विषय-
 कानुमितेरप्यपरोक्षत्वप्रसङ्गः ॥
- 20 अत्र यदुक्तं पर्वत साक्षात्करोमीत्यनुभवेन तादृशानुमितेरप्यापरोक्ष्य-
 मिष्टमेवेति, तत्र; अनुमितिपूर्वकालीनपर्वतप्रत्यक्षस्यैव तादृशानुभव-
 गोचरतया अनुमितेस्तदगोचरत्वात् । अन्यथा भूतले सर्पं धटे तद्व्याप्यं
 च पश्यतः धटे सर्पानुमितौ सर्पं साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गो दुर्वारः ।
 किञ्च एक शब्द श्वेतत्वेन शङ्खान्तरं पीतत्वेन श्वैत्यव्याप्यतया च पश्यतः
 25 श्वैत्यानुमितौ सत्या तत्र श्वैत्यं साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गः । उभयत्रापि

सर्पधैत्यावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदात् । मिथैवमात्मानुमितेरपि
अपरोक्षत्वमसम्भ । अत्र यदुक्तं शुद्धात्मनि पदासाध्यादिवेत्तिष्ठानुमितिर्न
संभवतीति, तत्र, वेदान्ततात्पर्यगोचरं ब्रह्म वेदान्तवाक्यस्य पदवचन-
नेत्यत्राच्यत्वानुमानस्य ब्रह्मविषयकत्वोपपादनेन स्ववचनविरोधात् । व्याव-
हारिकपक्षलिङ्गवैधित्यज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपगूढावाच्यत्वानुमितेश्च संभवेन ८
शुद्धेऽप्यात्मनि उक्तानुमित्यविरोधाच्च । किञ्च निदिध्यासनस्यापरोक्षब्रह्म
विषयकत्वेनापरोक्षत्वमसम्भ, तत्र चेष्टापत्तौ अविधानिवर्तकत्वमसम्भ,
असंभाषनादिप्रतिषेधकानां निवृत्तत्वात् । नच तस्य ज्ञानत्वाभावात्
अनिवर्तकत्वमिति वाच्यम्, ज्ञानत्वाभावेऽप्यपरोक्षत्वस्य निवर्तकत्वा-
च्छेदकस्य सत्त्वात्, तत्र च ज्ञानत्वप्रवेरो गौरवात्, तस्य ज्ञानत्वं 10
स्यापि समर्थितत्वाच्च ।

यदुक्तं क्षुतिजन्यज्ञाननिर्याविधानिवर्तकतया न निदिध्यासनादेरविधा-
निवर्तकत्वमसम्भ इति, तत्र, तथा सति अथवास्याविधानिवर्तकत्व-
मसम्भत्वात् । किञ्च ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वकल्पनं न स्यात् ।
अधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकतया शुक्तिरजतादौ 15
दृष्टत्वात् क्षुतिजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वे सदभावात् । नच ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव
मिथ्यात्वप्रयोजक, तच्च प्रपञ्चशुक्तिरजतादिसाधारणमिति वाच्यम्,
तथा सति पुरुषोत्तमदर्शननिवर्त्यमहापातकादेरपि मिथ्यात्वमसम्भत्वात् ।
तस्मात् येन केनचिद्रूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्व मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वक्त-
व्यम् । तद्वत्प्र आपिष्ठानसाक्षात्कारत्वमेव, तेन रूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव 20
मिथ्यात्वप्रयोजकतया शुक्तिरजतादौ दृष्टत्वात् । तथाच अथवादीनामपि
परमात्मसाक्षात्काररूपतया तन्निवर्त्यत्वासंभवे सत्यत्वमेव न मिथ्यात्वम् ।
यस्तु तस्तु अथवादीनां चतुर्णामप्यपरोक्षब्रह्मविषयत्वाविरोपेणापरोक्षतया
पक्षेनैव अविधानिवृत्तिसंभवे चतुर्णामपि विधान व्यर्थमेव । नचापरोक्षार्थ-
विषयत्वाविरोपेऽपि किञ्चिज्ज्ञानमपरोक्ष किञ्चिन्नेति नियामकं विना यत्कु 25
शक्यम्, न वा परोक्षत्वाविरोपेऽपि किञ्चिदनिवर्तक किञ्चिन्नेत्यपि यत्कु

- त्वज्ञानाभावात् प्रमातृचैतन्याभिन्नवस्तुविषयकत्वज्ञानाभावाच्च । प्रत्युत भवे-
 दमिति प्रमातृचैतन्यभिन्नत्वमेव हि ज्ञायते । नच प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वं
 हि तत्तादात्म्यम्, तच्च भिन्नत्वे सत्यभिन्नसत्ताकत्वमिति न भेदज्ञानविरोध
 इति वाच्यम्; तथाप्यभिन्नसत्ताकत्वस्याज्ञानात् तज्ज्ञाने च घटादि-
 5 साधारण्येन प्रमातुः प्रतीतिप्रसङ्गात् । नन्विन्द्रियजन्यज्ञाने तद्विषये
 च लौकिकानां प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्तथासति लौकिकव्यवहारमूलप्र-
 त्यक्षपदव्युत्पत्त्या ब्रह्मण्यपि तदेव स्यात् । तथाच कथं शब्दजन्यज्ञानस्या-
 परोक्षत्वम् । ब्रह्मणि प्रकारान्तरेण प्रत्यक्षत्वोपपादने च प्रत्यक्षपदस्य नाना-
 र्थत्वप्रसङ्गः । किञ्चैवं धर्मादेरपि अपरोक्षत्वप्रसङ्गः । नच प्रमातृचैतन्याभि-
 10 न्नत्वे सति उद्भूतत्वमेव प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम्, तथाच सति धर्मादेरी-
 श्वरं प्रत्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । नचेश्वरं प्रत्युद्भूतमेव धर्मादिकमिति वाच्यम्,
 तं प्रत्युद्भूतत्वं हि तं प्रत्यनावृतत्वं वा तत्प्रत्यक्षविषयत्वं वा तद्योग्यतावच्छे-
 दकत्वं वा । नाद्यः, उद्भूतविशेषणवैयर्थ्यात् । धर्मादेरनावृतत्वस्यापि प्रमा-
 तृचैतन्याभेदेनावर्जनीयत्वात् । न द्वितीयः, ज्ञानापरोक्ष्यस्यार्थापरोक्ष्या-
 15 धीनत्वं अर्थापरोक्ष्यस्य च ज्ञानापरोक्ष्याधीनत्वमित्यन्योन्याश्रयात्, ब्रह्मणः
 प्रत्यक्षविषयत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः; अस्यैव योग्यतावच्छेदकतया
 आत्माश्रयत्वात्, प्रमातृचैतन्यभेदस्यैव योग्यतावच्छेदकतया धर्मादा-
 वपि तत्सत्त्वाच्च । किञ्च अपरोक्षार्थविषयत्वेन ज्ञानस्यापरोक्षत्वे तद्विषय-
 कानुमितेरप्यपरोक्षत्वप्रसङ्गः ॥
- 20 अत्र यदुक्तं पर्वतं साक्षात्करोमीत्यनुभवेन तादृशानुमितेरप्यापरोक्ष्य-
 मिष्टमेवेति, तत्र, अनुमितिपूर्वकालीनपर्वतप्रत्यक्षस्यैव तादृशानुभव-
 गोचरतया अनुमितेस्तदगोचरत्वात् । अन्यथा भूतले सर्पं घटे तद्व्याप्यं
 च पश्यतः घटे सर्पानुमितौ सर्पं साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गो दुर्वारः ।
 किञ्च एक शब्दश्चेतत्वेन गङ्गान्तरं पीतत्वेन श्वेत्यप्यप्यतया च पश्यतः
 25 श्वेत्यानुमितौ सत्या तत्र श्वेत्यं साक्षात्करोमीत्यनुभवप्रसङ्गः । उभयत्रापि

१. ख-घटादिमामानाधिकरण्येन. २. ख-त्यनुभवेन अनुमिते. ३. ख-कालीन-
 पर्वतप्रत्यक्ष. ४. क-भूतप्याप्यन्याप्यवत्तया.

सर्वधैत्यावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदात् । किञ्चैवमात्मानुमितेरपि
 अपरोक्षत्वप्रसङ्गः । अत्र यदुक्तं शुद्धात्मनि पक्षसाध्यादिवैशिष्ट्यानुमितिर्न
 संभवतीति, तत्र, वेदान्ततात्पर्यगोचरं ब्रह्म वेदान्तवाक्यस्य पदक्षक्य
 नेत्यवाच्यत्वानुमानस्य ब्रह्मविषयकत्वोपपादनेन स्वयमनविरोधात् । व्याव-
 हारिकपक्षलिङ्गवैशिष्ट्यज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपमूलावाच्यत्वानुमितेः संभवेन ४
 शुद्धेऽप्यात्मनि उक्तानुमित्यविरोधाच्च । किञ्च निदिध्यासनस्यापरोक्षब्रह्म
 विषयकत्वेनापरोक्षत्वप्रसङ्गः, तत्र चेष्टापक्षो अविद्यानिवर्तकत्वप्रसङ्गः,
 असंभावनादिप्रतिषन्धकानां नियुतत्वात् । नच तस्य ज्ञानत्वाभावात्
 अनिवर्तकत्वमिति वाच्यम्, ज्ञानत्वाभावेऽप्यपरोक्षत्वस्य निवर्तकताव-
 च्छेदकस्य सत्त्वात्, तत्र च ज्ञानत्वप्रमेरो गौरवात्, तस्य ज्ञानत्व- 10
 स्यापि समर्थितत्वाच्च ।

यदुक्तं श्रुतिजन्यज्ञानस्यैवाविद्यानिवर्तकतया न निदिध्यासनादेरविद्या-
 निवर्तकत्वप्रसङ्ग इति, तत्र, तथा सति श्रवणस्याविद्यानिवर्तकत्व
 प्रसङ्गात् । किञ्च ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वकल्पनं न स्यात् ।
 अधिष्ठानसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकतया शुक्तिरजतादौ 15
 दृष्टत्वात् श्रुतिजन्यज्ञाननिवर्त्यत्वे तदभावात् । नच ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव
 मिथ्यात्वप्रयोजकः, तच्च अपञ्चशुक्तिरजतादिसाधारणमिति वाच्यम्;
 तथा सति पुरुषोत्तमदर्शननिवर्त्यमहापातकादेरपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् ।
 तस्मात् येनकेनचिद्रूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्व मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वक्त-
 व्यम् । तद्रूपं चाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमेव, तेन रूपेण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव 20
 मिथ्यात्वप्रयोजकतया शुक्तिरजतादौ दृष्टत्वात् । तथाच श्रवणादीनामपि
 परमात्मसाक्षात्काररूपतया तन्निवर्त्यत्वासंभवे सत्यत्वमेवान मिथ्यात्वम् ।
 वस्तुतस्तु श्रवणादीनां चतुर्णामप्यपरोक्षब्रह्मविषयत्वाविशेषेणापरोक्षतया
 एकेनैव अविद्यानिवृत्तिसंभवे चतुर्णामपि विधानं व्यर्थमेव । नचापरोक्षार्थ-
 विषयत्वाविरोधेऽपि किञ्चिज्ज्ञानमपरोक्ष किञ्चिन्नेति नियामकं विना वक्तुं 25
 क्षमम्, न वा परोक्षत्वाविशेषेऽपि किञ्चिन्निवर्तकं किञ्चिन्नेत्यपि वक्तुं

शक्यम् । एवंच तस्य तावदेव चिरं वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था इत्यपि न विरुद्धम्, चतुर्णामपि श्रवणादीनां वेदान्तमूलकत्वात् । तस्मादपरोक्षार्थविषयकत्वं न ज्ञानापरोक्ष्यं किन्तु इन्द्रियजन्यत्वादिकमन्यदेव । तच्च न तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्येति कथं तदपरोक्षम् ? कथं वा तेनाविधानिवृत्तिः ॥

ननु ब्रह्मापरोक्षनिर्णय एवाविधानिवर्तकः । सच श्रवणमनननिदिध्यासनसहकारादेव । तथाच श्रवणादेरपरोक्षत्वेऽपि नाविधानिवर्तकत्वम् । किन्तु तत्सहकृतवेदान्तजन्यनिर्णयरूपापरोक्षज्ञानस्यैवेति चेन्न; तथापि श्रवणमनननिदिध्यासनानन्तरभाविपरमात्मस्मरणस्याविधानिवर्तकत्वप्रसङ्गात् । श्रवणमननयोर्निर्णयरूपत्वाभावेऽपि निदिध्यासनस्य तथान्तत्वेन तस्याविधानिवर्तकत्वप्रसङ्गाच्च । नच तस्य तावदेव चिरमिति वेदान्तविज्ञानेति च वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् कथं तस्याविधानिवर्तकत्वमिति वाच्यम्, तस्य वेदान्तवाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपयोगमात्रपरत्वेन साक्षान्मोक्षसाधनतापरत्वासंभवात् । तत्र तावदेव चिरमिति विलम्बश्रवणेन वेदान्तार्थज्ञानस्य मोक्षोपयोगमात्रम्, अन्यस्यैव कस्यचिन्मोक्षसाधनत्वं हि गम्यते । नच तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति स्मृत्या वाक्यार्थज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं गम्यत इति वाच्यम्; साधनशब्दस्य प्रयोजकमात्रेऽपि लोके प्रयुज्यमानतया तस्य प्रयोजकपरत्वेनाप्युपपत्तेः । तावच्चिरमिति विलम्बश्रुत्यनुरोधेन तत्परत्वं स्यैव युक्तत्वाच्च । अस्तु वा साक्षात्साधनतापरत्वं, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानस्यापरोक्षत्वेनाविधानिवर्तकत्वं लोकत एव प्राप्तमिति नियमविधिः स्यात् । तथाच शक्तिविशेषसापेक्षापरोक्षज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गः । शक्तिविशेषानपेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वेन लोके दृष्टत्वात् । किंचायमनुवादः न विधिः; प्राप्तत्वात्, अपरोक्षज्ञानस्याविधानिवर्तकत्वेन लोके दृष्टत्वात् । नापि नियमविधिः; तव्या-

१ ख ज्ञानस्यैवेति. २. ख ग-घ-परत्वाभावात् ३. ख तावदेव चिर.

४. ख वाक्योत्पत्तिः. ५. ख तस्य तावदेव चिर ६. ख-अथापि.

दिप्रत्ययामावात् । एव च परमात्मन्युमित्यादिना अविधायिगृहिर्दुर्गारा ।
 किञ्च यदि प्रसापरोक्ष स्यात् तदा सदादिशब्दमवृत्तिनिमित्तैवापायो-
 ग्यत्वादिवत् प्रत्यक्षपदमवृत्तिनिमित्तं विधिषावद्वाच्यम्, तच्च दुर्निरू-
 पमेव । किञ्च ब्रह्मणि यदि प्रत्यक्षत्वं स्यात् तदा सदादिव निष्प्रतियोगिक
 स्यात् । सप्रतियोगिकत्वं हि प्रत्यक्षत्वं लोके दृष्टम् । नच सत्प्रमावृत्तेव ८
 न्यामिषत्त्वमापरोक्षमिति न निष्प्रतियोगिकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्,
 तथासति सर्वेषामपि ब्रह्म प्रत्यक्षमिति व्यवहारप्रसङ्गात्, ब्रह्मण सर्वम
 भावृत्तैव न्यामिषत्त्वात् । पटादौ प्रत्यक्षत्वव्यवहाराभात्यप्रसङ्गात्, तत्र प्र-
 भावृत्तैव न्यामिषत्त्वामावात् । प्रत्यक्षे पट पट इति सर्वेषां व्यवहारव-
 र्त्तनात् । नच सत्प्रमावृत्तैव न्यामिषत्तैव न्यसादात्त्यमपरोक्षत्वमिति वाच्यम्, 10
 तथासति प्रत्यक्षपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वमेव निमि-
 ष्ठीकृत्य प्रत्यक्षपदमवृत्तिमये तदयोगात् । नच साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मेति
 ब्रह्मण प्रत्यक्षत्वप्रतिपादकप्रतिविरोध इति वाच्यम्, सत्सापरोक्षज्ञान-
 समानाकारज्ञानविषयतापरत्वात् । अन्यथा आत्मनि सत्त्वे दृष्ट इति
 द्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मणि दृष्टत्वप्रसङ्गश्च । तत्र चेष्टापदौ दृष्टब्रह्मविषयत्वेन 18
 सत्त्वमस्यादिवाक्यमन्यज्ञानस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्गो दुष्परिहर, दृष्टविषयक-
 ज्ञानस्यैव चाक्षुषत्वात् । यदि चाक्षुषजन्यज्ञानविषयत्व दृष्टत्व ब्रह्मसंभ-
 धीति मन्यसे तदेन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्व ब्रह्मसंभवीति कुतो न मन्यसे ।
 निधापरोक्षत्वं किं धर्म, उक्त स्वरूपम्, अथ परोक्षव्यावृत्तिः । आद्ये ब्रह्मण
 सविरोधत्वप्रसङ्गः । द्वितीये स्वरूपमात्रविषयकज्ञानस्य कथमापरोक्षम् 20
 अतिप्रसङ्गात् । तृतीये च व्यावृत्ते स्वरूपत्वे तदतिरिक्तस्य चोक्तदोषप्र-
 सङ्गः । नच परोक्षव्यावृत्तस्वरूपविषयकत्वमेव साक्षादज्ञानापरोक्षमयोजक-
 मिति वाच्यम्, परोक्षत्वविशिष्टान्यस्वरूपविषयत्वापेक्षया सापेक्षमापरो-

४ स्व-सापरोक्षार्थं ५ स्व-ज्ञ-योगिकं हि १ क-प्र-मिति २ स्व-
 मित्रेणैवमवादा ३ स्व-विषयार्थं चाक्षुषत्वं ब्रह्म ४ स्व-ज्ञानविषयत्वं मन्यमानं 25
 ब्रह्म ५ स्व-व्यावृत्तित्वरूप ६ स्व-साक्षादज्ञानापरोक्षत्वमयोजकः ७ माद्यपि
 ब्रह्मण इत्थं (सो)

क्षत्वविशिष्टविषयकत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । तस्य प्रक्षक्षाने-अभावात्
 कथमापरोक्ष्यम् । किञ्च घटादिज्ञानस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गः । घटादेरपरो-
 क्षत्वाभावात् प्रमातृचैतन्यभिन्नत्वात् । नच प्रमातृचैतन्याभिन्नचैतन्यता-
 दात्तयापन्नार्थविषयकत्वं घटादिज्ञानस्यापरोक्षत्वं, चैतन्याध्यस्तत्वेन घटा-
 5 देस्तत्तादात्म्यापन्नत्वादिति वाच्यम्; तथा सति चैतन्यांशे चैतन्यज्ञान-
 स्यापरोक्षत्वाभावापत्तेः । चैतन्यस्य तत्तादात्म्यासंभवेन तद्विषयकत्वा-
 भावात् । नच तत्रापरोक्षार्थविषयकत्वमेवापरोक्षत्वं, घटादिज्ञाने तु
 तत्तादात्म्यापन्नार्थविषयकत्वमापरोक्ष्यमिति वाच्यम्; तथासत्यननुगमेन
 ज्ञाने सर्वत्रापरोक्ष्यबुद्धिव्यवहारयोरनुगतयोरभावप्रसङ्गात् । तस्मान्नार्थ-
 10 प्रयुक्तं ज्ञानापरोक्ष्यम्, किन्तु ज्ञानप्रयुक्तमेवार्थापरोक्ष्यम् ॥

नन्वेवं सति सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वेन परमाण्वादेः
 काशीस्थपदार्थस्य च प्रत्यक्षत्वव्यवहारप्रसङ्गः, अन्धस्य शब्दरूपादि-
 ज्ञानमनुभवतः रूपं प्रत्यक्षमिति व्यवहारप्रसङ्गश्च, ज्ञानप्रत्यासत्तिजन्य-
 भानसप्रत्यक्षविषयत्वाद्यूपादेरिति चेन्न; लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षवि-
 15 षयत्वस्यैव लौकिकानां प्रत्यक्षत्वव्यवहारनिमित्तत्वात् । परीक्षकाणां तूक्त-
 स्थले सर्वत्र प्रत्यक्षव्यवहारो भवत्येव । अथवा प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वमेव
 प्रत्यक्षत्वव्यवहारनिमित्तम् । नच लौकिकानामप्युक्तस्थले व्यवहारप्रसङ्गः;
 तेषां तदज्ञानादेव तद्व्यवहाराभावात् । तदज्ञानं चालौकिकप्रत्यासत्त्यपरिज्ञा-
 नात्; ज्ञाने वा व्यञ्जकाभावात् व्यवहाराभावः । व्यञ्जकत्वं च लौकिक-
 20 प्रत्यासत्तिजन्यत्वमिति न दोषः । नचैवं सति रजतत्रमे प्रत्यक्षत्वव्य-
 वहाराभावप्रसङ्गः, लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य व्यञ्जकत्वस्याभावादिति
 वाच्यम्; तत्र व्यञ्जकान्तरस्य दोषजन्यत्वादेः संभवात् । नचाननु-
 गमः; प्रत्यक्षप्रमायां लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यत्वं अमे तु दोषजन्यत्वमि-
 त्यनुगमात् । नचैवं सोऽयं दण्डीति प्रत्यभिज्ञानत्रमे प्रत्यक्षत्वव्यवहारप्र-
 25 सङ्गः; अमेदांशे तद्व्यवहारस्येष्टत्वात्, दण्डांशे तु दोषजन्यत्वाभावात् ।

१. ख घटादेस्तादात्म्याप. २. ख चैतन्यज्ञानस्यापरोक्ष, तस्यापन्नार्थविषयकत्व-
 मापरोक्ष्यमिति वाच्य. (शो) १. क प्रत्यक्षासत्ता १. २. ख व्यञ्जकरूप. च.

किञ्च यदि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वेऽपि प्रत्यक्षव्यवहारमावादतिरिक्तमेव प्रत्यक्षत्वमथगतमङ्गीक्रियते, सदा चाक्षुषत्वमपि तथैव स्यात् । दण्डचयमासीदिति चक्षुर्जन्यज्ञानविषये दण्डे चाक्षुषत्वव्यवहारमावात् । एवमनुमेयत्वमपि अनुमितिविषयत्वादन्यदेवाधेगत स्यात् । अनुमितिविषयपर्यतादौ अनुमिनोमीति व्यवहारमावात् । तस्मात् प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वमेवार्थापरोक्ष्य^{१७} ज्ञानापरोक्ष्य तु नातिविशेष अतिरिक्तविशेषो वा नित्यज्ञानसाधारण ।

अनुमानमप्ययुक्तम् । तत्र न परोक्षमिति साध्ये परोक्षत्वाभाव प्रमातृचैतन्यमित्यर्थगोचरत्वामापो वा प्रमातृचैतन्यतादात्म्यानापत्तार्थगोचरत्वामापो वा । नाद्य, घटादिसाक्षात्कारे व्यभिचारात्, घटादे प्रमातृचैतन्यमित्यत्वात् । न द्वितीय, प्रमाणे मेदगर्मव्रक्षतादात्म्याभावेन तादा^{१८}त्म्यानापन्नव्रक्षगोचरत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्मज्ञाने बाधापत्ते । व्यावहारिकमेदाङ्गीकारेऽपि तयोर्मित्यसत्ताकत्वेनाभिन्नसत्ताकत्वरूपतादात्म्याभावात् दण्डव्ययमासीदिति ज्ञाने व्यभिचारात् ॥

यदुक्तं ब्रह्मण सर्वप्रमातृजन्यामित्यत्वेनापरोक्षत्वमिति तदयुक्तम्, सर्वप्रमातृणांमातृत्वेन तदभिन्नत्वायोगात् । आतृतेनाप्यमेदे घटसाक्षा^{१९}त्कारदद्याया रसादेरपि प्रत्यक्षत्वापत्ते । तस्मात्तानुमानेनापि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वसिद्धिरित्यलमधिकेन ॥

इदरे तु अपरोक्षार्थविषयकत्वं यदि ज्ञानस्यापरोक्ष्य सदा स्वरूपज्ञाने स्वमुत्तापरोक्षज्ञाने चात्यासि, स्वप्रकाशस्वमुत्तापरोक्षरूपचैतन्यस्यापरोक्षार्थ^{२०}चैतन्यविषयकत्वाभावात् । किन्तु स्वव्यवहारानुकूलचैतन्यादिमेदोऽर्था^{२१}परोक्ष्य तदवर्त्यव्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तदवर्त्यमेदो ज्ञानापरोक्ष्यम् । इदं च चैतन्यस्यैव धर्मो नान्तं करणवृत्ते । इदं च ज्ञानापरोक्ष्यं सुखादिप्रकाशात्मकसाक्षिणि स्वरूपस्वप्रकाशरूपचैतन्ये चास्तीति नोभयत्रा^{२२}त्यासि । नचैव वृत्तावापरोक्षव्यवहारविरोध, तस्य तदवन्तिष्ठचैतन्यविषयत्वात् । ननु उक्तमर्थापरोक्ष्यं ज्ञानापरोक्ष्यं च इदयादिगोचर^{२३}

शब्दिज्ञानविषये हृदयादौ तद्गोचरशाब्दज्ञाने चाप्रतिप्रसक्तम् । तत्र दैवा-
 वृत्तिविषयसंसर्गसत्त्वेन वृत्त्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नचैतन्ययोरभेदादिति
 चेन्न; परोक्षवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वेन हृदयाद्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानस्य
 तद्गोचरशाब्दज्ञानेनानिवृत्त्या आवृतत्वेन तेन वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याभेदासं-
 ६ भवात् । एवंच यं प्रति यदज्ञानमावारकं तन्निवृत्तावेव तदवच्छिन्नचैतन्या-
 भेदः देवदत्तस्य घटाकारवृत्त्या घटाज्ञाननिवृत्तौ तद्वृत्त्यवच्छिन्नघटाव-
 च्छिन्नचैतन्याभेद इति देवदत्तस्य घटज्ञानमपरोक्षम् । एवं यद्वदत्तस्येति
 द्रष्टव्यम् ॥

नन्वेवं सति घटापरोक्षज्ञानस्य घटाज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तिः, वृत्त्यव-
 १० च्छिन्नविषयावच्छिन्नचैतन्याभेदलक्षणापरोक्षस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वेन
 तत्प्रयोजकत्वायोगादिति चेन्न; यज्ज्ञानमुत्पद्यमानं सत् स्वविषयसंसृ-
 ष्ठमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकं ऐन्द्रियिकज्ञानं च स्वकारणवि-
 शेषमहिम्ना स्वविषयसंसृष्टमेवोत्पद्यते । अनुमित्यादिकं तु न तथा;
 कारणविशेषाभावात्, विशेषस्य च फलबलकल्प्यत्वात् । एवं चापरोक्षस्या-
 १५ विधानिवृत्तिप्रयोज्यत्वेऽपि तदाश्रयज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वमविरुद्धम् ।
 एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यादुत्पद्यमानं ज्ञानं ब्रह्मसंसृष्टमेवोत्पद्यते । ब्रह्मणः
 सर्वोपादानत्वेन वृत्त्युपादानतया वृत्तेस्तत्संसृष्टत्वात् । तच्च ब्रह्माज्ञानं निव-
 र्तीयति । तन्निवृत्तौ च तदभेदेनापरोक्षं च ॥

नन्वेवं श्रवणस्यापि ब्रह्मसंसृष्टत्वेन ब्रह्माज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्ग इति
 २० चेन्न; चित्तविक्षेपादिप्रतिबन्धेन तदप्रसङ्गात् । तदभावश्च मनननिदि-
 ध्यासनाभ्यामेवेति न कश्चिद्दोष इत्याहुः ॥

तदयुक्तम् । उभयथा आपरोक्षस्याप्यसंभवात् । न तावदर्थ्यापरोक्ष्यं,
 घटादेरपरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात्, तस्य तद्व्यवहारानुकूलचैतन्येनाभेदायोगात्,
 आवृतानावृतयोस्तदसंभवात् । नापि ज्ञानापरोक्ष्यं, मनो न प्रमाणमिति
 २५ शाब्दज्ञानेऽतिव्याप्तेः । किञ्च यदि तत्तदर्थव्यवहारानुकूलचैतन्येनाभेदादः

अर्थापरोक्ष्य तदा सर्वस्य सर्वं सर्वदा अपरोक्षं स्यात्, सर्वव्यवहारानु-
 स्तेन सर्वाधिष्ठानभूतचैतन्येन सर्वस्याप्यभिमतत्वात् । नच तत्कर्तृकव्य-
 वहारासाधारणानुकूलचैतन्याभेदं तत्प्रत्यापरोक्ष्यमिति वाच्यम्, एवमपि
 स्थाय्य प्रति घर्मादेः सदा अपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । तदाश्रयप्रमातृचैतन्या-
 साधारणत्वात् । नच तत्तदर्थमात्रव्यवहारानुकूलत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, 5
 तस्यासति यदादावसंभवापत्तेः । यदादिप्रकाशस्य स्वावच्छेदकवृत्तिव्यवहार-
 हेतुत्वेन यदमात्रव्यवहारहेतुत्वाभावात् । स्वरूपप्रकाशस्याविधादिव्यवहा-
 रहेतुत्वेन स्वरूपमात्रव्यवहारहेतुत्वाभावात् स्वस्वरूपप्रकाशस्य अपरोक्षत्वा-
 भावप्रसङ्गाच्च । किञ्च यदव्यवहारानुकूलयदाधिष्ठानचैतन्यस्य नानापुरुष-
 वृत्तमवच्छेदेन नानापुरुषव्यवहारहेतुतया असाधारणहेतुत्वाभावेन यदादाव 10
 परोक्षत्वासंभवः । नच वृत्तिभेदेन तदवच्छिन्नचैतन्यभेद इति वाच्यम्,
 एकदेशसत्त्वेन तयोर्भेदासंभवात् । अन्यथा यदवच्छिन्नवच्छिन्नयोर्भेद-
 प्रसङ्गात् । नच सद्यव्यवहारानुकूलानावृत्तचैतन्याभेदं अर्थापरोक्ष्यमिति न
 सर्वदा सर्वेषामपरोक्षत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, यदप्रत्यक्षदशायां रसादेरपि
 अपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । यदावच्छिन्नचैतन्यस्य यदज्ञानेन यदाज्ञाननिवृ 15
 स्थानावृत्तत्वात् । नच यदावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृत्तत्वेऽपि रसाधव-
 च्छिन्नचैतन्यमावृत्तमेव तयोर्भेदादिति वाच्यम्, एकदेशसत्त्वेन तयोर्भे-
 दकत्वासंभवात् । यदि च यदावच्छिन्नचैतन्याद्रसावच्छिन्नचैतन्यं मिथेत्,
 तदा आवरणकल्पना निष्फला स्यात् । यदाकरवृत्त्यां यदावच्छिन्नचैत-
 न्यस्य प्रमातृचैतन्याभेदेन तं प्रति यदज्ञानेऽपि रसावच्छिन्नचैतन्यस्य ततो 20
 भिन्नत्वेन प्रमातृचैतन्याभेदाभावेन रसाद्यप्रकाशोपपत्तौ आवरणकल्पना
 वैयर्थ्यात् । ननु यदज्ञानदशायां रसादेर्नापरोक्ष्यम्, आपरोक्ष्यं हि न प्र-
 मातृचैतन्याभेदः, येन रसावच्छिन्नचैतन्यस्य यदावच्छिन्नचैतन्याभेदेन
 प्रमातृचैतन्याभिमततया रसादेरापरोक्ष्यं स्यात्, किन्तु स्वावच्छिन्नावरण-
 शून्यचैतन्याभेदं अर्थापरोक्ष्यम् । एवञ्च यदसाक्षात्कारेण यदावरणनिवृ- 25
 त्तावपि रसादावरणानिवृत्तेः न रसादेरापरोक्ष्यम् । यदरसादेः भिन्नभिन्ना-

ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वादिति चेन्न; तथासति ब्रह्मणः सर्वदा अपरोक्ष्य-
 प्रसङ्गात् । तस्याज्ञानविषयतया तद्विषयतानवच्छेदकत्वात् । वस्तुतो
 ब्रह्मण्यापरोक्ष्यं न स्यात्, तदवच्छिन्नावरणाप्रसिद्धेः । शुक्तिरजते सुखादौ
 चापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गाच्च । किञ्चावरणशून्यचैतन्याभेद इत्यत्र सर्वपुरु-
 ५ षापेक्षया आवरणशून्यत्वं विवक्षितम्, यत्किञ्चित्पुरुषापेक्षया वा । नाद्यः;
 सर्वपुरुषाणां एकविषयज्ञानाभावेन सर्वावरणशून्यत्वासंभवात् । न द्वितीयः;
 देवदत्तस्य घटसाक्षात्कारदशायां रसादिभात्रं जानानं यज्ञदत्तं प्रति वटादेः
 प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तं प्रत्यावरणशून्यत्वविवक्षायां ईश्वरं प्रति किमपि
 प्रत्यक्षं न स्यात्, तं प्रत्यावरणाप्रसिद्धेः, तं प्रत्यावरणावच्छेदकत्वाभावत्वस्यैव
 10 लाघवेन तं प्रत्यपरोक्षत्वरूपत्वसंभवाच्च । किञ्च घटादौ प्रकाशमानचैत-
 न्याभेदस्य रसादावपि सत्त्वेन तत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गवारणाय चैतन्यस्यावरणं
 कल्प्यते । तथाच चैतन्यस्यावृतत्वेनाप्रकाशमानतया घटादिप्रकाशोऽपि
 न स्यात् । नहि रसादिज्ञाने घटोऽवच्छेदको न भवतीत्येतावन्मात्रेणाप्रका-
 शमानचैतन्यस्य प्रकाशो भवतीति तत्र तस्यासामर्थ्यात् । तथाचाधि-
 15 क्षानचैतन्यस्य प्रकाशे रसादेरपि प्रकाशापत्तिः, अप्रकाशमानत्वे घटस्यापि
 अप्रकाशापत्तिः इत्युभयतस्पाशा रज्जुरनिवार्या । किञ्च ईश्वरं प्रति
 जीवस्य अपरोक्षत्वाभावप्रसङ्गः, जीवस्यावृततया तदयोगात् । नच यं
 प्रत्यज्ञानमावरकं तं प्रत्येवावृतस्य भेदापादकं, ईश्वरं प्रति त्वज्ञानं नावा-
 रकमिति न जीवभेदापादकमिति वाच्यम्; तथासति ब्रह्मणो जीवामि-
 20 त्तया जीवं प्रत्यक्षपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । नहि जीवाभेदो ब्रह्मणि न जीवे
 ब्रह्माभेद इति वक्तुं शक्यं, विम्बप्रतिविम्बयोर्द्वयोर्भेदादर्शनात् ॥

ननु तं प्रत्यावृतत्वविशिष्टभेदाभावस्तं प्रत्यापरोक्ष्यं, ईश्वरं प्रति जीवं
 स्थावृतत्वाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वात् ईश्वरं प्रति जीवस्यापरोक्ष्यं जीवं प्रति

१. कु घटसाक्षात्कारात् न रसादि. २. ख प्रकाशमाने चैतन्याभेदस्य
 25 १. क चैतन्यावृतत्वेनाप्र. २ क प्रकाशमानो २. क घ-तदभेदायोगात्.
 न च यत्प्रत्यक्षज्ञानमावरक ३. सर्वत्र कोशेषु "ईश्वरं प्रत्यतित्वज्ञानं" इत्येवास्ति-
 'X' इति चेन्न.

स्वीश्वरस्यावृत्तत्वविशिष्टतया सद्देवस्यैव सत्त्वाद्य जीव प्रतीश्वरस्यापरोक्ष्य
मिति चेत् तथासति ईश्वरं प्रति कस्यापि प्रत्यक्षत्वं न स्यात्, ईश्वरं
प्रत्यावृत्तत्वस्याप्रसिद्धतया सद्धिशिष्टभेदामावासंभवात्, आवृत्तत्वाभावाभा-
वस्यैवापरोक्ष्यरूपत्वसंभवाच्च । नच सदपि, जडस्यावर्णार्संभवेनानावृत्तत्वस्य
सर्वदा सत्त्वेन सर्वदा अपरोक्षत्वप्रसङ्गात्, अनावृत्तचैतन्याभेदविवक्षायां ५
अनवधारणानविषयजडादावव्याप्ते ॥

यदुक्तं यच्चानुसृत्यमानं स्वविषयसंसृष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकं
ऐन्द्रियकज्ञानं च तथेति तदज्ञाननिवर्तकम् । एव संख्यादुत्पद्यमानमपि
नक्षज्ञानं सर्वोपादानभूतब्रह्मसंसृष्टमेवोत्पद्यते इति तदज्ञाननिवर्तकमिति ॥

तदप्युक्तम् । संसृष्टपदार्थानिर्वचनात् । कोऽयं संसर्ग विषय- 10
विषयिभावो वा उपादानोपादेयभावो वा अन्यो वा । नाद्य, अनुमित्यादे-
रपि अज्ञाननिवर्तकत्वमसङ्गात् । न द्वितीय, घटादिज्ञानस्याज्ञाननि-
वर्तकत्वाभावाप्रसङ्गात्, घटतज्जगज्जयोर्गुणादानोपादेयभावाभावात्, आत्मा-
नुमितेरज्ञाननिवर्तकत्वमसङ्गाच्च । शब्दज्ञानवत्स्यापि ब्रह्मसंसृष्टत्वात् ।
न तृतीय, तस्यानिर्वचनात् । नच स्वरूपसंभन्धविशेषे एव स इति 15
वाच्यम्, तथासति ज्ञानविरोधस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वसंभवे ह्यसंभन्धा-
तिरिक्तस्वरूपसंभन्ध कल्पयित्वा सत्र विशेषकल्पनाविषयत्वात् । ननु उपा-
दानोपादेयभाव एव विवक्षित । नच घटादिज्ञानस्यानिवर्तकत्वमसङ्ग,
तस्य घटावच्छिन्नचैतन्यविषयकत्वेन चैतन्यस्य तदुपादानतया तदप्रसङ्गा-
दिति चेन्न, तथासत्यनुमित्यादेरपि अज्ञाननिवर्तकत्वमसङ्गात् । नियाम- 20
काभावेन तस्यापि चैतन्यविषयकत्वात् । किञ्च अवणादेरप्यज्ञाननिव-
र्तकत्वमसङ्ग ॥

अत्र यदुक्तं चिद्विक्षेपादिना प्रतिबन्धात् निर्विचिकित्सज्ञानेनापि
अवणादिना ज्ञाननिवृत्तिरिति सन्न, सत्यपि चिद्विक्षेपे घटादिज्ञानेन घटा-

धर्माननिवृत्तिदर्शनेन तस्याप्रतिबन्धकत्वात् । निदिध्यासनदशायां चित्तवि-
क्षेपादेरप्यभावेन निदिध्यासनस्याज्ञाननिवर्तकत्वापत्तेर्दुष्परिहरत्वाच्च ॥

परोक्षं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानापरो-
क्ष्यम् । नच स्वकीयधर्माधर्मविषयकशाब्दज्ञानेऽतिव्याप्तिः, धर्मतद्विषय-
वृत्त्योरेकदेशस्थत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्ययोरभेदादिति वाच्यम् ; योग्य-
त्वस्यापि विषयविशेषणत्वात् । पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ पर्वतांशे
वह्न्यंशे च वृत्तिभेदात् पर्वतांशे पर्वततदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ययोरभे-
दापरोक्ष्यम्, वह्न्यंशे च तदभावात्परोक्ष्यम् । अत एव पर्वतं पश्यामि
वह्निमनुमिनोमीत्यनुभवः । विषयापरोक्ष्यं तु प्रमात्रभिन्नत्वं, तच्च प्रमातृ-
सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः । नच धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षत्वापत्तिः; योग्यत्वेन
विषयविशेषणात् । नच रूपप्रत्यक्षकाले परिमाणप्रत्यक्षापत्तिः; तदाकार-
वृत्त्युपहितत्वस्य प्रमातृविशेषणत्वात् । नचैवं वृत्तावव्याप्तिः; तदाकारवृत्त्य-
नङ्गीकारादिति वाच्यम्, तदाकारशब्देन तद्विषयकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात्, वृत्तौ वृत्त्येन्तराभावेऽपि वृत्तेः स्वविषयकत्वान्न तत्र व्याप्तिः ।
अन्तःकरणतद्धर्मे शुक्तिरजतादौ च वृत्त्यभ्युपगमात्तदव्याप्तिः । नचान्तः-
करणधर्मादेः केवलसाक्षिभास्यत्वाभ्युपगमविरोधः; इन्द्रियादिप्रमाणनै-
रपेक्ष्यस्य केवलशब्दार्थत्वात् । एवंच तद्विषयवृत्त्युपहितप्रमातृसत्ताति-
रिक्तसत्ताशून्यत्वे सति योग्यत्वं विषयापरोक्ष्यम् । तत्तदिन्द्रिययोग्य-
विषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वं ज्ञानापरोक्ष्यमित्याहुः ॥

तदप्युक्तम् ब्रह्मविषयज्ञानस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्र विषयाव-
च्छिन्नचैतन्याप्रसिद्धेः । चैतन्यस्य स्वप्रकाशस्य उभयविधापरोक्ष्याभावप्रस-
ङ्गश्च । तत्र वृत्तेः विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चाभावात् । यदुक्तं योग्यत्वं विष-
यविशेषणमिति तदतिमन्दम् । योग्यत्वं हि इन्द्रिययोग्यत्वं, ततश्च ब्रह्मा-
हमर्थसुखादेरज्ञानस्य चापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गः । तेषामिन्द्रियायोग्यत्वात् ।
किञ्च इन्द्रिययोग्यत्वं हि इन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वयोग्यत्वम् । तथा च तदेव
विषयापरोक्ष्यमस्तु किमितरांशेन । नन्विन्द्रियजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्या-
भिन्नत्वं योग्यत्वं, रूपप्रत्यक्षसमये रसापरोक्ष्यवारणाय तदाकारेत्यादि

विरोपणम्, तथाच इन्द्रियजन्यतदाकारवृत्त्यभिन्न्यक्तचैतन्यामिन्नत्व पर्य-
वस्यतीति चेत्, शुक्तिरजतेष्टुचिह्नावरणामिन्नत्वस्य इन्द्रियजन्यवृ-
त्तेष्वामावेनाभ्यासे, अपिघावृत्तेरिन्द्रियजन्यत्वात् । अपरोक्षवृत्तौ चाभ्यासि,
तत्रेन्द्रियजन्यवृत्तिह्नावरणामिमयामावात् । सम्मानानगतमेवापरोक्ष्य,
तत्संन्यादये तद्व्यवहार । इममेवार्थं स्पष्टमाह—यत् साक्षादपरोक्षाद्भ्रम
इति । अन्याथ—अस्य साक्षादपरोक्ष साक्षादव्यवधानेन पानान्तरव्यवधान-
नाभावेन स्वनका । कनका स्वरूपापरोक्ष ॥ विषय इति ॥

अपरे तु—मूलागानमेव मन्त्रावरणम्, अनन्यागानानां तु तदप्यपि न-
चैतन्याशितानां तैन्नत्वमेव विषय, एव च तत्प्रत्यनावृत्तत्वे सति तद्व्यव-
हारानुकूलसंविदमेवोत्थापरोक्ष्य, पटमाशात्कारद्वाराणां तु रसस्यावृत्तत्वात् 10
परोक्ष्यमिति वदन्ति ॥

तदप्यनुपपन्नम्, तत्प्रत्यनावृत्तत्वस्यैवापरोक्ष्यरूपत्वसंसर्गमेव विरोध्यैय-
र्यात् । नच तदपि युक्तम्, जलाघनवधारणापरोक्ष्यते जलादेरपरोक्ष-
त्वाभावप्रसङ्गात्, अवधारणगानस्यैवावरणनिवर्तकतया तत्रावरणीवृत्त्यभा-
वेन जलादेरावृत्तत्वात् । नच जलादेभ्यश्चापरोक्ष्यमेव नेति वाच्यम्, 15
तथासति जलादिगानस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात्, अपरोक्षार्थामेदामावात्, तद-
मेवस्यैव ज्ञाने आपरोक्ष्यरूपत्वात्, तस्यैवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वात्, तद-
भावे इन्द्रियजन्यत्वानुपपत्तेः । किञ्च जलाधारणकल्पेन व्यर्थम्, जडस्य
प्रकाराप्रसङ्गेनाप्रकारार्थे तत्कल्पनायोगात् । नच चैतन्यसंन्यादेव जडस्य
प्रकाराप्रसङ्गो तद्विवृत्त्यर्थमावरणकल्पनमिति वाच्यम्, क प्रकान् कि 20
चैतन्यसंसर्ग एव चैतन्यविषयत्व वा । नाथ, सत्यप्यावरणे चैतन्यसंन्य-
स्यावर्जनीयत्वात् । न द्वितीय, चैतन्यसंन्यस्य चैतन्यविषयतायामप्रयो-
जकत्वात् । असत्यप्यनुमित्याद्यपि चैतन्यसंन्ये बहुधादेरनुमित्याद्यव-
च्छिन्नचैतन्यविषयत्वात् । किञ्चावरणस्याविषयत्वप्रयोजकत्वे बहुधादेरनुमि-
त्यादिविषयत्वानुपपत्तिः । नच संभ्रमचैतन्याविषयत्वमावरणप्रयोज्यमिति 25

वाच्यम्; तथा सति धर्माधर्मयोः शाब्दज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः, धर्माधर्मयोः शाब्दवृत्तेश्च एकदेशस्थत्वात् ।

एकेतु—तिष्ठन्त्वेताः पण्डितं मन्यानामपूर्वकुसृष्टयः । इदन्तु स्यात्, 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिना आत्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमवगतम्; आत्मज्ञानं चापरोक्षरूपमेव वाच्यम्; अन्यथा कर्तृत्वाद्यध्यासादिनिवृत्त्ययोगात् । ब्रह्मणि च मानान्तराप्रवृत्त्या शब्द एवापरोक्षज्ञानं जनयति । शब्दस्य चान्यत्रापरोक्षज्ञानजनकत्वेऽपि श्रवणादिप्रत्ययजन्यसंस्कारप्रचयकृतचित्तैकाग्र्यसहकारेण ब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वं कल्पनीयम् । अपरोक्षज्ञानविषयत्वमेवार्थापरोक्ष्यमित्याहुः ॥

- 10 तदप्यसङ्गतम्, शब्दस्यान्यत्रापरेदृष्टापरोक्षज्ञानजनकत्वकल्पनात्; अद्वैतश्रुतिजन्यज्ञानस्यैवाध्यासनिवर्तकत्वकल्पनस्य युक्तत्वात् । नचाधिष्ठानसाक्षात्कारामावे अध्यासनिवृत्त्यनुपपत्तिः; रज्जुसर्पभ्रमवतः नायं सर्प इत्यासत्तमेनोपदिष्टे अध्यासनिवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् । 'तरति शोकमात्मवित्, य एवं विद्वानमृत इह भवति, ब्रह्मविदोभोति परम्' इत्यादिना ब्रह्मज्ञानस्यैव 15 मोक्षहेतुत्वप्रतिपादनेन श्रवणमननादिसहकृतपरोक्षरूपस्य ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वे विरोधाभावाच्च । किञ्च प्रत्यक्षत्वेन इन्द्रियजन्यत्वमन्यत्र क्लृप्तं, तद्भङ्गेन शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं कल्पनीयम्, ततो वरं परोक्षज्ञानस्यैव सहकारिविशेषलाभेनाध्यासनिवर्तकत्वकल्पनम्; दृष्टं चैतल्लोक इति नादृष्टार्थपरिकल्पनमपि । शब्दस्य अन्यत्रादृष्टमेवापरोक्षज्ञानजनकत्वं कल्पनीयमिति वैषम्यम् ॥

- 20 केचित्तु पथिकपरिमावितप्रियतमकामिनीसाक्षात्कारस्थले मनसः करणत्वं क्लृप्तम् । तत्र च भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकरणत्वावच्छेदेनापरोक्षज्ञानहेतुत्वकल्पनात् शब्दस्यापि तादृशस्यापरोक्षज्ञानहेतुत्वमविरुद्धम्, दृष्टानुरोधादित्याहुः, तदप्यबोधात्; जन्यप्रत्यक्षमात्रे चक्षुरादीन्द्रियसन्निकर्षहेतुतायाः सकलजनसिद्धत्वेन कामिन्या ब्रह्मणि वा नापरोक्षज्ञानसंभवः; 25 इन्द्रियसन्निकर्षाभावात्, कामिनीध्यानस्थलेऽपि निरन्तररयुतिसन्ततौ

वैशद्यविरोधेण चाक्षुपत्वारोप एव । अन्यथा मनसश्चाक्षुपज्ञानहेतुत्वे विरो-
धात् । किञ्च यदि भावनाप्रचयसहकृतज्ञानकरणतावच्छेदेनापरोक्षज्ञानहे-
तुत्वं तदा अनुमानादेरपि तथात्वप्रसङ्गे सर्वमपि प्रमाणमपरोक्षहेतु
स्यादिति कृत विस्तरेण ॥

इति श्रीधामूलसुवर्नगुरुविरचितायां वेदान्तविजय
मङ्गलदीपिकायां राधापरोक्षमङ्गः ॥

5

ओम्

अथ अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वमङ्गः ।

अर्थवबोधपर्यन्ता स्वाध्यायाध्ययनेन हि ।

10

प्राप्तश्रवणमित्येतन्न युक्तं तद्विधेर्यतः ॥

स्वाध्यायार्थत्वमेव स्यात्स्वाध्यायाध्ययनस्य हि ।

तव्यप्रत्यययोगेन नार्थबोधः प्रतीयते ॥

यदाहुः—स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अथज्ञानपर्यन्ताध्ययनविधानादेव
श्रवणप्राप्तमिति, तदध्ययनपञ्चमम्, अध्ययनस्यार्थवबोधार्थताया वाक्या-15
दप्रतीते । तव्यप्रत्ययान्तेन स्वाध्यायपदसहितेनाध्ययनस्य स्वाध्यायार्थताया
एव स्वरसत् प्रतीते । संभवति हि स्वाध्यायप्राप्तेरुद्देश्यतया अध्ययनफल-
त्वम् । नच स्वाध्यायप्राप्तेरपुरुषार्थतया अथज्ञानार्थत्वमेव तस्येति वाच्यम्,
अर्थज्ञानस्याप्यपुरुषार्थत्वात् । मोक्षोपयोगितया पुरुषार्थत्व स्वाध्यायप्राप्ता-
वपि तुल्यम् । नचाध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वामावे वेदस्यायपरत्वे माना-20
भावः, स्वाध्यायश्रोतॄणां व्युत्पन्नानां व्युत्पत्तिबलेन तत्तत्पदेन तत्तदर्थ-
वगमे वाक्यार्थज्ञानस्यानुमयसिद्धत्वेन वेदस्यार्थपरत्वाविरोधात् । अन्यथा
अर्थपरत्वस्याध्ययनविध्यधीनाध्ययनविधिपरवाक्यार्थपरत्वे विध्यन्तरमपे-
क्षितं स्यात्, तस्यापि विध्यन्तरमित्यनवस्था । तस्मात् स्वाध्यायस्य
स्वतः प्राप्तमर्थपरत्व न विध्यधीनम् । यदि स्वगार्थमध्ययनविधेय स्यात्तदा 25

अर्थकर्मत्वेन सिद्धप्रयोजनतया अविवक्षितार्थत्वशङ्का स्यात्, न चैवं
 तथा । तव्यप्रत्ययेनाध्ययनस्य गुणकर्मतया प्रयोजनपर्यवसानायाध्ययनगृही-
 तस्वाध्यायेनैव जीवः कृत्वनुष्ठानादिकं कुर्यादित्यर्थः पर्यवस्यतीति नाविव-
 क्षितार्थत्वशङ्काऽपि । एतेन लौकिकवाक्यानामर्थपरत्वे वक्तृविवक्षैव प्रयोजक-
 5 तथा दृष्टा, अत एव करणापाटवप्रयुक्तविवक्षितार्थान्यार्थकवाक्यस्य तदर्थ-
 परत्वाभावः, श्वेतो धावतीत्यादिवाक्यस्याश्वविषयतया प्रयुक्तस्य श्वेतत्वा-
 दिपरत्वाभावः; एवं च वेदे विवक्षाभावेनार्थज्ञानोद्देशेनाध्ययनविधिरेवा-
 र्थपरत्वे प्रयोजक इति निरस्तम्; अध्ययनविधिवाक्यवदेवार्थपरतोपपत्तेः ।
 अस्मिन्मते ईश्वरसत्त्वेन विवक्षासमवाच्च । अत एव 'श्रुतिरगृहीता ममैवाज्ञा'
 10 इति तेनैवोक्तम् । तस्माद्वेदेऽप्यर्थपरत्वमव्याहतम् । अर्थविशेषपरत्वं तु
 न्यायादेवावगम्यते ॥

ननु वाक्यस्यैकमेव प्रयोजनं, क्वचित् श्लेषादौ विवक्षावशेनानेकप्रयो-
 जनकल्पनम्, तथाच स्वाध्यायस्य जपविनियोजकवाक्यानुसारेण जप-
 रूपप्रयोजने विनियुक्तस्य विधिं विना कथमर्थपरत्वम् ? नचैवं जपविनि-
 15 योजकवाक्यस्यापि जपे विनियुक्तस्य कथमर्थपरत्वमिति वाच्यम्; एत-
 द्वाक्यार्थज्ञानात् प्राक् जपविनियोगाप्रसङ्गाया अर्थपरत्वाविरोधात्, अनन्तरं
 च स्वव्याघातादेरेव नार्थपरत्वक्षतिरिति चेन्न; अध्ययनविधिवाक्यवदेवो-
 पपत्तेरिति उत्तोत्तरत्वात् । वाक्यस्य हि एकार्थपरत्वमेवौत्सर्गिकम्, न त्वे-
 कप्रयोजनकत्वम् । किञ्च ययं क्रतुमधीते तेनतेनेष्टं भवतीति वाक्येन
 20 तत्तत्क्रतुफलं तत्तत्प्रतिपादकमागाध्ययनेन सिध्यतीति प्रतीतेः वेदस्य
 विवक्षितार्थत्वमवगम्यते ॥

किञ्च व्याकरणादीनां वेदाङ्गत्वं वेदार्थज्ञानद्वारेणैव नादृष्टद्वारेति वेद-
 स्यार्थपरत्वमवर्जनीयम् । किञ्चाध्ययनस्यार्थज्ञानकामाधिकारित्वे अन्योन्या-
 श्रयः । यागादे स्वर्गसाधनत्वे सिद्धे हि तदुपयोग्यार्थज्ञानकामना, ततस्त-

25 १ जपक्रतुननु । २ ग-घ. विध्यधीनत्वे अध्ययनविधिवाक्यस्य अर्थपरत्वे ।

३ ख, परत्वमौत्सर्गिकम् । ४ ख, तत्तत्क्रतुमागाध्ययनेन । ५ ख, नादृष्टद्वारेणेति ।

त्कामनानुवादेनाध्ययनविधि अध्ययनविधौ च यागादे स्वर्गसाधनत्व-
सिद्धिरिति ।

किञ्च हितैषिमिरनुष्ठापित चालाध्ययन निष्कल स्यात् । चालेस्याद्येना-
नकामनाविरहेणानधिकारिणा कृतेत्वात् । कमस्याध्ययनाधिकार इति चेत्
जीवनमेवेति श्रुम् । नित्यकर्मणां जीवनाधिकारकत्वात् तदुपयुक्तायज्ञान- 5
हेत्वध्ययनस्यापि तदधिकारकत्वात् । नच सर्वदा तदनुष्ठानमसम्भ-
यनस्य संस्कारकर्मत्वात् तत्सिद्ध्या तत्सिद्धेः आपन्नवत् । अपि चाध्यय-
नस्यार्थज्ञानकामाधिकारकत्वे अध्ययन काम्यमेव स्यात् न नित्यमिति अध्य-
यनमात्रमनास्वीय स्यात् । नचाध्ययनस्य नित्यत्वे उत्तरनोपयोगो न स्या-
दिति साध्यम्, साध्यायम्याध्ययनविधिना अध्ययनसंस्कार्यत्वसिद्धौ सं- 10
सृष्टस्य तस्य उत्तरनोपयोगाकाङ्क्षायां यथासंभवमर्थावबोधजपादावुपयोगे
विरोधाभावात् । नन्वाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वात् अदृष्टमर्थज्ञानमेव फलमिति
चेन्न, अध्ययनमात्रसाधारण्येन जपादेरेवाध्ययनफलकत्वकल्पनेनायज्ञानफ-
लत्वकल्पनानवकाशात् । ननु साध्यायस्योद्देश्यत्वे स्वत्वमविपक्षितं स्यात्,
ततश्च कृत्स्नासाध्ययनविधिप्रसङ्ग इति चेन्न, तत्प्रसङ्गादेव स्वत्वविपक्षायां 15
आवश्यकत्वादन्यथा अनवयविधानमसङ्गात् । ननु उपयोक्तव्यमाणसाध्याय-
स्यैव संस्कारविधानात् न सर्वज्ञासाध्ययनमसङ्ग इति स्वत्वमविपक्षितमिति
चेन्न, सर्वाप्तमपि ज्ञातानामुपयोग्यत्वात् । अम्युदयहेतुवेदपारायणोपयो-
गसंभवात् ॥

ननु अध्ययनानन्तरमधीत्य आयादिति ज्ञानविधानात् तत्काले भीमासा- 20
वकारा, क्रमवाधप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानानन्तरे; दारग्रहणस्यैव कर्तव्यत्वात्,
नापि तदनन्तरम्, अभिहोत्राद्युपरोधमसङ्गात्, तस्मादर्थज्ञानपर्यन्तमेवाध्य-
यन विधीयत इति चेत्, न, यदि सर्वथाजनवकाशं तदा क्रतुविधिप्रसङ्गा-
दिलभ्योऽवकाशोऽस्तु । अभिहोत्रादिकर्मानुष्ठानस्य तत्प्रतिपादकवेदायज्ञा-
नसाध्यतया तत् पूर्वमेव विचारवकाशात् । क्रमस्य पदायधर्मत्वाच्छ्रवणेन 25

१ ख कर्तव्यत्वात् । २ ख बोधयमा प्र भवनस्यैव । ३ सुपवो । बोधयत्वात् ।
४ ख सर्वज्ञासाध्यत्वात् । ५ ग घ प्रसङ्गादिलभ्योऽवकाशोऽस्तु ।

स्नानात् प्रागेव विचारावकाशः । वस्तुवस्तु नात्र क्रमो विवक्षितः, येन तद्वाधः स्यात् । क्रमो ह्यत्र न विवक्षार्हः क्रमस्यैकप्रयोगान्तर्गतपदार्थधर्मत्वात् । एकप्रयोगश्चाज्ञाज्ञिमावापन्नानामेककर्माज्ञानां वा । नचात्र तथासंभवः । तस्मादानन्तर्यमेवात्र विवक्षितम् । न त्वव्यवहितानन्तर्यं, पूर्वकाल-
 ५ मात्रे क्त्वाप्रत्ययविधानात्, स्नात्वा मुञ्जीतेत्यादिवत् । ततश्च स्नानात्पूर्वमेव श्रवणावकाशः । गार्हस्थ्येऽपि नावकाशासंभवः; वक्तुरिव श्रोतुरप्यवकाशासंभवात् । अन्यथा विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वेऽपि क्रमबाधप्रसङ्गो दुष्परिहरः ॥

नह्यर्थज्ञानावच्छिन्नः गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणात्मकक्रियासमवायोऽध्य-
 १० यनशब्दार्थः । येन क्रमबोधो न स्यात् । किन्तु यागादेः स्वर्गादिवत् साक्षाध्ययनफलमर्थज्ञानम् । तथाच क्रमबाधोऽवर्जनीयः ॥

नन्वध्ययनविधिरेव स्वफलार्थज्ञानसिद्धये तदनुकूलविचारं प्रयुञ्क्त इति चेन्न; न ह्यनुष्ठापकत्वं करौ प्रगृह्य कारयितृत्वम्, किन्तु चिकीर्षाप्रयोजकेच्छाविषयत्वम्, तच्च साध्यस्यैव साधनं प्रति स्यात् । आरादुपकारकस्यापि
 १५ परमापूर्वमेव तत्साध्यत्वात् अनुष्ठापकम् । अतोऽर्थज्ञानस्यैव विचारप्रयोजकत्वम्; न त्वध्ययनस्य तद्विधेर्वा ॥

ननु गुणकर्मणो यत्फलं तदसिद्धौ न तद्विध्यर्थनिष्पत्तिः । अतस्तत्फ-
 लेऽपि विधेस्तात्पर्यमस्त्येव । अत एवावहननविधेः फलीभूतवैतुष्यनिर्व-
 र्तकावहननावृत्यनुष्ठापकत्वमिष्यते । एवञ्च अध्ययनविधेः स्वारसिकगुण-
 २० कर्मत्वानुसारेणैव अर्थज्ञानकामः अध्ययनेनैव स्वाध्याय प्राप्नुयादित्यर्थाङ्गी-
 कारात् गुणकर्माध्ययनफलभूतार्थज्ञाननिवर्तकविचारानुष्ठापकत्वमध्ययनवि-
 धेर्युज्यत एवेति चेन्न, कर्मणां ग्रीहीणा साध्यत्वोपयोगिवैतुष्यनिवर्तकत्वा-
 वहननावृतौ तात्पर्यं ग्रीहिविधेर्युज्यते । अर्थज्ञानं तु न कर्मणः; स्वाध्यायस्य
 साध्यत्वोपयोगिस्वाध्यायप्राप्त्यैव तत्सिद्धेः । अपिच अयं प्राप्तिगोचरः
 २५ नियमविधित्वात्, अतो न प्रयोजकः, अप्राप्ताशपरिपूरणफलत्वेऽपि

१ ख. क्रमो ह्यत्र न विवक्षितः । २ ख. मात्रस्य क्त्वा । ३ क. ध्ययनविधि...
 मर्थः ।

कचिदेव प्रयोजकता स्यात् । सम्यक्निरूपणे तदपि नास्ति । अप्राप्ताद्यपरि-
पूरणेन कृत्वाद्यधमपेक्षितायज्ञानमात्रे अध्ययनस्य साधनत्वावगमात् निय-
माद्वृत्ताध्यत्वावगमाच्च अन्यकृत्वाद्यपक्षितायज्ञानसाधनताबुद्धिनिवृत्ते ।
अध्ययनस्य लोकेसिद्धसाधनताग्रहाणादेश प्रवृत्तिर्भवता अध्ययनस्यापि
नाध्ययनविधिरनुष्ठापक विचारानुष्ठापकत्व तु दूरत एव ॥

एव च नियमविध्यधीनव्याप्तिग्रहादेवेतरेषां साधनत्वबुद्धिनिवृत्त्या
लोकेसिद्धसाधनताग्रहादेव सर्वत्र प्रवृत्तिरित्यध्ययनविधे कथञ्चिदप्यध्यय-
नप्रयोजकत्वमिमांशेणाध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तत्वमनुगृहीत भगवता माध्य-
कारेण-लिङ्गापि श्रुते श्रीमोपस्थितिकृतया, तत एव सादर्थ्यावगमात्
लिङ्गमनुवाद इत्यभिप्रायेण वा । तेनायकमत्वेऽपि प्रयोजनमावात् तज्यप्र-10
त्ययस्वारस्य (भेदेनायकमत्वाङ्गीकारोऽपि निरस्त । नहि सत्पुत्रद्विनियो-
गाभावो वा, तुलामारादिहिरण्यानां मरणपरान्तरिर्थाणि, येन सत्पून्
ब्रुहोति हिरण्य मायमितिपत् स्वारस्य) भेदेनायकमता स्यात् । अस्ति हि
स्वाध्यायस्य ज्ञपायज्ञानयोरुपयोग शक्य च स्वाध्यायाध्ययनम् ॥

तस्य निर्गलितार्थः — प्रक्षयार्थाद्ययमविहितकर्मानुष्ठानहेतुभूतार्थावि-15
धोधायतया अध्ययन पक्षत प्राप्तमिति स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्ययं
नियमविधिरेव ॥

नन्वयद्यधोधायतयाऽध्ययनस्य पक्षत प्राप्तवपि स्वाध्यायधारणफलका-
ध्ययनस्माप्ते, अध्ययनकामनारहितानां बालानां सर्वथा अप्राप्तेष्व,
अपूधविधिरेवायमस्त्विति चेत्, नैव, वेदमेव जपन्नित्यम् इत्यादिना जपवि-20
नियोजकवाक्येन स्वाध्यायधारणार्थाध्ययनस्यापि प्राप्तत्वात् । नचाधीत्य-
स्यादिति वाक्येनाध्ययननियमसिद्धेरेतद्विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तस्य
ज्ञानेध्ययनानन्तर्यविधिपरत्वात्, अन्यथायद्वयविधाने वाक्यभेदमसम्भवात् ॥

नचाध्ययनस्वाध्यापनविधिनैव प्राप्तत्वात् विधिवैयर्थ्यमिति वाच्यम्,
तथापि कृत्स्नोपनीताना अध्ययनसिद्धिप्रसम्भवात् । एकोपनीताध्यापनेनापि 25

अध्यापनस्य तदनुष्ठानसिद्धेः । कृत्स्नोपनीताध्ययनसिद्धावपि स्वाध्यायसा-
धारणफलकाध्ययनस्य ज्ञानर्थफलकाध्ययनस्य वा तेन विनासिद्धेः तदु-
भयार्थत्वेनाध्ययनस्य विहितत्वेनाध्ययनेनैव तदुभयं संपादनीयमिति नि-
यमासिद्धेः । तस्मान्नियमविधिरेवायमिति ॥

५ इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां अध्ययन-
विधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वमङ्गः ।

श्रीः

अथ साधनचतुष्टयपूर्ववृत्तत्वमङ्गः ॥

अङ्गाध्ययनयुक्तेन स्वाध्यायाध्ययनेन हि ।
10 स्थिरानन्तफलापातधीः पूर्वोत्तरभागयोः ॥
ततः क्रमानुरोधेन पूर्वभागे प्रवर्तते ।
ततः कर्मफलाल्पत्वनिर्णयादुत्तरत्र हि (च) ॥
वेदान्तभागे पुरुषस्तदर्थे निर्णिनीयया ।
एवं वेदविचारस्य हेतुरध्ययनं मतम् ॥
15 कर्मभागविचारो हि हेतुर्वेदान्तविचारने ।
असिद्धं कारणं तत्र न साधनचतुष्टयम् ॥

एवं नियमविधिना साङ्गवेदाध्ययने ततोऽनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिः
पूर्वोत्तरभागसाधारणी जायते । ततस्तदर्थनिर्णिनीयया प्रवर्तमानः पुरुषः
पाठक्रमानुरोधेन प्रथमं पूर्वभागविचारे प्रवर्तते । ततस्तदर्थेह कर्मचितो
20 लोकः क्षीयत इत्यादि वाक्यनिर्णयेन कर्मफलानामनित्यत्वनिर्णये तत-
स्तन्निर्णयसहितोत्तरभागविषयानन्तस्थिरफलापातप्रतीत्या वेदान्तार्थविचारे
प्रवर्तते ॥

एवं न साङ्गवेदाध्ययनस्य वेदविचारपूर्ववृत्तत्वं कर्मविचारस्य ब्रह्मवि-
चारपूर्ववृत्तत्वं च सिद्धम् । नतु साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारं प्रति पूर्व-

25 १ तेन विधिना असिद्धेः । (मत्र) २ क-ख. पूर्वभागे । (मत्र)

वृत्तम्, तस्य वेदान्तविचारात् प्रागभिदत्त्वात् । तथाहि इदं हि साध-
नचतुष्टय नित्यानित्यवस्तुविवेक इदामुत्रफलमोगविराग शममादिसं-
पत्तिं मुमुक्षुत्व चेति । इदं हि न वेदान्तायविचारार्थत्वं संभवति ।
नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य भागद्वयविचारार्थत्वेन तत् पूर्वमतत्वात् ।
तदभावे चेदामुत्रफलमोगविरागस्याप्यसंभवात् । तदभावे शममादेरपि ८
अभावादनन्तस्मिन्निर्णयामात्रे मुमुक्षासंभवाच्च ॥

अत्राह नवीन — न साधयित्वा नित्यवस्तुविवेकासंभवः । सर्वं कार्यम-
नित्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन, तद्यथेह फलमचितो लोकः क्षीयत इति
स्पष्टार्थेऽस्तुत्या च अनित्यत्वनिर्णयात् । आत्मनश्च नित्यत्वमोक्षायप्रवृत्त्य-
नुपपत्त्या सिद्धम् । आत्मनश्चानन्दरूपत्वम् “आनन्दाद्येव सत्त्वित्तानि १०
मूलानि जायन्ते” “एषोऽयं परम आनन्दः” इत्यादिश्रुत्यापि सिद्धम् ।
एष परमात्मा अस्य जीवस्यानन्द इत्यर्थः ॥

अत्रैव विचारस्यानारम्भप्रसङ्गः, तेन विनैवान्यन्यापि निश्चेतुं शक्यत्वा-
दिति वाच्यम्, योऽर्थो मानान्तरविरोधेन निर्णेतुमशक्यः तस्य विचारैक-
साध्यत्वात् । अद्वैतसमन्वयस्य मानान्तरविरुद्धत्वेन वाचयन्नवप्रमात्रेण १५
निर्णेतुमशक्यत्वाच्च विचारापक्षा । आत्मनो नित्यानन्तरूपत्वं च प्रमा-
नान्तराविरुद्धतया वाचयन्नवप्रमात्रेण निर्णेतुं शक्यत एव । नच सुख-
स्यानित्यतया न नित्यात्माभेदसंभव इति वाच्यम्, अनुकूलवर्तमानत्वेन
सुखमात्रे अनित्यत्वावधारणासंभवात् औपुष्टिकमुष्णपरमर्शसंभवेन सुखस्य
नित्यतया तद्विनाशबुद्धेरन्यविषयत्वात् ॥ २०

किञ्च यद्येव(क)नकन्यायेन निश्चितं तेनेतरद्वयं न्यायेन निश्चेतव्यमिति
न नियमः । पुरुषाणां विचित्रबुद्धित्वात् न्यायानां चालौकिकविषयतयाऽस्ति-
सूक्ष्मत्वात् । अन्यथा धूमाभ्योर्वाप्तिं सर्वैरपि गृहीतेति सर्वापि व्याप्तिरेव-
मेव प्राप्तेति वैरोपिकमन्यारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । तस्मादेतादृश एव

१ इह विवेकास्माभिः । २ ग घ निर्णेतुं शक्यः । ३ घ न नित्यात्मेत्यन्य ‘तदि २५
नात्’ इत्यन्तं गतिवत् । ४ क-ख यदेवं न्यायेन निश्चयं तेन इतरद्वयं न्यायेन ।
५ क-ख सर्वैरगृहीतेति वैरोपिकः ।

पुरुषः अस्मिन् शास्त्रे अधिकारी । यो नित्यानित्यवस्तुविवेकादौ समर्थः
अर्थान्तराणि विचारेण विना निर्णेतुमशक्तः । तदुक्तम्

नात्यन्तमज्ञो नोतं ज्ञः सोऽस्मिन् शास्त्रेऽधिकारवान् । इति ।

एवं च ब्रह्मसुखजीवसुखयोः नित्यत्वं तदितरमोगानां चानित्यत्वं
५ सुनिरूपम् । तेन चेहामुत्रफलमोगविरागः सिध्यति । तेन च बाह्यान्तरेन्द्रिय-
योरुपशमरूपौ शमदमौ सिध्यतः । प्रयोजनाभावेन तयोर्व्यापारासंभवात् ।
ताभ्यां तितिक्षादिः । ततश्चाविक्षिप्तचित्ततया निरतिशयानन्दमात्मानं
निरस्तनिखिलभेदं वेदान्तवाक्येभ्योऽवगम्य मुमुक्षुर्भवति ॥

एवं सिद्धे साधनचतुष्टये ब्रह्मविदाप्नोति परम् । तरति शोकमात्मवित्
10 इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनतां निश्चित्य तदर्थं ब्रह्मविचारे
प्रवर्तत इति ॥

अत्र ब्रूमः यदि न्यायोपबृंहितवाक्येन नित्यानित्यवस्तुविवेकः तदा
ज्ञातव्यांशामावेन विचारविधेरेवोच्छेदः स्यात् । तथाहि मुमुक्षासिद्धये
हि नित्यानित्यवस्तुविवेकादेः पूर्ववृत्तित्वमिष्यते । तत्र यद्यद्वैतनिश्चया-
15 भावेऽपि मुमुक्षा जायेत तर्हि आनन्दत्वनित्यत्वयोर्निर्धारणं किमर्थम्, नि-
त्यपुरुषार्थनिर्धारणामावे अनित्यसुखवैराग्यानुदयेन मुमुक्षाभावात् तदपेक्षेति
चेत्तथा सति प्राप्तियोग्यत्वज्ञानामावे कथं मुमुक्षा प्राप्तियोग्यत्वज्ञानं
चाद्वितीयत्वज्ञानं विना न संभवतीत्यपि पश्यतु भवान् । किञ्च यद्यद्वैतनिश्चयो
विचारात् प्राङ्मास्तीत्यभिमतं, तदा ब्रह्मणि परमप्रेमास्पदत्वेनानन्दरूपताज्ञानं
20 कथं स्यात् ॥

ननु जीव एव तदज्ञानमस्त्विति चेत् किं तस्य प्रयोजनम् । तत्स्वरू-
पस्य पुरुषार्थताबुद्धिरिति चेत्, तर्हि तत्स्वरूपस्य सिद्धत्वादेवासाध्यतया
तदर्थतया ब्रह्मविचारप्रवृत्तेरसंभवात् ॥

किञ्च ब्रह्मविदाप्नोति परम् इति ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वज्ञानमौनन्दस्व-
25 १ न, उत, श. इति पदविभागः नो तज्ज्ञ. इति पाठान्तरः. २ क-स्व. व्यापाराभा-
वात् । ३ बाह्यान्तरेन्द्रिययोः व्यापारोपरमरूपौ । (मत्र) बाह्यान्तरेन्द्रिययोरुपशमरूपौ ४ क-
स्व. मुमुक्षाप्राप्तिः योग्यत्वज्ञानं वा न संभवति । ५ ग-घ. आनन्दरूपत्वज्ञानं चोप ।

पञ्चानत्य चोपपादयता परब्रह्मण एव प्राप्यत्वमुपपादित स्यात् । ततश्च
स्वस्य परब्रह्मभेदज्ञानं विना स्वस्वरूपस्यानन्दरूपत्वज्ञानस्य कथमुपयोगः ।
यदुक्तं सूक्ष्मत्वादिनिधारणमिति तन्नुपपन्नम् । अहं सुखी स्यामित्येव सुखे
प्रेमवर्धनेन प्रेमास्पदतामात्रस्य सुखात्मकतामाधकत्वं यस्यापि बुद्धयनारूपद-
कार्यं सर्वमनित्यमिति बुद्धौ सत्यामपि नित्यसुरूपसाध्यत्वं सुखविनाशप्रत्यक्ष- 5
स्यान्यविषयत्वं कृत्स्नसुखस्याप्येकत्वं जगत्कारणे प्रकृतिपुरुषसन्देहे सत्यपि
आनन्दरूपत्वं चात्यन्तसूक्ष्मन्यायैरेव निर्णेतव्यम् । एतद्व्याप्यपेक्षया सूक्ष्म-
न्यायमभेदसाधकं जलचन्द्रप्रकाशकारादौ परिदृश्यमानं कमपि न यस्याम ।
यद्यभेदसाधकमानस्य भेदसाधकमानविरोधेनानिर्णायकत्वं, तदा सुखनि-
त्यत्वसाधकन्यायेऽपि तुल्यम् । तस्माद्योऽर्थो निर्धारित इत्युक्तसन्निर्धारणम-10
वर्जनीयम् । योऽर्थोऽनिर्धारित इत्युक्तं स एव सन्दिग्धः ॥

तथाहि—आनन्दत्वं तावज्जगत्कारणे सन्दिग्धं, कारणत्वस्यापि प्रधानचे-
तनगतत्वसन्देहेन आनन्दपरम्यापि मुख्यगोणायसन्देहस्यावर्जनीयत्वात् ।
अन्तरात्वा वा यस्य न प्रियाप्रिये स्पृशत इति मोक्षदशायामानन्दमाव-
प्रतीते मुक्तिकाले प्राप्यत्वेनामिमत्तम्यं तस्यानन्दरूपत्वासंभवाच्च आनन्द- 15
ध्येवेति वाक्यायनिर्णयः असंभावितः । परमप्रेमास्पदत्वेनानन्दरूपता निर्धा-
रणमप्यसंभवि । अहन्त्वस्यैवाहमर्थप्रेम्णि प्रयोजकत्वात् सुखत्वस्य प्रेमप्रयो-
जकत्वं अहमर्थे स्वममवायान्तर्भावित्वेनैव अहं सुखी स्यामित्यपेक्षादर्शनात् पर-
ममेतत्तया ज्ञाते इच्छाया निरुपाधिकाया अदर्शनात् शत्रुगततयो ज्ञाते
द्वेषादर्शनात् । तस्मात् अहन्त्वमपि प्रेमप्रयोजकम् ॥ 20

अथवा अहं सुखी स्यामिति प्रेमवर्धनात् सुखविशिष्टात्मन्येव प्रेमता
नात्मभावे सुखभावे वा । अहं स्यामिति प्रेम चान्नादाविव सुखसाधनता-
प्रयुक्तम् ॥

एव नित्यत्वमपि सन्दिग्धमेव । नात्माश्रुते इत्यादिना तस्यापि विचार-

विषयत्वात् । विज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती-
त्यादिना विनाशप्रतीत्या विचाराभावे तन्निर्णयसंभवाच्च ॥

नच कर्मविचारदशायामेवात्मनः स्थायित्वनिर्णयात् नित्यत्वं निश्चितमे-
वेति वाच्यम्, चिरकालस्थायित्वनिश्चयेऽपि प्रकृतिप्राकृतविषयकालोवस्था-
यित्वस्यानिश्चयात् । यदुक्तमात्मा च नित्य इत्यवगम्यते, अन्यथा कस्यापि
मोक्षार्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति । तत्र; तत्र नित्यत्व किं स्वप्रकाशकं आलम्ब्य वा ।
आद्यं त्वसंभावितत्वादेव निरस्तम् । द्वितीये तु आलम्बेण तत्त्वहितपुरुषा-
र्थान्निश्चित्य स्वहिते प्रवर्तत इति शास्त्रश्रवणात् प्राक् नित्यत्वज्ञानासिद्धेः ।
किञ्च मोक्षार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जीवस्य नित्यत्वेऽपि ब्रह्मणः कथं नित्यता
10 स्यात् । आत्मत्वहेतुना तत्रापि नित्यत्वावगमे ईक्षत्याद्यधिकरणजातं दर्शन-
जलाञ्जलि स्यात् ॥

एवं नित्यानन्दनिर्वारणमावात् तन्मूलवैराग्यमप्यसमावे । तथैव प्र-
तिरुद्धत्वात् । सौपुतिकपरामर्शानुसारेण जीवसुखस्यापि नित्यत्व हि भव-
दमिमतम् । विनाशवृद्धेरवच्छेदकविषयत्वोपपादनेन सर्वस्यापि सुखस्य
15 नित्यतया इहामुत्रफलमोगविरागोऽप्यसमावेतः । अवच्छेदकानित्यत्व-
ज्ञानस्य सुखवैराग्याप्रयोजकत्वात् । अवच्छेदकवैराग्यविवक्षाया तत्र भोग्य-
ताबुद्धिविरहेण नित्यसिद्धवैराग्यस्यानित्यत्वज्ञाननैरपेक्ष्यात् । तत्र भोग्यता-
बुद्धौ च अनित्यत्वज्ञानेनापि न तत्र वैराग्यसम्भवः । बहुकालं राज्य-
मनुभवतोऽपि सार्वभौमस्य कन्दुकक्रीडादौ भोग्यताबुद्धिर्दर्शनात् । तत्र
20 नित्यसुखविरोधित्वे हि वैराग्यम् । नचात्र तद्विरोधः । नित्यसुखावच्छे-
दकत्वोपपादनेन तयोः समानकालीनत्वेन अविरोधत्वात् ॥

किञ्च स्वरूपानन्दापेक्षया वैषयिकसुखानामल्पानामप्युत्कर्षस्य च नित्या-
नन्दाविरोधस्य ज्ञायमानत्वात् न वैराग्यसम्भवः ।

नन्विदानीमानन्दस्वरूपमावृत्त विषयसबन्धाधीनवृत्तितारतम्येन आवरण-

- 25 १ ख. चिरकालत्वेपि (घ) विचारकालस्थायित्वनिश्चयेपि । २ क-ख. प्राकृतविषय-
कालोवस्थायित्वस्यानिश्चयात् । ३ ख. नित्यत्वस्य । ४ क-ख. विनाशवृद्धेरन्यविषय
५ ख. अवच्छेदानि । ६ ग-घ. आवरणतारतम्येन-इदं न ।

निवृत्तिनारतस्येन प्रका उतातस्य, मोक्षेऽत्यन्तावरणनिवृत्त्या प्रच्छिन्नान्द्रप्र-
काश इति बुद्धि संभवतीति चेत्, न्यस्येत्येव प्रकाशपतया तत्र तत्त-
ममावनिधयामावात् । नसावरणतरतममाव साधपि न्यस्येनारतस्यन्यो-
जक । शिवावरणनिवृत्तिनारतस्यस्य न्यप्रकाशारतस्यस्य प्रयोजकत्वे सुम्-
पूरयमारान्द्रायां न्यस्यमुत्प्रकाशे न स्यात् । ततश्च परममेवमावात् ॥
न स्यात् । निरययने निर्धमके न्यस्यगुरो ईष्याष्टमी इनाहृतमिति
न यत्तु शक्यम् ॥

किञ्च आवरणनिवृत्तिनारतस्यमप्यनुपपत्तम्, तारतस्य हि सावयवत्वेन
धमवत्त्वेन वा स्यात् नच तदुभयमप्यत्र संभवति ॥ निधनामि न प्रकाश
इति व्यपहारयोम्यता आवरण तानिष्टौ च को वा तरतममाव ॥ 10

नचोत्पद्यमुत्प्रगोचरे आवरण नास्तीति व्यपहारयोन्वीताप्रयोजकत्वमा-
वरणनिवृत्तेरुत्प्रकाश इति वाच्यम् । सुम्पतनवरणनिवृत्त्युत्प्रकाशयो परस्पर-
निवृत्तिचेनान्योन्याश्रयात् । आवरणनिवृत्तिनारतस्यस्य सुम्पतारतस्यापी-
नत्वात्, सुम्पतारतस्यस्यावरणनिवृत्तिनारतस्यापीनत्वात् । आवरणनिवृत्ति-
नारतस्यस्यैव सुम्पतारतस्यस्यपन्थे आत्माश्रय ॥ 15

किञ्च धेमादे कथं मुमुक्षाहेतुता । नच जमादौ सति विषयिद्वेषामा-
वेन वेदान्तवाक्येनात्मावगमे मुमुक्षा सिध्यतीति जमादेर्मुमुक्षोऽप्योभा इति
वाच्यम्, तथा सति वेदान्तश्रवणात् भागेयात्मावगमप्रसिद्धौ वेदान्तश्रवणे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नचापातनतीतिरेव मुमुक्षाहेतुरिति न वेदान्तश्रवणे प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, तथा सति साक्ष्येदाध्ययनेनैवापातप्रतीत्या तत् 20
एव मुमुक्षया श्रवणे प्रवृत्त्यनुपपत्तौ क्षममादीनामनुपयोगप्रमत्तात् । अत
एव जमावमावेऽपि वेदान्तविचारे प्रवर्तमान दुरीधरद्वारविधिर्विचर्दिका
दुरासिकाविशिष्टचिदा निरन्तरसिक्तविलासिनीचर्चितसारगद्गदकण्ठ औपि
क्षेपत निर्धार्य तत्रैव प्रगल्भनाच त्रिचपुराचवराटिकालिप्सया चातुर्यं

१ क-स्त्र, तदमावनिधयात् । २ स्त्र सावि सारव । ३ घ सावयवत्वे सप्त 20
मेत्वे वा । ४ स्त्र आवरणेतिविष्टौ च ५ क-स्त्र घ सप्तमे । ६ घ न भवन
प्रत्ययः । ७ स्त्र अपि धेमे (प) अपिचैतन्निर्धार्य ।

वहिष्कृतपञ्चपपल्लीपालकदुरीश्वरनामाङ्कितग्रन्थानपि विरचयन्तः परशुतं
मिथ्यावादिन उपलभ्यन्ते, तस्मादद्वैतनिर्धारणेऽपि न गमदमाद्यपेक्षा किं
पुनरापातप्रतीतौ ॥

किञ्च शान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्णः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं
५ पश्येत् इति श्रुत्या शमदमादेः श्रवणाद्यनन्तरमाविनिदिध्यासनाङ्गत्वमेव
ह्यवगम्यते । तथाच गमादेः कथं ब्रह्मविचारपूर्ववृत्तत्वम् । नच प्रशान्त-
चित्ताय शमान्विताय प्रोवाचतामिति गमादेः श्रवणाङ्गत्वमेवेति वाच्यम्;
तस्य लोकसिद्धश्रवणोपयोगिचित्तावधानानुवाटतया इन्द्रियमनोनिग्रहरूप-
शमदमाद्यङ्गतायोधकत्वाभावात् ।

10 किञ्च शमदमाद्युपेतः स्यादिति वेदान्तविचार एव गमदमाद्यङ्गत्वेनिरू-
पणस्य क्रियमाणतया ततः पूर्वं गमदमादेरसम्भवात् कथं तस्य विचा-
रहेतुता ॥

किञ्च नित्यानित्यवस्तुविवेकादेः साध्यसाधनभावो विपरीत एव ।
तथाहि—न तावन्नित्यानित्यवस्तुविवेकः वैषयिकसुखवैराग्यहेतुः; तदनि-
15 त्यताज्ञानेऽपि प्रेमातिशयस्य लोके बहुशो दर्शनात् । इहामुत्रफलभोगविरा-
गोऽपि न शमदमादिहेतुः । गमादिश्च न मुमुक्षाहेतुः, शमादेर्मुमुक्षासाध्य-
त्वात् । मुमुक्षया हि मोक्षोपाय कामयते । तत्कामश्च तदङ्गभूतशमदमा-
दिकं कामयते । मुमुक्षा च पूर्वं न सम्भवति, निरतिशयापरिच्छिन्नानन्दपुरुषा-
र्थनिश्चयादेव हि विहितपुरुषार्थक्षुद्रताबुद्ध्या मुमुक्षा स्यात् । तन्निश्चयश्च
20 वेदान्तविचारसाध्य इति कथं विचारात् प्राक् मुमुक्षा स्यात् ॥

किञ्च ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य नित्यमनुभूयमानतया कथं मुमुक्षा स्यात् ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपानन्दस्य प्राप्तत्वेऽपि औपाधिकभेदभ्रमेण प्राप्तत्वभ्रमात्
तत्कामनया मुमुक्षा सम्भवतीति चेन्न; स्वामाविको भेदः स्वस्मिन्नवगतो वा
न वा । नाद्यः, अमिन्नत्वेन ज्ञाते अप्राप्तत्वभ्रमासम्भवेन कामनादिविरहेण
25 मुमुक्षाविरहात् । न द्वितीयः; प्राप्तियोग्यत्वज्ञानासम्भवेन मुमुक्षासंभवात् ॥

१ घ. प्रोवाचेति ।

नहि विभक्त्यामेव रूपप्राप्तियो यतानि । फण्डचागीपरन्यायस्तु विषम ।
तत्र प्राप्त्यवुद्धनन्तरं कामाप्तिरप्यतः पूर्वोपाप्राप्त्यवगमेण तत्कामना
संभवात् ॥

विश्वं भवविचारे ब्रह्मजिह्वापुरेवापिद्वर्गं यथा कर्मविचारे कर्मजि-
ह्वायु । जिह्वायुश्च पूर्वोपगमागमाधारणमाह्लाध्ययनजन्यापानप्रतीतिः ८
रेवेति तु साधनं तुष्टयापत्ता । अनन्तमिदं न निर्णयनीयम् हि विचारे
प्रवृत्तिः, अतः कथं नित्यातिव्ययं नुविन्देत्तदीनामुपयोगः । तेषां विचारेक-
नाध्यत्वेन विचारपूर्ववृत्त्यवसममनुक्तिरयम् । नच ते सामान्यव्यतिरेकाम्यां
विचारपूर्ववृत्त्यवसमं, उभयतो व्यभिचारेण मन्त्रयोगादिति सिद्धं कर्मवि-
चारस्यैव पूर्ववृत्त्यवसममनुक्तिरिति ॥ 10

इति चेदान्तविषयमङ्गलीयिकायां साधनव्युत्पद्य
पूर्ववृत्त्यवसममनुक्तिः ॥

धी

अथ शास्त्रमेदमङ्गं प्रारभ्यते ॥

पूर्वं कर्मविचारस्य वृत्तत्वात्तदनन्तरम् । 15
वृत्ते ब्रह्मविचारस्य सिद्धं भीमामयोद्वयो ॥
एकस्य तज्जोपदवाच्यं वृत्तजिज्ञासयोरपि ।
युक्तीनां लक्षणस्यापि माम्याच्छब्दबलस्य च ॥

तदुक्तं महाचार्यं —

जिज्ञासायुक्तिवृत्तीनामैक्यमक्षरलक्ष्मणो । 20
साम्यात् तद्गोपदे प्राप्य तदुत्तयाधविरोधतः ॥ इति ।

कर्मत्रसमीक्षास्यो अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेण कर्मविचारस्य वृत्तत्वा-
नुवादेन ब्रह्मविचारस्य तदनन्तरकर्तव्यताप्रतिपानात् सिद्धमेकमन्यम् ।

१ एव परिचयावोगादिति । २ घ पूर्ववृत्त्यवसममिति । ३ प्र वृत्तत्वात्तदनुवादेन ।

अन्यथा ब्रह्मजिज्ञासेत्येवं सूत्रशैली स्यात् । किञ्च जिज्ञासाविशेषादपि सिद्धमैकग्रन्थम् ॥

तथाहि अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽपि पुरुषः साङ्गवेदाध्ययनेन परिनिष्पन्नानन्तस्थिरफलकर्मब्रह्मावबोधः सन् निष्पन्नज्ञानस्यापातप्रतीतिरूपतया ऽसन्निद्रहानः कृत्स्नमपि वेदार्थं जिज्ञासते । तदर्थतया प्रवर्तमानो ग्रन्थः कथं भिद्येत । क्रमसङ्गत्योः सङ्गावात्, एकव्याख्यानरूपत्वाच्च । नच पूर्वोत्तरमीमांसयोः कर्तृभेदेन भेदः शङ्कनीयः, आचार्यान्तेवासिनोः व्यासजैमिन्योरनुग्रहप्रवणतया अन्योन्यसमयेनैकैकभागकरणात् । अन्यथा एकैकभागकरणे निमित्ताभावात् । न तावत्तदर्थपरिज्ञानं; उभयोर्ब्रह्मविदग्रेसरत्वेन तदयोगात् । नाप्यनुग्रहभावः; एकैकमीमांसाया अपि अकरणप्रसङ्गात् ॥

नचोभयोरेकैकभागकरणे नियामकाभावः; प्रमेयगौरवस्यैव नियामकत्वात् । आचार्यो हि व्यासः अभ्यर्हितब्रह्मविचारं कर्तुमर्हतीति जैमिनेस्तदकरणात् । आचार्यस्य तु पूर्वभागाकरणं शिष्यस्य जैमिनेरनुग्रहशीलताप्रदर्शनार्थं स्वस्य तस्मिन् स्नेहातिशयज्ञापनार्थं चेति न विरोधः । वृत्तं च पूर्वोत्तरभागयोः समानम् । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रानन्तर्यप्रतियोगिवेदाध्ययनलक्षणपूर्ववृत्तत्वस्य भागद्वयसाधरणत्वात् । युक्तिश्च समाना । अध्ययनविधेरक्षरग्रहणपर्यन्तत्वेनार्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावात् । स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वेन मीमांसानारम्भणीयेति पूर्वपक्षयुक्तेः अर्थपरत्वस्य स्वतः प्राप्तस्य बाधकभावेन अध्ययनविधिवाक्यवद्विवक्षितार्थत्वात् मीमांसारम्भणीयेति सिद्धान्तयुक्तेश्च समानत्वात् । परमते चाध्ययनविधेः स्वार्थत्वात् स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वमिति पूर्वपक्षयुक्तेरध्येतव्य इत्यर्थज्ञानार्थमध्ययनेनैवाक्षरराशिग्रहणं कार्यमिति नियमविधानात् विवक्षितार्थत्वमिति सिद्धान्तयुक्तेश्च समानत्वात् । अक्षराणि च समानानि । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र अक्षरसंमूहात्मकधर्मपदस्योपासनेऽपि वृत्तेः । यदि साक्षात्फलसाधनं धर्मः तदा ऽपासनसाध्यमपूर्वमेव धर्मोऽस्तु । यद्युत्तरभागविचारोऽपि धर्मविचारः

१ घ. जिज्ञासेत्येव । २ क-ख. ज्ञानव्यापारप्रतीति । ३ क-ख. वेदैकभागाधिकरणे । ४ क-ख. समत्वात् ।

स्यात् तत्रा भ्रमभाषान्भेद इति चेन्न, परमा भ्रमभाषास्य सदेतुव्यापारस्य
या धर्मोद्वाधत्वेन उपचारेण भ्रमविचारत्वाविरोधान् भृत्योन्नारेण
राज इव ॥

विद्य प्राप्यन्यमेव हि भ्रमण प्राधान्य पञ्चमन्त्र वा, उभयमपि
न तावता दीयते ॥

नन्वेक आत्मे भागद्वयभाषागणप्रतिना स्यात् यदि भगजिनाभाषादूतमेव
सा तदा भ्रमविचारोऽपि जैमिनिना नित्येतेति चेन्न, तदि अथ-
नानुशासनमित्यादाविष्य भ्रमर्तुन्यप्रतिपादोऽप्यनय ॥ ५ ॥ निन्दु
नास्तवेदाव्ययनानन्तरं भागद्वयविचारस्तव्यताप्रधानपः । यद्यपि वेद
विचारकतव्यत्वभाषनस्य भ्रमर्तुर्नैवपरिहारायत्यादुत्तरभागेऽपि न्य 10
श्रुति प्राप्तेति, तथापि न्यायाया तेयसिनो हृतसिपिनया न्यन्याचा-
र्यश्रुतिवैयर्थ्यपरिहाराय चिचारकतव्यत्वमगमनमिति न विरोधः । अत एव
कर्मदेवतायाऽऽयोराधन्तमूत्राणि घेनाचार्येणैव प्रणीतानि । तन्नियमनेन
जैमिनिना मध्यमसूत्राणि प्रणीतानि इति तत्त्वप्रदायवेदिनो पदन्ति ।
लक्षणमपि समानम् । 'चोदनालम्पणोऽर्थो घम' इति चोदनालक्षणत्वस्य 15
धर्मलक्षणस्य परमा भोपासनभाषारणत्वात् । अ यथा लक्षणस्य तत्राति-
व्याप्तिप्रसङ्गात् । तस्मात् एतदनुरोधेनैव प्रतिज्ञासूत्रस्य श्रुत्यनेदाधविष-
यत्वसिद्धिः । तज्जोपेत्ताय नान्यैक्यसिद्धिः, तज्जस्य भगवतो बोधायन-
स्योपदेशो हि दृश्यते "संहितमेतच्छारीरक जैमिनीयेन षोडशलम्पणेनेति
नान्यैकत्वमिद्धि"रिति । तत्र संहितमिति मन्त्रत्वमिधानात् सकृतेष्वेकमन्य- 20
प्रयोजनत्वात् नान्यैक्यसिद्धिः । अनेकैरर्थैकमन्यकरणस्य समस्यापूर्णादौ
दृष्टत्वात् अस्मिन्संहितयजमानकर्तृकत्वस्यैककर्मणि यागादौ दृष्टत्वात्
कर्तृमेव नैक्यविरोधी । एकस्य वा नैकस्य वा क्तु संकल्पाधीनत्वादे-
वयस्य ॥

नन्वेवमुपासनस्यैव धमद्यन्त्राद्यत्वेन उपासनविचारप्रतिनैव स्यात् न 25
भ्रमविचारप्रतिज्ञेति चेन्न, भ्रमणोऽप्युपासनविषयत्वात् तत्त्वत्वया तत्त्व-

दातृतया च अपेक्षितस्य ब्रह्मणः 'अथातश्शेषलक्षण'मित्यादिना शेषत्वादे-
रिव प्रतिज्ञाया विशेष्यमावात् तदुपासनप्रतिज्ञाया अपि तत्रान्तर्भावात् ।
नन्वेवं वेदान्तमागस्यापि उपासनरूपकार्यपरतया सिद्धे व्युत्पत्त्यभावप्रयुक्त
आरम्भाक्षेपोऽनुपपन्न इति चेन्न; उपासनविधिविधुरसद्विधादेः सिद्धब्रह्म-
८ परत्वेन सिद्धे व्युत्पत्त्यभावप्रयुक्ताविवक्षितार्थत्वसिद्धौ अप्रामाणिकब्रह्मोपा-
सनपरवाक्यानां सर्वेषामप्यविवक्षितार्थत्वाक्षेपेण कृत्स्नवेदान्तमागविचारस्या-
रम्भाक्षेपसंभवात् । प्रमाणलक्षणे गुरुमते एकदेशमुखेन सर्वाक्षेपन्यायात् ॥

अथवा धर्मशब्दस्य वेदार्थपरतया ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वेन तद्विचारप्र-
तिज्ञा न विरुद्धा । तस्य अथातो वेदार्थजिज्ञासेत्येव प्रतिज्ञा स्यादिति चेत्
10 न, वेदार्थविचारप्रवृत्तेः रागमूलत्वज्ञापनार्थत्वात् धर्मशब्दस्यालौकिकश्रेय-
स्साधनपरत्वात् । नचैवं ब्रह्मविचारासाधारणप्रतिज्ञावत् कर्मविचारासाधा-
रणप्रतिज्ञा स्यादिति वाच्यम्, तत्र ब्रह्मविचारस्याकर्तव्यत्वशङ्कोत्थानसंभवेन
तत्परिहारार्थत्वात् प्रतिज्ञायाः । अत एव च उत्तरसूत्रत्रयमपि तत्कर्तव्य-
त्वसमर्थनार्थमेव । तदुक्तम्

15

व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौर्स्थ्य-

मन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।

एतानि वै सूत्रचतुष्टयेन-

नारम्भमूलानि निराकृतानि ॥ इति ॥

चतुस्सूत्र्या आरम्भार्थत्वं च पूर्वसूत्रप्रतिज्ञातकर्तव्यत्वपरतायाः पञ्चम्यन्त-
20 पदेनोत्तरसूत्रद्वयस्य स्वरसतः प्रतीतेः, द्वितीयसूत्रे च पूर्वकाण्डद्वितीयसूत्रे
धर्मशब्दस्येव ब्रह्मशब्दस्याभावेन लक्षणपरत्वासम्भवात् पूर्वसूत्रशेषत्वस्यैव
स्वरसतः प्रतीतिश्चावगम्यते । पूर्वकाण्डविचारे च अकर्तव्यत्वहेत्वभावेन
पूर्वपक्षानुत्थानात् असाधारणप्रतिज्ञाया न किञ्चित् प्रयोजनमिति तदकरणम् ।
तदुक्तग्रहणाच्च शास्त्रैक्यसिद्धिः—दृश्यते हि तदुक्तग्रहणं, “संज्ञातश्चेत्
25 तदुक्तमस्ति तु तदपि, अक्षरधियां त्ववरोधः, सामान्यतद्भावाभ्यामौ-
पसदवत् तदुक्तं, प्रदानवदेव हि तदुक्तमिति सूत्रेषु । अत्र कर्तृ-

निर्देशस्य वा अधिकगणिर्गम्य वा अमात्रे तदुत्तमित्युक्तिः एक-
निर्देशग्रन्थे पूर्वोक्ततां स्वरगमनगमयति 'अल्पमुतेरिति नेपथ्यमि-
त्यादिवत् । अत एव जैमिनिस्त्रानन्तर्गतार्थविषये 'परं जैमिनिमुच्य-
त्वात्' इति जैमिनिप्रवृत्तिरुच्यते ॥

“संज्ञातश्चेपदुक्तम्” इत्यादिप्रमाणामयमर्थः —

संज्ञातानां या नमनेयिनां भोर्द्वैत्यविधायिका एव पूर्ववर्तीकृत्य निरस्य
संज्ञातं प्रेक्ष्यमानं द्रष्टव्यं 'संज्ञातश्चेपदुक्तम्' अस्मि तु तन्मि' इति । सर्वत्र
ऽपि भेद उक्तः यथा 'प्रदग्धान्तरे प्रयोगानामन्यत्वमित्यत्र' नैयमिकमात्रा-
मिदोऽयोरिति प्रथमप्रमाणम् ॥

“यच्चन्द्रस्य 'मित्याद्युत्तमध्वन्यादिविषयाणामग्रापिया' सप्तत्रयगोप, 10
सप्तत्रयमङ्गणं पञ्चपातं तैर्यिना' इत्यन्यादृष्टप्रमाणं नानानुपपद्यते । अतः
प्रधानमङ्गानुमते तद्गुणानामप्यविरोधोऽप्यन्यतः सामद्वयचतुरास-
पुरोडास्युपमङ्गणमूतस्य मङ्गस्वोपमदनुवर्तिनोपायुगुणचतुष्टयम् 'गुण-
मुच्यत्यतिश्रमे तदध्वन्यान्मुच्येन धेनुसंयोग' इत्येति द्वितीयप्रमाणम् ॥

“इदं विधायामपदतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुणविशिष्टस्य 15
भेदात् प्रतिगुणं गुण्यावृत्तिः, यथा इन्द्राय राज्ञ इत्यादिषु विशिष्टस्य-
पदेवात् प्रकारावृत्तिः, सदुक्तं संक्षेपेण 'नाना वा देवता पृथक्त्वादिति ॥

इन्द्राय राज्ञे पुरोडासमेकादनरूपाल, इन्द्राय पिराजाय, इन्द्राय स्वराजे,
इति विहितायां त्रिपुरोडासिन्यामिष्टां हविर्भेजात् भेदेनानन्दानमाप्तौ 'यच्च-
नात् सर्वेषां सहायदीयेरिति सूत्रेण सर्वेषामभिगमयनवधतीति यचनात् 20
सहायदाने न्यायिते ततोऽवदानमादित्यात् प्रदानमादित्य 'तेषां सहप्रदान-
मवर्तनकत्वादिति सूत्रेण पूर्ववर्तीकृत्य 'नाना वा देवता पृथक्त्वादिति
अत्र राजत्वादिविशिष्टदेवताभेदात् प्रदानं नानैरेत्युच्यमिति तृतीयप्रमाणम् ॥

आदिप्रवृत्तिश्च नानैक्यसाधकम्, दृश्यते च तत् “सर्वभेदान्तप्रत्यय-
भेदानाद्यविरोधात्” “श्रुत्यादिवलीयस्त्वाद्य न बाध” इति । अत्र आदि-25
शब्दोऽस्मिन्नेव ग्रन्थे पूर्वोक्तानामन्यत्र गणपटितानां वा श्रुत्युक्तानां वा

बोधकः स्यात्, इह चोत्तरयोर्द्वयोरप्यभावेन एकग्रन्थोक्तानां संयोगादीनां चोदनादीत्यादिशब्देन ग्रहणं श्रुत्यादीत्यादिशब्देन पूर्वोक्तानां लिङ्गादीनां ग्रहणं च स्यात् । तथा चैकग्रन्थसिद्धिः ॥

किञ्च सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यत्र साध्यानुपादानात् शाखान्तराधिकरणसा-
5 ध्यमेवात्राप्यन्वीयत इति ऐक्यसिद्धिः ।

पूर्वोत्तरभागयोः विरुद्धार्थप्रतिपादनाभावादपि न शास्त्रभेदः । तथाहि

एव हि तयोर्विरोधः प्रतीयते । पूर्वभागे ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वा’दिति पूर्वपक्षं कृत्वा “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्” इति क्रियार्थत्वेनैव वेदस्य प्रा-
माप्यमुक्तम् । इह त्वारम्भसूत्रे सिद्धपराणामपि प्रामाप्यमुच्यत इति वि-

10 रोधः ॥ १ ॥

एवमष्टमे ‘गुणत्वेन देवताश्रुति’रित्यत्र देवतायाः फलप्रदातृत्वेन प्राधान्यमाशङ्क्य कर्मण एवापूर्वद्वारा फलहेतुतया प्राधान्यम्, देवतायास्तु गुण-
तया अप्राधान्यमुक्तम् । इह तु “फलमत उपपत्ते”रित्यधिकरणे फलप्रद-
तया देवताया एव प्राधान्यमुच्यत इति विरोधः ॥ २ ॥

15 एवं नवमे “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात्”
इत्यादिसूत्रैः किं देवतायाः फलमुत कर्मण इति सशक्यं, देवतापूजात्मक-
(तया)यागस्य स्वर्गे जननीये देवताप्रीतिरेव द्वारम् । न तु कल्प्यमपूर्वम्,
तस्मात् देवतैव फलप्रदात्रीति पूर्वपक्षं कृत्वा, विधिप्रत्ययेन प्रतीयमाना
भावना पुरुषार्थमपेक्षमाणैकपदप्रतिपन्नमपि यागमपुरुषार्थतयोपेक्ष्य वाक्य-
20 प्रतिपन्नमपि स्वर्गं पुरुषार्थतया गृहीत्वा तत्साधनमाकाङ्क्षन्ती यागमेव कर-
णतया स्वीकरोति । तत्कथंभावकाङ्क्षायां द्रव्यदेवते तादर्थ्येन यागनिर्व-
र्तकतया गृह्णातीति द्रव्यदेवतयोः यागार्थत्वमेव नतु प्राधान्यमिति सिद्धा-
न्तितम् । इह तु देवताधिकरणे देवताया विग्रहादिमत्त्व प्रतिपाद्यत इति
विरोधः ॥ ३ ॥

25 नवम एव ‘असयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेते’त्यधिकरणे देवता-
निरासः प्रतीयते । तथाहि

१ क-देवताप्रतीतिरेव ।

ज्योतिष्टोमे मेयतामसः । अथ शुभ्रवप्याग्निद “इन्द्र आ । च हग्वि
आगच्छे”त्यादि सोऽग्निष्टुत्यतिदिष्ट । तत्राग्न्या शुभ्रवप्येति वचनात्
इन्द्रपदस्याो अग्निपदं प्रक्षिप्यते । हग्विआदिष्वेतेषु विग्रहितव्या न पति
सं । य । तस्यै च किं ममयेनवचनान्नपति । तत्र इन्द्र हग्वि इत्या
दिभिरिन्द्रे ण्ते गुणा मन्तीति गम्यत । ततश्च मगुणकारेणैव प्रकाशः ।
यितुमग्नीषामुधारणं दृष्टव्यं च तत्तेनाग्निरपि तथा प्रकाशत इति हग्विआ
दिष्वप्यने राहितादिशब्दोऽत्र कार्ये इति पूर्वपक्षः । निरुद्धान्तं वापयनेपापा
भ्रुतिमात्रपरत्वात् इन्द्रे नैतं गुणामन्तीति विधिश्च प्रमाणमपि । तस्मा
दमममेतायत्यादिविग्रहार्थेण गुणैरदृष्टायमिन्द्र प्रकाशत इति तर्धेवाग्निरपि
प्रकाशत इत्यनुर इति । तस्यै प्रारम्भवत्ताग्निरुपनिषत् ॥ ४ ॥ 10

तथा दनमे 'विधि' इत्य मन्त्र भाव स्यात् तत्र चोक्ते त्वने । आ
 भयपागे यत्तामोऽष्टाकपात्रो नयतीति विहित दृष्टिस्त्यागयन्त्यामगि ।
 जममानार्थेन पुण्यादिचोक्तेनापि देयतोद्देशे प्राप्त विधितत्त्वोक्त्यामिच्छे-
 नैव हविष संपन्त्यचोदना । तन्मासस्य मन्त्रनोपादानमिच्छम् ॥ ५ ॥

तथा 'तथोचरम्या ततो त प्रत्युतिन्यान इत्यन सौमनसायतिदेशमाप्तपु १७
अमेरदुमुज्जितिमनुजेषमित्यान्मिषेष्वप्यविनोपान मूयमयिनादिष्वन्यतम
अहितन्य इति प्राप्ते स्युताम्य दयताम्यन तस्ययोह इति परिश्रुतम् ॥६॥

पवमाने "अग्रेये पवमानाय पुरो-१। मष्टाकपाल निरपत अमये
पावकाल अमये पुचय" इति विहितपवमानेष्टौ "अविफारो वाधनाजानपा
यात्स्याद्द्वयव" इति सूत्रेण आगमयागान्तिदेनाप्राप्तपु मन्त्रेषु अविफारो नि- २०
गुणो विधान स्यात् विधिराजस्य तदवदेयतायाश्च तथाप्यनपायात् । यथा
"मा वा एषा सप्तपत्या यदजा घ्ना, चायन्यामान्मते"ति अनार । अचो
नितमपि द्रव्यं विष्टौ 'दागम्य यपाया मेम' इत्यप्रिहतेनैव मन्त्रेणामिधी-
यते, अथराजस्योरनपायात् इति पूनपश्च श्रुत्या, राजस्यरूपमेव मनुसम-
न्वयि नाथ इति "आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनामिधान स्यात्" इत्यादिसूत्रे- २०
णोक्तम् । आरम्भेण स्वल्पेणाममवायाद्देवताया इत्यर्थः । "तत्सर्वं नारीरफ-
देवताधिकरणविरुद्धम् ॥ ७ ॥

किञ्च ऐकशाख्ये सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन अधिकाराङ्कापरिहारार्थमाव-
श्यकेन सर्वशाखाप्रत्ययन्यायस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गः ॥ ८ ॥

काण्डद्वयस्योः अपशूद्राविकरणयोश्च पौनरुक्त्यप्रसङ्गश्च ॥ ९ ॥

अतः कथमैकशाख्यमिति । अत्रोच्यते

5 न तावदर्थवादाधिकरणारम्भाधिकरणयोर्विरोधः; उत्सर्गापवादरूपत्वात्
तयोः । नचापवादत्वे तत्सामीप्यप्रसङ्गः, पाणिनीये द्वितीयस्य लुक्ः षाष्ठी-
कालुका अपवाददर्शनात् । यद्वा—अनुष्ठानापर्यवसाने प्रयोजनाभावेनाविवक्षि-
तार्थत्वशङ्कायां विध्येकवाक्यत्वेनार्थवादस्य प्रामाण्यमुक्तम् । आरम्भसूत्रे तु उ-
पासनाविधिविधुरसिद्धपरवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वाभावेऽपि प्रत्यक्षादेरिव
10 पुरुषार्थोपस्थापकतया तत्र कामनोत्पादनमुख्येन तत्साधनप्रवर्तकतयानुष्ठानप-
र्यवसायित्वमुपपाद्यत इति । अष्टमे “गुणत्वेन देवता श्रुति”रिति सूत्रस्या-
यमर्थः यद्यप्यार्थप्राधान्यशालिनी देवता, तथाप्यनुष्ठेयपरे विधिवाक्ये
द्रव्यदेवते द्वे अपि गुणत्वेन श्रूयेते, अतो न द्रव्यापेक्षया देवताया
विशेषः ॥

15 किञ्च ऐन्द्राक्षमित्यत्र द्रव्यं विशेष्यत्वेन प्रधानं देवता तु विशेषणत्वेन
गुणभूता । यद्यप्यार्थप्राधान्यं देवतायास्तथापि ऐन्द्राक्षमेकादशकपाल-
मिति शब्दप्रतीतिदशायामार्थप्राधान्याप्रतीतेः प्रतीतशब्दप्राधान्यानुरो-
धेन अतिदेशस्य कर्तव्यत्वात् आग्नेयादिविध्यन्तनियमः सिध्यति । अतो
न विरोधः ॥

20 नवमे “देवता वा प्रयोजयेदतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात्, आर्थप-
त्याच्च ततश्च तेन सवन्ध” इति पूर्वपक्षसूत्राणामयमर्थः—क्रियाप्रधानवाक्ये
अप्रधानभूताऽपि देवता आर्थप्राधान्यात् स्वाराधनार्थं द्रव्यं प्रयोजयेदतिथिवत्
तस्याश्चाराध्यत्व विमृतिमत्त्वाद्युक्तम् । सा च निरपेक्षापि परिचरणप्रसन्ना
भवतीति । “अपिवा शब्दपूर्वत्वात् यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः
25 अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् तस्य प्रीतिविधानत्वात्” इति चतुर्णां
सिद्धान्तसूत्राणामयमर्थः—यद्यप्यार्थप्राधान्यमस्ति तथापि कर्तव्योपदेशवाक्ये

फलकामप्रवर्तिका नाब्दप्रधानमूला पूर्वं फलव्यत्वेन बुद्ध्यात् । नैयैव
स्वसिद्ध्यर्थं द्रव्यदेवतादीन् प्रयुक्ते । अतो गुणत्वेन द्युता देवता अयोजिका ।
अतिथेस्तु प्रयोजकत्वमेव । अन्यथा अतिथिनिमित्तकत्वेन विधीयमानस्य
(आतिथ्य) कर्मण अमावप्रसङ्ग । नक्षत्रप्रयुक्तातिथ्यपरमनिर्गतनाया-
तिथिरानीयत इति अप न कश्चिद्विरोध पश्याम ॥

४

नवम एव “असंयोगात् तत्पर्येषु तद्विनिष्ट प्रतीयेत” इत्यनापि
सुत्रसम्प्रायामिन्द्रपद कर्मसमयतदेवताप्रकाराकत्वात् स्तुत्युपयोगी । हरिव-
आदिपद तु तेषा गुणाना कर्मासमवायात् देवतास्तुत्ययत्वेनोपयुज्यते ।
स्तुतिश्च सता असता च भवतीति अविद्यमानेनेन्द्र इवाविद्यमानेन अ-
सत्त्वपि न विरुध्यते । उल्लेखदेवतागुणेन अपरुद्धदेवतास्तुति प्रीत्यति १५-१०
फरी, सेनापतौ रात्र्युगे स्तुतिवत् । अग्निप्रकारानार्थं अग्निवद्देहे न्या-
यसिद्धेऽपि आमेयीति वचन विरोधणे उहपरिसंख्यार्थमेव । वस्तुतस्तु
आमेयीति वचनमेव देवतां साधयति, देवतासत्त्वे हि गुणानामूहप्रसङ्गेन
परिसंख्यात्वसिद्धे । नचेय परिसंख्या न भवतीति वाच्यम्, तथा
सत्त्वामेयीति वचनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ततश्चेन्द्रगुणप्रकाशकैरेव पदैरग्निगुण- १४
प्रकाशन द्रष्टव्यम् ॥

दशमे “विधि शब्दस्य मन्त्रत्वेभाव म्या”दिति सूत्रस्याप्ययमर्थः । विधि-
वाक्यगतशब्द एव मन्त्रे प्रयोक्तव्य, तेनैव शब्देनामेर्हविस्संयन्धबो-
धेनार्था सत्त्वात् । येन शब्देन देवताया द्रव्यसंयध (मण्डुश्च
मह्यमभूतस्वसंयध) तेन (पण्डुश्च यद्रव्यमभूत संयन्धस्तेन) शब्देना २०
मिधाने प्रीत्यतिरेकात् तस्य शब्दस्य प्रकृतत्वाच्च देवतोद्देशाय शब्दा-
पेक्षायां स एव गृह्यते । द्रव्यते च लोके न्यसवन्धघोतक(तया)
मातुलादिशब्देनामिधाने प्रीत्यतिशय । शब्दान्तरोच्चारणे कोपश्च ।
युक्त चेत् । अन्यथा अनियतशब्दोपादाने विकल्पप्रसङ्गात् । धोदनो-
पस्थितस्यैकस्यैव ग्रहणौचित्यात् द्रव्यदेवतासंयन्धहेतु(व्यापारागुष्ठाने) तद्वि- २४
धायकवाक्यगतशब्द सन्निहित इति सस्योपादान युक्तम् । सौर्यचरो त्वति-

देशप्राप्तोज्झित्यादिमन्त्राणां सौर्यवाक्यविहितत्वाभावेनासन्निहितत्वाविशेषात्
 यस्य कस्याप्युपादानं स्यादिति शङ्कानिरासार्थं “तथोत्तरस्या”मिति सूत्रे
 प्रकृतोवुज्झित्यादिनिगदेषु विधिगतशब्दस्य दर्शनात् तथैव विकृतावपि
 युक्तमिति सूत्राक्षरयोजना । “आरम्भासमसमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यात्”
 १५ द्रव्येष्वास्मिन्मिमांसकानामित्यादर्थे विकारः सामर्थ्या”दिति सूत्रद्वयस्याप्ययमर्थः । देव-
 तायाः स्वरूपेण यागानिर्वर्तकत्वात् शब्देनोद्दिश्यमानतया निर्वर्तकत्वात्
 शब्दापेक्षायां विनिगमकामावेन शब्दद्वयोपादानं युक्तम्, अन्यथा विधा-
 वपि पदद्वयमनर्थकं स्यात् । द्रव्यस्य तु स्वरूपेण निर्वर्तकत्वात् अनपेक्षित-
 शब्दो न शास्त्रार्थ इति न तद्वशेनाजाशब्दोहः, अविकारेण मन्त्रस्य
 १० द्रव्याभिधानसामर्थ्यात् । किञ्च

पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते रगृताः ।

निर्मन्थ्यः पवमानस्तु वैद्युतः पावकः रगृतः ।

शुचिः शोचिस्तु विज्ञेयः स्वाहा(पुत्रा)स्तु ते त्रयः ॥

इति लैङ्गाद्युक्तरीत्या देवतानां भिन्नत्वात् तदसाधारण्यार्थमन्त्रये पावकायेति
 १५ निर्देशो युक्तः । इदानीमितरव्यावृत्तस्वरूपेणायमारम्भशब्दः, अतो न तत्रापि
 विरोधः ॥

ननु यदि जैमिनिवार्दरायणयोरैकैकं ००त्वं तदा “मध्वादिष्वसंभवाद-
 नधिकारं जैमिनिः, धर्मं जैमिनिरत एव, शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्ये-
 ष्विति जैमिनिः, परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चापवदति हि, परं जैमिनिर्मु-
 २० ख्यत्वात्, ब्रह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, भाव जैमिनिः विकल्पामननात्”
 इत्यादिषु जैमिनिमतनिरासः कथमिति चेत्, उच्यते—हयशिरोपारल्यानादिषु
 जैमिनेर्वाद्दरायणोपदिष्टब्रह्मविधात्वावगमात् श्रवणवेलायां जैमिनिकृतानि
 चोधानि शिष्यानुग्रहेण शिष्यस्य जैमिनेः बुद्ध्यतिशयज्ञापनाय तदु-
 क्ततयाऽनूद्य तन्निरासः कृतः ॥

२५ अन्यथा “साक्षादप्यविरोधं जैमिनि” “संपत्तेरिति जैमिनिः तथाहि
 दर्शयति” “अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्”पि चैवमेके

“तन्मृतस्य तु नातद्वाचो जैमिनेरपि नियमाच्छ्रुतामावेभ्यः” इत्यादिभि
स्वामिमतायस्य जैमिनिमतत्वेनोपन्यासविरोधप्रसङ्गः ॥

नचाप्युद्गाधिकरणयोः पौनरुक्त्यम्, शब्देत्यामघणनिमिषाधिका(र)
(शब्दा)निराकरणाथत्वात् शारीरकापशदाधिकारणस्य ॥

नापि सन्येनान्तप्रत्ययेन पौनरुक्त्यग्रहः । नहि तत्र सन्येनान्तप्रत्ययः ५
एकः अनेकः वेति संज्ञा, न वाऽनेकमिति पूर्य पक्षः, “कमिति वा
राद्धान्तः, किन्तु सर्वे ग्राह्याप्रत्ययन्यायोऽत्र प्रवर्तते न वेति सन्देहे न
प्रवर्तते इति पूर्वे पक्षः, प्रवर्तते इति राद्धान्तः । कुतोऽयमयः समधिगत
इति चेत्, साध्यानिर्णयः ॥ इति श्रूयम् । तदनिर्देशश्च तत्रप्रवृत्तिप्रतिपादनपरे
अस्मिन् सूत्रे तदेकत्वस्य साध्यास्यैवान्वयात् । एवं च ग्राह्यान्तराधिकरण- 10
सिद्धान्तहेतूनामैक्यसाधनानां संयोगचोदनान्यां विरोधाणां सत्त्वेऽपि अक्ष-
रविधायां ‘तेषामेवेतां ब्रह्मविद्यां ब्रूते शिरोमतं विधिर्वर्धस्तु धीमम्’
इति आध्यायिकासाधारणान्तिरोधनस्य मुण्डके अक्षरविद्याश्रित्वदर्शनेन वाज-
सनेयकाक्षरविद्यातो मेवावस्थान्मावात् सारस्वतसत्रलिङ्गवर्धनवत् तस्य
सामान्यतो वेदान्तविहितविधासु ग्राह्यान्तराधिकरणन्यायप्रवृत्तौ लिङ्गदर्श- 15
नत्वात् तन्निमित्ताशङ्कानिरा(स)करणाथत्वाच्च पौनरुक्त्यम् ॥

सारस्वतसत्रे हि श्रूयते—“ये पुरोडाग्निस्त उपवसन्ति ये साध्याग्निस्ते
वत्सं धारयन्ती’ति । साध्याग्नि इष्टप्रथमयज्ञः सोमयाजिनः, सोमयाजिन
एव साध्याग्निविधानात् । अन्ये पुरोडाग्निः, ‘पुरोडाग्न्यामेव सोमयाजिन
याजमेत्’ इति श्रुतेः । तत्र ताण्डकग्राह्याणां एष वाव प्रथमो यज्ञो यजानां 20
यज्योतिष्टोम’ इति कल्पन्तराणां ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वावगमात् सारस्वतसत्रे
पुरोडाग्नदर्शनं सर्वशाखागतसारस्वतसत्रामेवे नोपपद्यते । मेदे तु ताण्डक-
ग्राह्यागतस्यैव सारस्वतसत्रस्य ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वस्य शास्त्रान्तरे तदननुवृत्तेः ।
तद्विहितसारस्वतसत्रे पुरोडाग्नदर्शनमुपपन्नम् । अतो नानाशाखागतानां
सारस्वतसत्राणां मिथो मेढ इति सारस्वतसत्रमात्रे लिङ्गदर्शनेन सामान्यतः 25
उक्तम् । निरुक्तशेषपरिहारायमिदं सूत्रम् ‘न्यायस्य तत्रात्वे हि समाचा-
रेऽधिकाराच्च संवदन् तन्नियमः’ इति ॥

अयमर्थः तथात्वं सप्रकारत्वं साङ्गत्वमिति यावत् । स्वध्याया-
 ध्ययनस्य साङ्गत्वसिद्ध्यर्थं शिरोव्रतनियम इत्यर्थः । कुत एतत्^१ 'नैतद-
 चीर्णव्रतोऽधीते' इति तस्याध्ययनसयोगात् समाचारेऽधिकाराच्च समा-
 चाराख्यग्रन्थे इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमित्यतिदेशात् । तस्याय-
 ८मर्थः इदमपि प्रस्तुतं वेदव्रतान्तरं परामृश्यते । वेदव्रतेन शिरो-
 व्रते पुष्कलोपदेशं कृत्वा व्रतान्तरे (प्रस्तुत्य) शिरोव्रतक्रममतिदिशत् वाक्यं
 शिरोव्रतं वेदव्रतशब्देन निर्दिशेत्, सववच्च तन्नियमः यथाहि सर्व-
 होमाः सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिका एकाग्निसंबन्धिनस्त-
 १० त्रैव भवन्ति न त्रेताग्निषु । तेषामेवैतामित्यस्यायमर्थः शिरोव्रतव-
 तामेव एतामक्षरविद्यां वदेत उपदिशेदिति । उपदेशश्चोपस्थितोपनिष-
 द्वाक्येनैवेति लभ्यते, सन्निहितपरित्यागे नियामकाभावात्, 'नैतदचीर्ण-
 व्रतोऽधीते, इत्युत्तरवाक्यानुगुण्याच्च । शिरोव्रतं नाम शिरसि अङ्गारपात्रधा-
 रणप्रधानः कश्चित् व्रतविशेषः ॥

यत्तु कश्चिदाह तत्र शिरोव्रतं नामाथर्वशिरस्त्युपदिष्टं भस्मधारणमेव
 १५ शिरश्शब्देनाथर्वशिरसोऽभिधानात् तदेवात्र सर्वविद्याङ्गतया विधीयत इति ॥

तदयुक्तम् शिरोव्रतशब्दस्य पूर्वोक्तव्रतपरत्वं एव समुदायावयवयोः
 स्वारस्यात् समुदायोऽपि तत्र सुप्रसिद्धः । शिरश्शब्दो हि शरीरावयवविशेषे
 प्रसिद्धः । न ह्यथर्वोपपदरहितः शिरश्शब्दः ग्रन्थविशेषोपस्थापनसमर्थः । त-
 स्माच्छास्त्रैक्यमविरुद्धम् ॥

२० यद्यप्यारम्भासमवायादिरूपे शब्दस्वरूपमेव क्रतुसमवायी नार्थ इत्युक्त्वा
 देवतानिराकरणं प्रतीयते एवमन्यत्रापि, तथापि न तत्र तात्पर्यम् । उत्तरी-
 त्याऽन्यपरत्वात् तत्परत्वे वाऽभ्युपगमवादः । तत्प्रयोजनं चाश्रुतवेदान्तानां
 कर्मण्यश्रद्धावारणं, श्रुतवेदान्तानां हि सर्वदेवतान्तरात्मनः परमात्मन एवा-
 राध्यतया तदाराधनरूपकर्मस्वश्रद्धा न स्यात् ।

२५ येऽप्यन्यदेवतां भक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
 तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥

इति वचनानुसारात् । अश्रुतवेदान्तानां तु याग्यानामिन्द्रादिदेवतानां विष्णु-
यावत् तत्सर्गोऽप्रवृत्तफलानां कर्मणा रागान्तरे फलजनकत्वासंभवेन कृत
विप्रणा ॥४॥ ताभ्यामगमौ न्याताम् । तस्मान्न देवताराधनात्मकं फलं फलज्यात
मिति कर्मण्यश्रद्धा स्यात् । तद्वारणाय देवतामायमभ्युपगम्य कमण एव
फलप्रदत्वं समर्थितं भगवता जैमिनिना ॥

६

अमीष्टावन्त्येनापि जयति क्षेत्रहारिणम् ।

लोकरोत्रैर्न दुष्पापं न्याय इति निश्चयात् ॥

इति न्यायेन परमाभीष्टदेवतामभ्युपगम्यापि पूर्वमागार्यं शब्दोत्पादने तद्ध
ल्यदेव तुल्यन्यायेन भवेण वेदान्तेऽपि श्रद्धा भविष्यतीति ततो देवता
पारमार्थ्येनान्न भविष्यतीत्यमिषा पिना युक्तं पञ्चाभ्युपगम्यनाम् । भाष्य 10
कारेण चरस्सामिनाऽपि अयमेवायं सूचितः ॥

“विधिश्चोदस्य मन्त्रत्वे माय न्यायेन चोदना” इत्यत्र भाष्यम्—

‘नन्वेव शब्द एव देवता प्राप्नोति, अत्रोच्यते नैतत्सामि परिहृ-
तं व्यम्, न ह्यीदमुच्यमानमस्त्य । वाधते । सुतरां तु यादीनामप्रमङ्ग’ इति ।
अत्र हि अमङ्गल्येनान्यकर्तव्यतासूचनात् सत्त्वतो देवतामश्रद्धाव सूच्यते । 16
सुतरां मङ्गलेन देवतासश्रद्धेऽपि वाचकचोदन्तरेषु सत्त्वपि विधिवा-
क्योपस्थितत्वादमिषा एव प्रयोक्तव्य इति सिध्यत्येव । किं पुनरेवता-
विरहे चोदस्यैव देवतात्वेन चोदन्तस्याप्रसङ्गादित्यभिप्रायसूचनात् देवता-
ङ्गीकारः सूचितः । तस्मात् यथाकथञ्चित्परमप्रयोजनमूलकमानुष्ठानावैकल्य
एव तात्पर्यम् । ननु देवतामश्रद्धावाभावो । परमैकमन्यप्रयोजका 20
काङ्क्षासिद्धये पूर्वमागोक्तन्यायानां वेदान्तमागोऽभ्युपयोगे वेदान्ताचार्यैर्विदु-
मन्दीनेन प्रदर्शितः । तत्प्रकारश्च महाचार्यं वेदान्तविजये विस्तरेण प्र-
सिद्धः तत्रैव द्रष्टव्यः । तथापि सामान्यतः कश्चिदुपयोगः प्रदर्श्यते ।
तथाहि—वेदान्तमागो हि सर्वेषां यज्ञादिकमणामुपासनाकृत्य निरूप्यते ।
तद्वस्तु च यथादिभ्यस्वरूपनिरूपणमात्रे दुर्गिरूपम् । तथाच श्रुतस्यापि 25
पूर्वमागस्य यागादिभ्यस्वरूपनिरूपणपरत्वेन वेदान्तोपयोगः स्पष्टः पञ्चावग-

भ्यते ॥ किञ्च वेदान्तमागो यज्ञादित्वकल्पन तत्र तत्र क्रियते तदपि पूर्वमागोक्तयज्ञादिनिरूपणसापेक्षम् ॥

किञ्च कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं निर्णयस्य वेदान्तमागाधिकारिविशेषण-
तया तत्सपादकतया पूर्वमागस्योपयोगः स्पष्ट एव । एतदभिप्रायेणैव
४ भगवता वादरायणेन पूर्वोत्तरग्रन्थयोरुपजीव्योपजीवनभावरूपसंगत्यभिप्रा-
येण वृत्तवर्तिष्यमाणप्रदर्शनपूर्वकमवसरप्राप्तो ब्रह्मविचारः ‘अथातो ब्रह्मजि-
ज्ञासा’ इत्यनेन सूत्रेण स्वकर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातः । कर्मविचारानन्तरं तत एव
हेतोः ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थः । एवमेतत्सूत्रस्वारस्यात् जिज्ञासाध-
विशेषात् विरुद्धार्थप्रतिपादनाभावात् पौनरुक्त्याभावात् कृत्स्नस्य पूर्वमागस्य
10 वेदान्तमागोपयुक्तत्वाच्च सिद्धमैकशास्त्र्यमिति कृतं विस्तरेण ॥

इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां
शास्त्रभेदभङ्गः पञ्चमः ॥

श्रीः

अथावेद्यत्वभङ्गः प्रारभ्यते ।

— ❦ —

15 श्रवणादिविधानेन वेद्यत्वं परमात्मनः ।
सिध्यत्येवान्यथा तेषां वैयर्थ्यं सर्वथा भवेत् ॥
तेषां च वृत्तिरूपत्वे चित्तो मोक्षार्थता कुतः ।
नहि वृत्तिश्च चित्तिः स्याच्चैतन्यं च तदा भवेत् ॥

आत्मावाजरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति परमात्मनः
20 श्रवणादीनां विधानात् तद्विषयतया ब्रह्मणो वेद्यत्व तावत्सिद्धमेव, अन्यथा
तेषां विधानवैयर्थ्यात् । नच तेषां वृत्तिरूपतया तद्विषयत्व ब्रह्मणो न
सिद्धमिति वाच्यम्, तथा सति “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “ब्रह्मविदो भोति
परम्” “तमेव विद्वानमृत इह भवति” इत्यादिश्रुतिविहितब्रह्मवेदनस्य मो-
क्षहेतुताभिज्ञप्रसङ्गात् । वृत्तेश्च वेदनरूपत्वाभावात्, तथात्वे च चैतन्यत्वस्यापि
25 दुर्वारत्वात् ॥

नचैव ब्रह्मणो वेद्यत्वे मिथ्यात्वप्रसङ्गः । तस्य मिथ्यात्वमहो यद्यप्यभा-
त्वात् । यद्य दृश्यत्वे जडत्वप्रसङ्गः न स्यात् । तस्य प्रदीपवत् प्रकाशान्तरनिर-
पक्षत्वादिति, तन्न । एकप्रमाणावगते प्रमाणान्तरजन्यज्ञानविषयत्वस्य बहुलो
दर्शनात् । नवनक्षत्रसिद्धस्यापि ब्रह्मणः ज्ञानान्तरमिथ्यत्वे निरोधामात्रात् ।
नहि वयं स्वयंप्रकाशेन स्वयंवद्वार प्रकाशान्तरसापेक्षं ब्रह्म, किन्तु ८
संभावितप्रकाशान्तरविषयत्वे निरोधामात्रमेव । किञ्च अवेद्यत्वे ब्रह्मणः
शाब्दापरोक्षविषयताऽपि न स्यात् । नन्यपरोक्षवृत्तिविषयत्वं ब्रह्मणो न
विरुद्धम्, चैतन्यविषयत्वस्यैवानङ्गीकारादिति चेन्न, जनेद्यत्वमाधत्तुं
नामिमतया “अप्राप्य मनसा मद्” इति श्रुत्या अन्तःकरणरूपमनोवृत्तेरपि
निषिद्धतया वृत्तिविषयत्वस्यापि अर्थमवात् ॥ 10

किञ्च वृत्तिः किं ज्ञानमुत न । आद्ये वेद्यत्वमनिवार्यम् । द्वितीये वृत्ते-
रहं जानामीत्यनुभवविषयतोक्तिविरोधः ॥

ननु वृत्तिरूपलितचैतन्यमेव ज्ञानम् । अतो न विरोध इति चेन्न, ज्ञान-
त्वस्य व्याप्यवृत्तिरूपविरोधात् । येष्वेव चैतन्ये ज्ञानत्वाभावप्रसङ्गात् ज्ञान-
त्वस्य प्रत्येकपरिममाप्यवृत्तिरूपे वृत्तिविषयस्य ब्रह्मणो वेद्यत्वं दुर्धारम् । 15
ज्ञानादिपञ्चानामसादि(पञ्च)वज्जानाद्यन्वयप्रसङ्गश्च ॥

एतेन वृत्त्युपहितचैतन्यं ज्ञानमिति पक्षोऽपि निरस्तः, उपाधेरज्ञान-
त्वेन जानामीत्यनुभवविषयतोक्तिविरोधादेव ॥

ननु विषयत्वेन भासमानाया वृत्तौ चैतन्यामेवाध्यामात् ज्ञानत्वप्रतीतिरु-
पपद्यत एव । नचैव वृत्तिचैतन्ययोरभेदप्रतीतिर्यं चैतन्यस्यापि विषयत्वप्रसङ्गः 20
इति वाच्यम्, नहि विषयतया प्रतीयमानवृत्त्यभेदेन चैतन्येऽपि तद्विषय-
त्वमिति चेन्न, तत्र किं ज्ञानत्वेन भासमानचैतन्यामेवाध्यामात् वृत्तौ ज्ञान-
त्वप्रतीतिः स्वरूपेण भासमानचैतन्यामेवाध्यामात् । नाद्य, चैतन्यस्य
ज्ञानत्वप्रतीतेरसिद्धे, तस्य स्वरूपेण भासमानत्वाभ्युपगमात् । न द्वितीयः,
गमनेऽपि जानामीति प्रतीतिप्रसङ्गात्, तत्रापि चैतन्यामेवाध्यामात् । किञ्च 25
“तमा मानमेवावेत, ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मविदामोति परम्”
इत्यादिश्रुतीनां ब्रह्मणो वेद्यत्वाभावे कथं जीवनं स्यात् ॥

नन्वेवमेवेद्यत्वाभावे 'यत्तद्वैद्यमत्राद्य' 'यत्नामित तस्य मतं मतं
 इत्य नन्वेद स' 'अविज्ञातं विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता' 'विज्ञातार-
 मेरे केन विजानीयात्' 'नेनेद विजानाति त केन विजानीयात्' 'अगृ-
 यो न गृयते' इत्यादिश्रुतीनां का गतिरिति चेत् । वेद्यत्वश्रुत्य-
 ८ नुगेध एवेति शूनः । नन वैपरीत्य वक्तुं शक्यम् । वेद्यत्वश्रुतीनां वृत्ति-
 परत्वे लक्षणं भ्याम् । तन्निषेधश्रुतीनां तु ज्ञानविशेषनिषेधपरत्वे स-
 ज्ञानमात्रम् ननु लक्षणविशेषलक्षणायामपि, श्रुतार्थापरित्यगात्, सकोच
 एव ज्ञायमानं प्रत्यक्षत्वलक्षणत्वात् । किञ्च 'श्रूयमां स्यात्सर्वमकत्वमिति
 न्यायेन वेद्यत्वश्रुतीनां बहुत्वात् प्राचल्यमिति तदनुगेधेनैव तन्निषेधश्रुतीना-
 मर्थो वर्णनीयः ॥

10 यिन यत्तद्वैद्यमित्यत्रैव 'यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः' इति श्रूयते ।
 तत्रैकमेव दृष्टिधातोरेकत्र ज्ञानपरत्वमितरत्र वृत्तिपरत्वमिति न वक्तुं
 शक्यम् । वैरूप्यमज्ञानम् ।

ब्रह्मासम्बद्धं जानामीति मन्यमानानां ब्रह्म सम्बद्धं ज्ञातं याथाश्रयेण ज्ञातमित्यर्थः । एव यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुत्यनुगारात् परिच्छिन्नतया मानमेव निषिध्यते । प्रकरणमन्तात् 'संपाऽऽनन्त्य भीमासा भवति' इत्युपक्रम्य शतगुणितोत्तरक्रमेणोक्तपदमिधाय 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यभिधानात् ।

४

किञ्च पूर्वोत्तरवाक्ययोः ब्रह्मणो वेद्यत्वस्यैव बहुधा प्रतिपादनात् न वेद्यत्वनिषेधसमव । तथाहि—“न तत्र चक्षुर्गच्छती” त्याग्निना रैग्निः कप्रमाणगोचरत्वमुपपाद्य तथा मत्प्रमाणिकचराद्यापि भिद्यन्ते—‘अन्यदेव तद्विदितावधौ जयिदितावधी’ ति ॥

अस्यार्थः—विदितात् रैग्निकप्रमाणगम्यात् तद्विद्वान्यत् अलौकिक-10 प्रमाणगम्यमिति । अनन्तरं च “यद्वाचानमुदित”मित्यादिभिः पद्यभिर्मग्नैः तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि इति वेद्यत्वब्रह्मणः पदग्रहणोऽभ्यस्तम् । मनःप्राणचक्षुरादिभिरुक्तत्वस्य ब्रह्मण्युपदिष्टतया साधनमात्रेण ह्यन्यथा ब्रह्मणो ज्ञातत्वब्रह्मनिराकरणाय ब्रह्मस्वरूपं त्वया भीमासित्वमिति गुरुणोक्ते भीमासित्वा रिप्य आह मन्ये विदितम् इति । विदितत्वे हेतुमाह—15 “नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेद” इति । अस्यार्थः—अहं सुवेदेति न मन्ये न वेदेति च नो मन्य इति । अनेन मम सुवेदत्वब्रह्म अवेद्यत्वब्रह्मस्य नास्तीत्यर्थः । किं तर्हि सन्देह इत्याह—“वेद च” इति । उपदिष्टाकारेण ब्रह्मावधारयामीत्यर्थः । यद्वा नो वेदेति वेदचेत्येकं वाक्यं, ततश्च न वेदेति नो वेदेत्यर्थः, एव च मन्य इति नानुपपन्नं । यथोक्तज्ञान-20 धानेव ब्रह्मविदित्याह योनिराद्रेः तद्वेद नो न वेदेति वेद चेति । न अस्माकं मध्ये यं तद् ब्रह्मण सुषुप्तेवनाशक्यत्वं वेद स एव तद्वेद न ब्रह्मविदित्यर्थः । यश्च न वेदेति नो वेद च स एव च तद्वेदेत्यनुपपन्नं । यद्वा यश्च न वेदेति नेति वेद च स एव तद्ब्रह्म वेदेत्यर्थः । यद्यपि तद्वेदेत्यत्रैव सुषुप्तेवनाशक्यत्ववेद्यत्वयोरन्तर्भावसमव, तथापि वेद्यत्वस्य प्राधान्येना-25 मिधाय प्रयत्नकथनमिति मन्तव्यम् ।

एवं पूर्वत्र वेद्यत्वं बहुशोऽभ्यस्तम् । उत्तरत्रापि 'इह चेदवेदीदथ सत्य-
मस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि'रिति ब्रह्मवेदनात् परमपुरुषार्थतदवेद-
नान्महानर्थप्राप्ति वदति । एव ब्रह्मणो दुर्विज्ञानत्वादि तदुत्तरखण्डे "ब्रह्म ह
देवेभ्यो विजिग्य" इति प्रतिपाद्य चतुर्थखण्डे ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेती-
न्द्रस्य ब्रह्मवेदनमुक्त्वा इन्द्र इवेतरयोः ब्रह्मवेदनमभिप्रेत्य इन्द्रवाय्वग्नीनाम-
न्यदेवताभ्यः प्रथमं ब्रह्मज्ञानेनोत्कर्षमभिधाय तेषामपि मध्ये इन्द्रस्य प्रथमं
ब्रह्मवेदनेनाग्निवायुम्यामप्युत्कृष्टत्वमुक्तम् ॥

येनेदं सर्वमित्यादिश्रुतेरयमर्थः

येन परमात्मना इदं परिदृश्यमानं सर्वं विजानाति "मत्तः रगृतिर्ज्ञानम-
10 पोहन" चेति वचनात्, त परमात्मानं अस्मादृते केन कारणेन विजानीया-
दिति । अत्र हि कारणान्तरप्रतिक्षेपेण स्वाधीनज्ञानविषयत्वं हि प्रतिपाद्यते ।
तस्माद्वेद्यत्वस्य बहुश्रुतिप्रतिपत्तत्वादवेद्यत्वे श्रुतिर्न प्रमाणम् । वेद्यत्वश्रुतिवा-
धितत्वाच्चात्र नानुमानमपि प्रमाणम् ॥

अत्राह नवीनः

15 अनभूतिरवेद्या अनुभूतित्वात् व्यतिरेकेण धटवत् इत्यनुमानम् मानं,
अवेद्यत्व च चैतन्याविषयत्वम्, अतो न वृत्तिविषयमादाय बाधप्र-
सङ्ग इति । अत्रोच्यते-देवदत्तचैतन्यस्य देवदत्तव्यवहारहेतुभूतयज्ञदत्तयानि
नुमितिरूपवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वात् एव यज्ञदत्तस्यापि देवदत्तयानु-
मितिरूपवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वाच्च बाधापत्तेः । देवदत्तयज्ञदत्तयो-
20 र्भेदेन विषयविषयिभावाविरोधात् भेदमात्रस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । एवं
ब्रह्मणोऽपि वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यविषयत्वात् बाधः । नच तत्र वृत्तिरेव
व्यवहारहेतुः, तस्या व्यवहारहेतुत्वानभ्युपगमात् । वास्तवामेदसत्त्वेन
विषयविषयिभावानङ्गीकारे तत् एवाशत्वसर्वशत्वसुखित्वदुःखित्वादिव्य-
वस्याभिज्ञप्रसङ्गात् स्ववचनविरोधाच्च ।

25 सर्वं जानीयामिति जिज्ञासाया विषयत्वविषयित्वप्रयोजकधर्मभेदेन
कल्पितभेदसत्त्वात् स्वविषयत्वमिति हि खेनैवोक्तम् ।

ननु समानसत्ताकचिद्विषयत्वाभावः साध्य इति चेन्न, तथा सति ।

वृत्तिविषयत्वेन भाष्यकारणाय चिद्वदितसाध्यकारणयोगात्, वृत्तेर्मितसंसा-
कृतेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्यस्य समानमकारणत्वेन तद्विषयतया भाष्यस्य
दुष्परिहरत्वाच्च, मिश्रसंसाकृत्वाविरोधेऽपि कारणत्वसत्यत्वानन्वत्वादिधर्माणां
ब्रह्मणि सद्भावमङ्गीकृत्य वेद्यत्वनिषेधे कारणमावाच्य ॥

नच स्वप्रकाशत्वसिद्ध्यर्थं वेद्यत्वनिषेध इति वाच्यम्, वेद्यत्वेऽपि स्व ०
व्यवहारहेतुप्रकाशत्वरूपम्यप्रकाशत्वस्याविरोधात् । नच वेद्यत्व स्वव्य-
वहारहेतुप्रकाशत्वाभावप्रयोजकतया पटलौ दृष्टमिति वाच्यम्, तत्र तत्-
भावस्याचित्त्वप्रयुक्ततया वेद्यत्वप्रयुक्तत्वाभावात् । अतो न वेद्यत्वनिषेधस्य
स्वप्रकाशत्वे कथञ्चिदप्युपयोगः ॥

किञ्च त्रिमिदमवेद्यत्व शुद्धचैतन्याविषयत्व वा वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्या- 10
विषयत्व वा वृत्त्यविषयत्व वा व्यवहारायोग्यत्व वा स्वप्रकाशत्वाभावे वा
अन्महा, नाथ, पटलदेरप्यवेद्यत्वप्रसङ्गात् म्यप्रकाशतया ब्रह्मण्यसंभवाच्च ।
न द्वितीय, अपरोक्षवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयतया ब्रह्मण्यसंभवात् । अ-
न्यथा ब्रह्मप्रकाशाभावेनानिमोक्षप्रसङ्गात् । जडरूपवृत्तेस्तदप्रकाशत्वात् ।
प्रकाशकत्वे च पटलदेरपि तथैव प्रकाशसंभवे तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वे 15
मानाभावेनावेद्यत्वप्रसङ्गात् ॥ नापि तृतीय, ब्रह्मण्यसंभवादेव । नापि
चतुर्थ, ब्रह्मण जवेद्यत्वनिर्विरोधत्वादिना व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । नापि
पञ्चम, अपसिद्धान्तात् ब्रह्मण स्वप्रकाशत्वस्य भवदमिततत्वात् अप्रामा-
णिकत्वप्रसङ्गात् पटलदेरप्यवेद्यत्वप्रसङ्गाच्च । नान्त्य, तन्निर्वचनात् । नच-
स्वमिज्ञानाविषयत्व तदिति वाच्यम्; स्वमिज्ञानाप्रसिद्ध्या तदवि- 20
षयत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् । ज्ञानपदस्य वृत्तिपरत्वे च बाधात् ॥

नच स्वविषयकज्ञाने स्वमिज्ञानत्वाभाव एव स्वमिज्ञानाविषयत्वमिति
वाच्यम्, स्वविषयकज्ञानस्यापि त्वन्मते अप्रसिद्धे, स्वस्य स्वविषयत्वान-
भ्युपगमात्, अभ्युपगमे च वेद्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादवेद्यत्वस्य निर्वक्तुमश-
क्यत्वात् उक्तानुमाने साध्यबाध । प्रत्यनुमान च—अनुभूतिरवेद्या न 25
भवति अनुभूतिर्वेद्येति वा साध्य, वस्तुत्वात् व्यवहारविषयत्वात् पटादि-
वत् । नचाप्रयोजकत्वम्, स्वविषयप्रकाशाभावे स्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात् मो-

क्षदशायामानन्दप्रकाशाभावेनापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च; प्रत्युत त्वदुक्तानुमानस्यै-
वाप्रयोजकत्वम्, विपक्षे बाधकामावात् ॥

नच स्वस्य स्वविषयत्वासमव एव विपक्षे बाधक इति वाच्यम्; स्वस्य
स्वविषयत्वे विरोधाभावात् स्वरूपसबन्धस्याभेदेऽप्यविरोधात् । शब्दशब्दस्य
८ स्ववाचकत्वस्य सर्वैरभ्युपेतत्वात् सर्वपदादिवृत्तेः स्वविषयत्वाच्च । यत्तु
वेद्यत्वे जडत्वप्रसङ्ग इति; तन्न, अप्रयोजकत्वात् । विषयविषयिभावस्य
भेदाधीनत्वनिर्वन्धोऽपि निर्निबन्धनः । एतत्कालवर्तिशब्दज्ञानवान् त्व-
मिति शाब्दज्ञानस्य स्वविषयकत्वात्, तत्काले शाब्दज्ञानान्तराभावात्,
वृत्तिरनित्या जडेत्यादिवृत्तेः स्वविषयत्वाच्च । स्वविषयत्वाभावे ज्ञानव्यवहारो
१० न स्यात्, तस्य व्यवहर्तव्यप्रकाशसाध्यत्वात् ॥

ननु व्यवहारमात्रे प्रकाशो हेतुः ननु व्यवहर्तव्यप्रकाशः; गौरवात्,
अनात्मव्यवहारे व्यवहर्तव्यप्रकाशो विशेषहेतुः, आत्मव्यवहारे आत्माभि-
न्नप्रकाशो विशेषहेतुः, यत्सामान्ये यत्सामान्यस्य हेतुत्वं तद्विशेषे तद्विशेषस्य
हेतुत्वादिति चेन्न; किमनात्मगोचरप्रकाशत्वेनानात्मगोचरव्यवहारहेतुत्वेन
१५ हेतुहेतुमद्भावोऽविवक्षितः, अनात्मगोचरतद्विषयकप्रकाशत्वेन, अनात्मगोच-
रतद्विषयकव्यवहारत्वेन वा । नाद्यः, तथा कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात् । तथा
सति अधटप्रकाशत्वादिना विकल्पनाप्रसङ्गात् । न द्वितीयः; अनात्मगोचरप-
दवैयर्थ्यात् गौरवाच्च । अस्तु वा उभयविधकार्यकारणभावः, तथापि तद्वि-
षयव्यवहारे तद्विषयकप्रकाशहेतुत्व को वारयेत् ॥

२० वस्तुतस्तु यत्सामान्य इति न्यायः व्यक्तावेव प्रवर्तते, न त्वनन्ततद्धे-
र्मावच्छिन्ने, यथा विशेषज्ञानस्य विशिष्टज्ञानकारणत्वे तद्विशेषज्ञानस्य
तद्विशिष्टज्ञानहेतुता, यथा वा विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे तद्विष-
येन्द्रियसन्निकर्षस्य तत्प्रत्यक्षहेतुता, एव प्रकृतेऽपि व्यवहारमात्रे प्रकाशस्य
हेतुत्वे तद्विषयव्यवहारे तद्विषयप्रकाशस्य हेतुता सिध्यति न त्ववान्तर-
२५ कार्यकारणभावः । किञ्च सामान्यकारणतायामेव समानविषयकत्वविशेष-
णादतिप्रसङ्गपरिहारे आत्मानात्मव्यवहारयो तदभिन्नप्रकाशत्वतद्विषयप्रका-

वात्वाभ्यां विरोपकारणत्वकल्पन गौरवपराहतम् । तथानान्मन्यवहारेऽपि
आत्मप्रका । एव हेतुरस्तु ॥

यदुक्तं संविदन्तरामात्राक्रमणो न येद्यत्त्वमिति, तदप्यनुपपन्नम्, कथं ?
संविदन्तरामात्रं संविदभावेऽपि मयैव्यवहारोपपत्तेया, संविदन्तरे प्रमाणाभा-
वाद्वा, अक्षरूपसंविदेव मयैव्यवहारोपपत्तेर्वी । नाथ, सर्वथा सर्वदा सर्वे- 5
व्यवहारप्रमत्तान् अन्यवहारप्रमत्तान् । न द्वितीय, अहं जानामि मम
मानमुत्पन्नं मम जानामि इत्याद्यनुभवस्यैव मानत्वात् । न तृतीय, अक्षरं
पद्मादिविषयत्वाभिदे सर्वेषां सर्वदा सर्वेव्यवहारप्रमत्तान् । तस्मात् प्रति-
प्रमातृप्रमाणं संविदे- । स्वीकारणीय । उत्पत्तिविना । प्रतीत्या च संविदे-
सिद्धि । न चोत्पत्तिविना । प्रतीत्या साधितोत्पत्तिविना । विषयत्वम्, 10
विद्यमानायां संविदि तादृशेषां उत्पत्तिविना । योरनर्चनात् ॥

ननु प्रकाशस्य व्यवहारकारणत्वात् अक्षरूपप्रकारोर्नैव व्यवहारोपपत्त-
धतिरिक्तप्रकाशकल्पने गौरवमिति चेन्न, सर्वदा सर्वथा सर्वव्यवहारा-
पत्त्या दशोत्तरत्वात् । नच तत्परिहारस्यानेकवृत्तिकल्पनमिति याच्यम्,
तथा मति अत्यन्तगौरवात् । अन्तःकरणस्यानेकवृत्तिकल्पनं वृत्तीनां च स- 15
विषयकत्वकल्पनं तत्तच्छिद्धिर्नैतन्मन्यं प्रकाराकल्पकल्पनम्, एतदपक्षया
सविषयकत्वेन प्रतिपत्तेः पान्त्यकल्पने जातिनापवयव । नच संविदन्तरा-
स्वीकारे अद्वैतमति, पद्मादिव्यभिचारास्वीकारे तदभावात् ॥

ननु वृत्तिरूपसंविदस्वीकारेऽपि तत्तच्छिद्धिर्नैतन्मन्यं संविदवस्थान्युपपत्त्या ।
तथाहि-अस्ति तावद्ध्यादिनानधाराणुम धानम्, एतावन्तं कालं यन्मदमद्वा 20
एतावन्तं कालमिन्दिरारमणमध्यासिपमिति, तथानुसन्धानं तत्तच्छिद्धानां त-
त्तच्छिद्धानां मनस्यैव पूर्वानुभवमाभावे न संभवति, पूर्वानुभवस्य नित्यसं-
विदेव, तथाच तस्यैव पद्मादिमयप्रकाशोपपत्तौ पद्मादिवृत्तीनां तत्तच्छे-
दकत्वमानमेव कल्पयितुं युक्तम्, न ज्ञानत्वमपि, गौरवात् ।

नच पद्मादिनानधारास्यले इन्दिरारमणध्यानस्यले च मध्ये मध्ये 25
तत्तच्छिद्धानानुव्यवसायेन धारानुसन्धानसमवे किं नित्यसंविदेति वाच्यम्,

तथासति मध्ये-मध्ये विच्छेदेन धाराध्यानत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात्, बहुकालं जिज्ञासितश्रीवेङ्कटेशलीलाकमनीयविग्रहदर्शनधारानुसन्धानस्य तथाप्यनुपपत्तेश्च । श्रीवेङ्कटेशदर्शनकाले वुमुत्साधटितमामग्रीप्रावत्येन तत्र तत्तज्ज्ञानानुव्यवसायासंभवात् ॥

5 किञ्च नैरन्तर्येण द्वादशनामादि शृण्वतः द्वादशनामान्यश्रौपमित्यनुसन्धानानुपपत्तिः मध्ये अनुव्यवसायकल्पने अनुव्यवसायकालोत्पन्नान्नः अनुभवामावेन द्वादशत्वप्रतिसन्धानानुपपत्तिः ॥

किञ्च सुखजनकेष्टज्ञानस्यानुसन्धानानुपपत्तिः । इष्टज्ञानस्य चरमकारणत्वेनाव्यवहितकाले सुखस्यैवोत्पत्तेः सुखोत्पत्तेः प्रागनुव्यवसायकल्पने 10 तेनैवेष्टज्ञानविनाशेन सुखस्यानुपपत्तिप्रसङ्गः । सुखोत्पत्त्यनन्तरमनुव्यवसायश्च न संभवति । सहि सुखस्थितिकाले अनन्तरकाले वा । नाद्यः; सुखस्य ज्ञानव्याप्तत्वेन सुखानुभवस्यावश्यकतया तदनुभवकाले तज्जनकज्ञानानुभवासंभवात् ॥

यद्यपि सुखतज्जनकज्ञानयोः समूहालम्बनं संभवति तथापि सुखोत्पत्ति- 15 तृतीयक्षण एव सुखानुभवस्य वाच्यतया तदा तज्जनकज्ञानस्य विनाशेन तदनुभवासंभवेन समूहालम्बनासिद्धेः । सिद्धौ वा सुखतज्जनकज्ञानयोः पौर्वापर्याग्रहेण कार्यकारणमावग्रहानुपपत्तिः ॥

नन्वनुव्यवसायामावेऽपि ज्ञानानां स्वप्रकाशतया उक्तस्थले सर्वत्रानुसन्धानं संभवतीति चेन्न, जानामीति प्रतीयमानस्य धटादिवद्विषयत्वावस्थ- 20 भावेन स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिः, चिदविषयत्वस्यैव स्वप्रकाशत्वरूपत्वात् ॥

किञ्च एकविषयज्ञानधारानन्तरं एतावन्तं कालं नेतः परमद्राक्षमिति इतरज्ञानाभावानुसन्धानं नित्यज्ञान विना सर्वथा अनुपपन्नमेव । नचेदमनुसन्धानमनुमितिरूपमेव न रगृतिरूपम्, येनानुभवपेक्षा स्यादिति वाच्यम्; इतरज्ञानाभावव्याप्यलिङ्गाभावात् इतरज्ञानाभावव्याप्यलिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि 25 इतरज्ञानाभावानुसन्धानदर्शनाच्च ॥

एवं स्वप्नसाक्षितयाऽपि नित्यसंवित्सिद्धिः । नच स्वप्नज्ञानं रगृतिः; प्रत्यक्षत्वेनानुभवात् । नापि चक्षुरादिजन्यः चक्षुरादिव्यापारस्य तदानीमुपरमात् ।

नापि मानसम्, मनसो बहिरस्तावज्यात् । तस्मान्नित्यसंविन्नस्त्रीकारे अनु-
सन्धानानुपपत्तिः, तदस्त्रीकारे तु सर्वमुपपन्नम् ॥

पथमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्यात्मपरामर्शोऽपि नित्यानुभवसिद्धिः ।
सुप्तसिक्तकाले आत्मानुभवमाभावे तत्परामर्शोऽसंभवात् । आत्मानुभवश्च साक्षि-
रूपा संविदेव । एव सुप्तोत्थितस्यैतावन्तः कालः न विधिद्वेदिपमिति च
परामर्शोऽपि तत्र प्रमाणम् । सुप्तसिक्तकाले अज्ञानानुभवमाभावे तत्परामर्शोऽसं-
भवात् । यस्तु अयं नाज्ञानपरामर्शः किन्त्वनुमानमेवेति, तन्न, अनुमान-
नासंभवात् । न तावद्दहं जानामावयान् अधम्याविरोपवत्त्वात् मूर्च्छादिका-
लीनाहमर्थवदित्यनुमानं संभवति, अहमर्थमात्रपक्षत्वे आत्मत्कालीनाहमर्थे
अंशतो बाधापत्तेः, सुप्तसिक्तकालीनाहमर्थपक्षत्वे आत्मत्वासिद्धिः, निखिल- 10
ज्ञानाभावरूपाया सुप्तोत्थितानुमानात् प्रागसिद्धत्वेन विज्ञेयणासिद्धेः । साध्ये च
यत्किञ्चिज्ज्ञानाभावविषयाया न किञ्चिदहमद्वेदिपमित्यनुमवासंभवः, सक-
लज्ञानाभावविषयाया व्याप्तिग्रहस्यानासंभवः, मूर्च्छामरणकाले स्वस्य ज्ञा-
नाभावेन व्याप्तिग्रहासंभवात् । हेतौ चावम्याविरोपपदेन सुप्तसिक्तविषयाया
साध्याविरोपः, निखिलज्ञानाभावरूपत्वात् सुप्तोत्थितः, जाग्रत्सत्तातिरिक्तकालवि- 15
षयत्वात् निखिलज्ञानाभावसिद्धेः प्राक् तत्तिरिक्तत्वस्य दुर्गन्तत्वात् । एतेन
सामर्थ्यभावेन जानामावोऽनुमीयत इति प्रत्युक्तम्, तत्रापि पक्षसाध्ययोरु-
क्तविकल्पे उक्तदूषणप्राप्तात् । सामर्थ्यभावोऽपि न हेतुः, तस्य कार्याभावो-
न्नेयतया कार्याभावस्य तदुन्नेयतया चान्योन्याश्रयात् ॥

नचेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात् सामर्थ्यभावसिद्धिरिति नान्यो- 20
न्याश्रय इति वाच्यम्, स्वप्ने चाचेन्द्रियोपरमेऽपि सामर्थ्यसत्त्वेन ज्ञा-
नदर्शनात् । नच बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियव्यापारोपरमस्य ज्ञानाभावानुमापकत्व-
मिति वाच्यम्, बाह्येन्द्रियप्रसादस्य तदुपरमानुमापकत्वेऽपि मनःप्रसादस्य
तदुपरमानुमापकत्वासंभवात् शोभनस्वप्नमदर्शनादपि मनःप्रसाददर्शनेनान्य-
थासिद्धेः । नच स्मृतं योम्यस्य स्मरणभावेन ज्ञानाभावानुमानं, निरन्तरानुभूतेऽपि 25
उदासीनतृणादौ ज्ञानाभावभावेन व्यभिचारादिति ॥

अत्रोच्यते ७ तावत् धारानुसन्धानानुपपत्तिः, धाराज्ञानानां स्वप्न-

काशत्वेनानुपपत्त्यभावात् । यदुक्तं जानामीति प्रतीयमानस्य ज्ञानस्य घटा-
 दिवद्विषयत्वावश्यम्भावात् स्वप्रकाशत्वानुपपत्तिरिति तत्र; तत्र प्रतीय-
 मानत्वं किं विषयतया प्रयोजकं, जानामीति प्रतीयमानत्वं वा । नाद्यः;
 ब्रह्मणोऽपि प्रतीयमानतया विषयत्वप्रसङ्गात् स्वप्रकाशत्वमिवप्रसङ्गाच्च ।
 न द्वितीयः; प्रयोजनाभावेन व्यर्थविशेषणत्वात् ॥

नन्वस्तु तर्हि प्रतीयमानत्वमेव विषयतया प्रयोजकम् । नच ब्रह्मणोऽपि
 विषयत्वप्रसङ्गः तस्यापि प्रतीयमानत्वादिति चेन्न, किं तत्प्रतीयमानत्वं
 प्रतीतिजन्यव्यवहारमाकर्त्तुं वा प्रतीतिविषयत्वमेव वा । नाद्यः; ब्र-
 ह्मणोऽप्रतीयमानतया प्रतीयमानत्वासिद्धेः । न द्वितीयः; साध्याविशे-
 10 पात् । एवं द्वादशनामान्यश्रौषमिति निर्व्यूढम् । तत्तन्नामग्रहणानां स्वप्रका-
 शतया द्वादशनामग्रहणानुसन्धानाविरोधात् । एवमिष्टज्ञानसुखयोरपि कार्य-
 कारणभावग्रहणं सुलभम् । उभयोरपि स्वप्रकाशत्वेन स्मृतयोस्तयोः का-
 र्यकारणभावग्रहणाविरोधात् ॥

वस्तुतस्तु इष्टज्ञानस्यैव सुखरूपत्वेन न कार्यकारणभावः । ज्ञानानामस्व-
 15 प्रकाशतया अनुव्यवसायगम्यत्वपक्षेऽपि न दोषः । धाराध्यानमध्ये अनु-
 व्यवसायसंभवेन तदनुसन्धानाविरोधात् ॥

नच धाराध्यानयोः विजातीयज्ञानव्यवधानेन विच्छेद इति वाच्यम्;
 सजातीयानधिकरणकालाव्यवधानस्यैव अविच्छेदशब्दार्थत्वात् तस्य च
 अत्रापि सत्त्वात् । तथाहि—आद्यज्ञानानन्तरं ज्ञाननिर्विकल्पकं, ततः
 20 आद्यज्ञानानुव्यवसायः, ततो द्वितीयज्ञानं, ततः प्रथमज्ञानानुव्यवसायात्म-
 कज्ञानत्वरूपविशेषणज्ञानात् द्वितीयज्ञानानुव्यवसायः, ततस्तृतीयज्ञानं,
 ततो द्वितीयज्ञानानुव्यवसायात्मकविशेषणज्ञानात् तृतीयज्ञानानुव्यवसायः,
 ततश्चतुर्थज्ञानम् इत्येवं द्वितीयज्ञानप्रभृति सजातीयज्ञानानधिकरणकाला-
 व्यवधानेन ज्ञानधारोपपद्यते ॥

25 यद्धा पटादिविजातीयज्ञानानुव्यवसायानन्तरं यत्र घटादिज्ञानं, तत्रा-
 द्यज्ञानप्रभृत्येव ज्ञानधारा संभवति । एतादृशानुव्यवसायव्यवहितज्ञानधारायां
 धारानन्तरभावेतदनुसन्धानमेव कल्पकमिति न कल्पकानवकाशः ॥

न वेवमपि श्रीवेङ्कटेशविमहानुमवसामग्रीप्रायल्यात् तदनुव्यवसायास-
मवात् कथं विमहानुमवानुस धानम् । अनुव्यवसायसामग्रीप्रायस्येना-
नुव्यवसायसंसमवे अनुव्यवसायधाराप्रसङ्गेन विमहानुमवधारानुपपत्तिरिति
चेदुच्यते—जिज्ञासितामीष्टानुमवसामग्री तद्विधवास्तविषयानुमवमामग्रीतो
चलवतीति तदप्यथा तदनुव्यवसायसामग्री चलवती ॥

८

नचान कल्पकामाव, श्रीवेङ्कटेशविमहानुमवकाले विषयान्तरानुम-
वाभावेन जिज्ञासापठितवासानुमवमामग्री तदपठितवासानुमवमामग्रीतो
चलवत्यकल्पनात् निरन्तरश्रीवेङ्कटेशविमहानुमवानन्तरमेतावन्त फल स-
म्यक् तादृशविमहमद्राशमिति निरन्तरश्रीवेङ्कटेशविमहानुमवानुस धान्द-
र्जनेन जिज्ञासापठितश्रीवेङ्कटेशविमहानुमवसामग्रीतोऽपि तदनुव्यवसाय-
सामग्री प्रायस्यकल्पनाथ ॥

नचैवमनुव्यवसायधाराप्रसङ्गेन निरन्तरश्रीवेङ्कटेशविमहानुमवोपरमप्रसङ्ग
इति वाच्यम्, एतद्वत्तादेवानुव्यवसितानानुव्यवसायसामग्री एव प्रा-
यस्यकल्पनात् । तथाचैवैकानुमवानन्तर एकैकानुव्यवसाय एवेति न निर-
न्तरानुमवविरोधः ॥

१०

एव द्वादशनामान्यश्रौषमित्यत्रापि नानुव्यवसायानुपपत्तिः । मध्येमध्ये
तत्समवात् । नच निरन्तरानुपपत्तिः, अनुव्यवसायेन व्यवधानादिति वा-
च्यम्, प्रथमवर्णोच्चारणानन्तरं द्वितीयवर्णज्ञानतदुच्चारणानुपूर्वकृतिव्यापारे-
व्यवधानस्यावर्जनीयत्वात् । एवमुत्तरोत्तरोच्चारणेऽपि तादृशव्यवधानसहि-
ज्योर्द्वाङ्मनामश्वणस्य एकैकानुव्यवसायव्यवधानं न निरन्तर्यविधातकम् ॥ २०

एवमिष्टज्ञानमुखयोरपि न कार्यकारणमावमहानुपपत्तिः, उभयो
समूहालम्बनसमवात् । नच पौर्वापर्यामहत् तदनुपपत्तिः, अनुभूयमानेष्ट
ज्ञानस्यैव कारणान्तरानुपपत्त्या सुखकारणत्वकल्पनात् ॥

किं च संविद्धारानुस धानार्थं नित्यसंविद्विद्वद्वेषि सा यथा धारां नो-
त्तावयति तथा संवित्त्वमपि नोत्तावयेत् प्रत्युत धारामिव संवित्त्वमपि ३०
साधयत्येव ॥

ननु आवश्यकसविदैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ बहूनां संवित्त्वकल्पने गौरवम् । नच, सवित्तानुसन्धानविरोधः, सविदभेदाध्यासेन तदुपपत्तेरिति चेन्न; कादाचित्कप्रकाशार्थं अनन्तानामावरणानां तद्धेतुत्वज्ञानादीनां च कल्पनापेक्षया विषयसवन्धितया क्लृप्तेष्वेकज्ञानत्वकल्पने लघवात्, ज्ञान-
 १० त्वानुभवानामनन्तानामप्रमाप्यप्रसङ्गाच्च ॥

किञ्च क्लृप्तसविदा कल्प्यसविदमनपेक्ष्य स्वविषयव्यवहारहेतुत्वं सम-
 वति । सविदस्तु क्लृप्तज्ञानमनपेक्ष्य व्यवहारहेतुत्वासमवात् क्लृप्तानामेव
 व्यवहारहेतुत्वनकल्पनात् ज्ञानत्वमप्यनिवार्यम् ॥

किञ्च ज्ञानधारानुसन्धानेन धारासिद्धिवत् ज्ञानत्वसिद्धावपि न विरोधः ।
 10 यदि च ज्ञानाभेदाध्यासेन तदनुभवस्यान्यथासिद्धौ न ज्ञानत्वसिद्धिरिति
 मन्यसे, तदा अनुवृत्तधारारूपसविदभेदाध्यासेनैव धारानुभवस्यान्यथासिद्धौ
 ज्ञानसन्तानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । यच्चोक्तं एकस्मिन् विषये निरन्तरानुभवे
 बहुकालसमूहे 'एतावन्त काल एतद्विषयमद्राक्षं इतोऽन्यत् किमपि ना-
 द्राक्षम्' इतीतरज्ञानाभावपरामर्शानुपपत्तिरिति, तन्न; चत्वरे प्रातर्गजाभाव-
 15 ज्ञानवदुपपत्तेः । गजाभावज्ञान न स्मृतिरूप, पूर्वमननुभवात्, किन्त्वनुमि-
 तिरूपमेव । तथा प्रकृतेऽपि इतरज्ञानाभावज्ञानमनुमितिरूपमेव ॥

किञ्चायमितरज्ञानाभावपरामर्शो धाराकाले घटव्यतिरिक्तज्ञानाभाव साध-
 यन् ज्ञानाभावस्यापि घटमिन्नतया तज्ज्ञानाभावमपि साधयेदविशेषात्;
 नतु तदा ज्ञानान्तराभावज्ञान साधयेत् व्याधातात् । तस्मादनुमानजन्यो
 20 वा अनुपलब्धिजन्यो वा ज्ञानाभावपरामर्श इत्यकामेनापि स्वीकरणीयम् ॥

एव स्वप्नज्ञानानुरोधेनापि न नित्यसविस्तिद्धिः । तत्र स्मर्यमाणाधिकरणे
 स्मर्यमाणपदार्थानां मनमाऽऽरोपसंभवात् । नच मनसो बहिरन्वातद्वयम्;
 कविकाव्यादिषु मूलमृतज्ञानस्य मानसत्वेन सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात् ॥

नचैवं स्वप्नज्ञानस्य चाक्षुषत्वानुभवविरोधः, साक्षिरूपज्ञानेऽपि तु-
 25 ल्यत्वात् मानमज्ञाने वैशद्यविशेषेण चाक्षुषन्वारोपसंभवाच्च । वस्तुतस्तु
 "क्षन्त्ये सुष्टिगत् हि" इत्यधिकरणे "अथ ग्यान् रथयोगान् पथः सृजते स

हि कर्ते"त्यादिश्रुत्या स्वमसृष्टदेहगतेन्द्रियेण व्यमसृष्टपञ्चायदर्शनसंमवाप्त
विरोध इति । सुप्तोत्थितपरामर्शस्तु मायारूपाजानभक्ते समययिष्यते ॥

ननु षट् स्फुरति षट् जानामीत्याश्रयभेदेन सक्रमकतया अक्रमकतया
उपरमात् जानातिरिक्तस्य रूपात्मकमविस्तिङ्गिगति चेत्, न, देवदत्तो मो
दकमिच्छति देवदत्ताय रोचते मोदक इत्यादि षट् शब्दोभेदप्रसङ्गात् । ६
कथं तर्ह्यमयत्रापि तत्प्रयोग इति चेत्, उच्यते—मोदकस्य रसगन्धमादृ
वादिभिर्देवदत्तामिच्छापदेतुत्वेन कर्तृत्वोपचारात् मोदको रोचत इति प्रयो
गः ॥ एव धर्म्य शब्दालोभमयवर्तितया प्राधान्येन देवदत्तप्रकारादेतुत्वा
कर्तृत्वोपचारेण षट् स्फुरतीति प्रयोगः । एव च यानि संविदभेदसाध-
कान्यनुमानानि तानि सर्वाप्यपि बाधिताः । जानपदव्युत्पत्तिविषयाणां १०
जानानामभेदसाधने बाधान्, जानपदव्युत्पत्त्यविषयसंविदन्तराभेदसाधने
चाश्रयासिद्धे । अपिच जानातिरिक्तपृष्ठो प्रमाणाभावात्तद्विषयत्वम् । त
थाहि ॥ केचिदाहुः—असत्तन्मस्य जगदुपादानत्वेन सर्वतादृक्त्वात्तत्सर्व-
मवभासयति । जीवचेतन्यस्तु सवेगतत्वेऽपि अनुपादानत्वेनासक्तित्वात्तन्मास-
सृष्टमप्यन्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेरिन्द्रियद्वारा निर्गमने सति स्मृतित्वेव विषय १५
गत्वा तदाकारेण व्याप्तौ चैतन्यस्य विषयसंज्ञे सति विषय प्रकाशयतीति
चैतन्यविषयोपरागार्थावृत्तिरिति—तद्व्युक्तम्, असक्तित्वस्यानिर्द्यचनात् ।
किमिदमसक्तित्वं न तावन्नधिष्ठानत्वं, तथा सति वृत्त्याप्यधिष्ठानत्वसंभा-
नान्योगेन वृत्तिरेवार्थात् । नापि संज्ञाप्रमाणाभावः, स्वाभिन्नविषयद्वारक-
संज्ञाधर्मत्वेन तदयोगात् । नापि संयोगाभावः, चैतन्यस्य सवेगतत्वेन २०
संयोगाभावे मानाभावात् ।

ननु "असक्तो ह्यप्यपुरुष" इति श्रुतिरेवासक्तित्वे मानमिति चेन्न,
तस्माद्देयसंज्ञाधर्मस्य कर्माधीनतया स्वाभाविकदेयसंज्ञाभावपरत्वात्, अन्यथा
अविरोधेणान्तःकरणेनापि संज्ञाप्रमाणाप्रसङ्गात् । किञ्च असक्तित्वं चैतन्यस्य
स्वाभाविकं न वा । आद्ये असक्तित्वस्यमायस्य चैतन्यस्य वृत्त्यापि तत्साधन- २५
मन्त्रकमेव । द्वितीये सर्वव्यापकस्य चैतन्यस्य संयोगाभावो दुर्बलः ।

तस्मात् वृत्त्यधीनो विषयोपरागो न चैतन्यस्य । अत्रानेकधा विषयो-
परागमाहुः ॥

केचित्तु विषयविषयिभाव एव चितो विषयोपराग इत्याहुः । अन्ये
तु विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्तेर्विषयसयोगे सति तद्वारा
८ चैतन्यस्यापि परम्परासबन्ध एव विषयोपराग इत्याहुः ॥ अपरे तु
अपरोक्षार्थसबन्धिन एव सुखादेरापरोक्ष्यदर्शनात् अपरोक्षार्थविषये साक्षा-
त्सबन्धो वाच्यः, तथा च वृत्तेर्विषयस्य च सयोगे सति जीवचैतन्यस्यापि
साक्षाद्विषयसयोगः सिध्यति । यथा कारणाकारणसयोगात् कार्याकार्यसं-
योगः तथा कार्याकार्यसयोगादपि कारणाकारणसयोगोऽपि न विरुद्धः ।
१० एव च स्वकार्यवृत्तेरकार्यघटसयोगेन स्वकारणान्त करणस्य स्वाकारणघटस्य
च सयोगः सिध्यतीति अयमेव चिद्विषयोपराग इत्याहुः ॥

परे तु विषयावभासकान्तःकरणोपहितचैतन्यस्य विषयतादात्म्यस-
म्पादनमेव विषयोपरागः । विषयतादात्म्यसम्पादनं च विषयतादात्म्यापन्न-
ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारेणेत्याहुः ॥

१५ तत्र प्रथमपक्षस्तावदनुपपन्नं विषयविषयिभावस्य वृत्त्यधीनत्वेन वृत्ते-
रिन्द्रियद्वारा विषयपर्यन्तं बहिर्निर्गमनाभ्युपगमवैयर्थ्यात्, अनिर्गताया एव
वृत्तस्तत्प्रयोजकत्वसमवात् । नहि वृत्तेर्बहिर्निर्गताया एव घटादिविषयक-
त्वनियमः, मतान्तरे बहिरनिर्गतानामपि ज्ञानादीनां घटादिविषयकत्वा-
भ्युपगमात् ॥

२० ननु सत्यमेव विषयविषयिभावे न वृत्तेर्निर्गमनापेक्षा, तदभावेऽपि परो-
क्षज्ञानवत् विषयविषयिभावोपपत्तेः, किन्तु साक्षात्त्वार्थः, निर्गता वृत्तिर्हि
साक्षात्त्वभाषादयतीति चेन्न । तथासति रूपादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन तत्र वृत्त-
रूपादेश्चापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । नच वृत्तिसंयुक्तविषयनिष्ठतया रूपादे-
रापरोक्ष्य तदाश्रयसंयुक्ततया वृत्तेरप्यापरोक्ष्यमिति वाच्यम्, तथा सति
२५ यच्चादिना धर्मादिज्ञाने धर्मादेरापरोक्ष्यप्रसङ्गात् ॥

किञ्च किञ्चिज्ज्ञ इत्यत्र यः संबन्धः ज्ञानार्थयोः प्रतीयते, स एव
सर्वः सर्वज्ञ इत्यत्रापि वाच्यः, अन्यथा चेन्न व्यप्रसङ्गान् । किञ्चिज्ज्ञ इत्यत्र

यादृशसंयन्धो विषयताप्रयोजक स सवञ्ज इत्यत्रास्तीति ब्रह्मण सर्वेनत्वा
भावप्रसङ्गात् ब्रह्मवत् जीवचैतन्यम्यापि सधव्यापकतया सर्वसंयन्धित्वेन
सर्वगतत्वप्रसङ्गाद्वा । एतेन द्वितीयतृतीयपक्षावपि निरस्तौ ॥

किञ्च वृत्ते सूर्यमण्डलपर्यन्त निर्गमनेन तन्मध्यवर्तिपदार्थानां वृत्तिसं
योगस्यावश्यकतया तावतां प्रत्यगत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । नच मध्यवर्तिपदार्थ- 5
रेतद्वृत्तिवदितस्य ये मत्स्यपि तत्तदाकारवृत्तिवदितपरम्परासंयन्धाभावात् न
तन्वमान इति वाच्यम्, सत्यपि चिदुपरागे सदनवमासे चिदुपरागस्य
विषयावमामप्रयोजकत्वकल्पन आन्तिमूलमेव स्यात् ॥

किञ्च संप्रतिपक्षेन चक्षु संयोगादिना व्यवहारसंभवे वृत्तिकल्पन तन्नि
र्गमनकल्पन च व्ययम्, अतिप्रसङ्गतत्परिहारां वृत्तिकल्पनेऽपि तुल्यौ ॥ 10

नापि चतुर्थं पक्ष — विप्रतिषिन्धामेभ्य म्यामाविकल्पेन वृत्त्यधी
नत्वामावात्, तदभिन्न्यक्तरेपि वृत्त्यधीनत्वामावात् । नहि यथाधाकारवृत्त्या
विप्रतिषिन्धामेव अभिन्न्यक्तियोग्य, अनतिप्रसङ्गात्, मोक्षपर्यन्ताव
स्थायिनो जीवभावस्य वृत्तिनिवर्त्यत्वामावात् तन्निवृत्तौ विप्रतिषिन्धा
मेवामिन्न्यक्त्यसंभवात् यथादिष्टव्या जीवभावनिवृत्तौ च सर्वमोक्षप्रसङ्गात् ॥ 15

किञ्च परोक्षमन्त्रे वृत्तिनिर्गमनाभावेन चिदुपरागमावाद्यवहारमाव-
प्रसङ्गः । तत्र वृत्तेरेव व्यवहारहेतुत्वे अपरोक्षेऽपि तथैव स्यादिति चिदुपरा-
गकल्पन व्ययम् । परोक्षत्वापरोक्षत्वे च सामग्रीवैचित्र्यकृते इति न चिदु-
परागाधीनो विषयावमास इति ॥

अन्ये-तु सन्नगतोऽपि जीव अविद्यावृत्तत्वात् विषयान्नवमासयन् वृ- 20
त्तिविषयोपरागादावरणतिरोधाने सति विषयेऽभिन्न्यक्तो जीवस्तमेव विषय
प्रकारायतीत्यावरणामिमवार्थं वृत्तिरित्याहुः, तदप्ययुक्तम्, आवरणामि-
मवस्यैव वक्तुमशक्यत्वात् । अत्रावरणामिमव बहुधा वदन्ति—

केचिच्च-चैतन्यमात्रावारकस्याग्नस्य विषयावच्छिन्नप्रदेरो ज्ञानेन एक-
देशम्य विनाशोऽमिमव, यथा स्वधोतादिप्रकारेण महान्भकारे एकदेशस्य 25
विनाश इत्याहुः ॥

अन्ये तु—कटवद्विषयांशे (अ)ज्ञानस्य सवेष्टनमभिभव इत्याहुः ॥ परे तु—भीरुमटवत् ज्ञानेनाज्ञानस्यापसरणमभिभव इत्याहुः ॥ अपरे तु—पक्षत्रयमप्ययुक्तम् । न तावत् ज्ञानेनाज्ञानस्यैकदेशविनाश इति पक्षः समवति, एकदेशविनाशे पुनस्तत्राज्ञानावरणासंभवात् सकृद्वगतेऽर्थे सर्वदा आवरणमावप्रसङ्गात् । निष्क्रियस्यापसरणवेष्टनयोरसंभवात् निस्पर्शतया नोदनामिधातयोरसमवाच्च द्वितीयतृतीयपक्षावप्ययुक्तौ । तस्माच्चैतन्यावारकस्याप्यज्ञानस्य वृत्तिविषयोपरागे चैतन्यानावारकत्वस्वभाव एवामिभव इत्याहुः ॥ तत्र पक्षत्रयं परैरेव निरस्तम् ॥

किञ्च देवदत्तज्ञानेन घटावच्छिन्नाज्ञानविनाशे यज्ञदत्तस्यापि घटप्रकाशप्र-
10 सङ्गः । नच यज्ञदत्तीयवृत्तिकृताज्ञानविनाशमावात् न तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् ; देवदत्तीयदीपेन तमोनिवृत्तावपि यज्ञदत्तस्यापि विषयोपलम्भदर्शनात् । देवदत्तीयज्ञानेन घटाज्ञाननिवृत्तौ यज्ञदत्तीयघटज्ञानेन तस्य घटप्रकाशाभावप्रसङ्गश्च, छिद्रस्य पुनश्छिद्रकरणायोगात् ॥

चतुर्थपक्षोऽप्यनुपपन्नः अज्ञानस्यानावारकत्वस्वभावत्वे वृत्त्यपेक्षाभाव-
15 प्रसङ्गात् । नचाविद्याकृतमावरणं वृत्त्या निवर्त्यत इति तदपेक्षेति वाच्यम् ; तथासति देवदत्तघटवृत्त्या घटाज्ञाननिवृत्तौ यज्ञदत्तस्यापि घटप्रकाशप्रसङ्गात्, प्रतिप्रमात्रावरणभेदकल्पने सकृद्वगतार्थस्य सर्वदा प्रकाशप्रसङ्गः ॥

किञ्च अज्ञानस्य वृत्तिसंस्पृष्टविषयचैतन्यावारकत्वस्वभावत्वे नाडीहृदयधर्मा-
दिगोचरपरोक्षवृत्तौ सत्यां तत्रावरणभावप्रसङ्गः । इन्द्रियजन्यत्वेन वृत्तिवि-
20 रोधेणे इन्द्रियजन्यवृत्तिविषयचैतन्यानावारकत्वस्वभावस्यैव सुवचत्वात् वृत्तेः बहिर्निर्गमनाभ्युपगमो निर्मूलः स्यात् ॥

किञ्च ज्ञानेनावरणनिवृत्तौ ब्रह्मज्ञानेनाप्यावरणनिवृत्तिरेव स्यात् न त्वविधानिवृत्तिरिति घटज्ञानेन घटाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवविरोधश्च ॥

ननु तर्हि ज्ञानेनाज्ञानस्यैव निवृत्तिरस्तु । नच सद्यो मुक्तिप्रसङ्गः ;
25 तूलाज्ञाननिवृत्तावपि मूलाज्ञाननिवृत्त्यभावात्, यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति - तन्निवर्तनीयाज्ञानानीत्यभ्युपगमादिति चेन्न, अज्ञान हि घटं न जानामी-

त्यनुभवसिद्ध, तच्च पटतादात्म्यापन्नतदधिष्ठानविषयगोचरं, स्वस्य अडतया
अज्ञानागोचरत्वात् । अधिष्ठानं च ग्रन्थेति प्रमावारकमेवाज्ञानं न जीवचै-
तन्यावारकमिति तस्य नित्यानावृत्तत्वेन सर्वप्रकाशप्रसक्तो दुर्वारः ॥

किञ्चानन्तवृत्तीनां तन्निवर्तनीयानन्ताज्ञानानां च कल्पनापक्षया ज्ञाना-
नन्त्यमात्रकल्पने लापवमिति तत्कल्पनमेव युक्तमिति ॥

विषयपक्षचतुष्टयेऽपि वृत्तिनिर्गमनकल्पनं व्ययम् । यदीया वृत्तिर्व्या-
काशः सा तस्य तद्गोचराज्ञानं निवर्तयतीति वक्तुं सुवचत्वात्, इह नित्यैव
विषयगतज्ञाननिवर्तकत्वसंभवात् आवरणस्य विषयगतत्वे मानामावाधः ।
लोके हि मूलावरणं नानाविधं दृश्यम् । किञ्चिन्मुखगतं यथा पद्मम् । किञ्चि-
द्रोलकगतं यथा पद्मादि । किञ्चिच्च त्रिपयगतं यथाऽङ्गुष्ठनयनादि । 10
किञ्चिच्च अन्तरालगतं यथा पुष्पादि । एव च पारिभाषिकम्भावरणस्य कथं
देवविशेषनियमकल्पनम् ? अत्युक्तं वृत्तिप्रमाणदेसत्वकल्पनमेव युक्तम्, अह-
मज्ञ इति प्रतीतेः । तस्मादज्ञाननिवृत्त्यर्थं न वृत्त्येर्निगमापेक्षा ॥

अपरे तु जीवः अन्तःकरणोपाधिना परिच्छिन्नः पद्मघसंस्पर्शो न धरादि-
कमवभासयति । वृत्तिद्वारा तदुपसृष्टविषयावच्छिन्नप्रसक्तचैतन्यामेदामिन्द्रियकौ 15
तं विषयं प्रकाशयतीति विनश्यच्चैतन्यामेदामिन्द्रियतयर्थं वृत्तिरित्याहुः ॥

तदप्युक्तम्—अमेदामिन्द्रियैरसंभवात् । अत्रामेदामिन्द्रियं बहुधा
वर्णयन्ति—

केचिषु बुद्ध्याद्वारा तत्प्रकाशयितारमलिलयोरिव विषयावच्छिन्नचैतन्यान्त-
करणवच्छिन्नचैतन्ययोर्वृत्तिद्वारा एकीभावोऽमेदामिन्द्रियकिरित्याहुः ॥ 20

अन्ये तु विषयावच्छिन्नप्रसक्तचैतन्यं विषयसंस्पर्शायां वृत्तौ अग्रभागे
विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बमर्पयति, तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवचैतन्येन एकी-
भावोऽमेदामिन्द्रियकिरित्याहुः ॥

अपरे तु चिन्ममूतविषयावच्छिन्नचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसंयन्धला-
भात् विषयप्रकाशकमिति तस्यैव चिन्मत्वविशिष्टरूपेण भेदसमग्रवेऽपि तदुप 25
लक्षितचैतन्यात्मना एकीभावोऽमेदामिन्द्रियकः ॥

एवञ्च विषयचैतन्यस्यान्तःकरणावच्छेदात् तदनवच्छेदकृतमेदनिवृत्ति-
रवमासप्रयोजिकेत्याहुः ॥

तत्र प्रथमपक्षस्तावदेनुपपन्नः । औपाधिकजीववादे जीवब्रह्मणोर्वृत्तिद्वारा
अभेदे जीवे ब्रह्मगतघटतादात्म्यवत् ब्रह्मणि जीवगतं दुःस्वित्वं प्रसजेत् ॥

5 ननु तदानीं घटचैतन्यस्य जीवोपाधिव्याप्त्या जीवमावेन ब्रह्मत्वसिद्धेः
न ब्रह्मणो दुःस्वित्वमिति चेत् तर्हि तदानीं ब्रह्मणः सार्वत्र्यं न स्यात् । प्रति-
बिम्बजीववादे तु भेदकोपाधौ सति वृत्तिमात्रेण बिम्बप्रतिबिम्बयोरभेदायो-
गात् स्वभाविकभेदस्य वृत्त्यनपेक्षत्वात् । यद्युपाधेरपि विनाशस्तदा
जीवस्यैव विनाशात् कस्य घटादिप्रकाशः स्यात् ॥

10 द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । अन्तःकरणतद्भृत्तिरूपोपाधिभेदेन बिम्बप्रति-
बिम्बयोरन्तःकरणवृत्तिगतयोरैक्यासमवात् तद्विम्बयोरपि भेदाच्च । चैतन्य-
स्वरूपस्यैव अन्तःकरणगतप्रतिबिम्बस्य बिम्बत्वात् विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य
वृत्तिगतप्रतिबिम्बस्य बिम्बत्वात् । कालभेदादप्यन्तःकरणवृत्तिगतयोः प्रतिबि-
म्बयोरैक्यासंभवः । अन्तःकरणगतप्रतिबिम्बस्य अनादित्वात् वृत्तिगतप्रतिबि-

15 म्भस्येदानीन्तनत्वात् । किञ्च विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तौ प्रतिबिम्ब इत्यत्र
विषयावच्छिन्नचैतन्यपदेन किं विषयापादितभेदवच्चैतन्यं विवक्षितम्, वि-
षयविशिष्टचैतन्यं वा, विषयोपलक्षिताधिष्ठानचैतन्यस्वरूपं वा । नाद्यः,
विशिष्टज्ञाने समूहालम्बने च तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यानां मिश्रतया वृत्तौ
तत्प्रतिबिम्बानामपि मिश्रत्वेन तेषामेकेनान्तःकरणप्रतिबिम्बचैतन्येनैक्या-
20 संभवात् । न द्वितीयः; विषयस्य प्रतिबिम्बाभ्युपगमवैयर्थ्यात् । प्रकाशका-
धिष्ठानचैतन्याभेदे तस्याप्रयोजकत्वात् । न तृतीयः, सर्वविषयाधिष्ठान-
चैतन्यामिश्रतया अन्तःकरणचैतन्यस्य घटप्रकाशकदशायां सर्वप्रकाशप्र-
सङ्गात् ॥

किञ्च वृत्तेः प्रकाशकचैतन्याभेदार्थत्वं हि भवदमिमतम् । नच तत्
25 संभवति । बिम्बप्रतिबिम्बयोरधिष्ठानचैतन्यवृत्तिचैतन्ययोरौपाधिकभेदसत्त्वे-

नैक्यासंभवात् । वास्तवामेदस्यातिप्रसजकत्वेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथाऽन्त-
करणावच्छिन्नस्य विम्वमूतविषयचैतन्यामेदसत्त्वेन सर्वत्र विषयप्रकाश-
प्रसङ्गात् ॥

तृतीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः । अन्तःकरणावच्छेदकृतमेदनिरासस्य प्रकाश-
प्रमोक्तत्वे यत्प्रकाशवशायां स्य ऽदिरपि प्रकाशप्रसङ्गात् । तदाकारवृत्ति- ८
कृतमेदनिवृत्तिरेव प्रकाशप्रयोजक इति चेन्न, तथा सति यत्प्रकाश
वशायां स्य ऽर्थाद्यप्रकाशमावरणकल्पनवैयर्थ्यात् ऽक्तप्रयोजकामावादेव
स्य ऽद्यप्रकाशोपपत्तेः । ननु अन्तःकरणाच्छिन्नचैतन्यामेद एवावमासक, ननु
तदाकारस्याप्यन्तमात्रं । तथा च स्य ऽदिरपि प्रकाशप्रसङ्गवारणायाव-
रणकल्पनमिति चेन्मैव, तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यसंबन्धस्यैव अवमास 10
प्रयोजकत्वकल्पनेनैव स्य ऽर्थाद्यप्रकाशोपपत्तेः अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्या-
मेदस्य प्रकाशप्रमोक्तत्वं कल्पयित्वा स्य ऽर्थाद्यप्रकाशाद्यमग्राणावरणस्य वृत्त्या
तन्निवृत्तेः कल्पने अत्यन्तगौरवात्पिति ॥

इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलीविधानाम्
अध्यात्ममङ्गः पष्ठः ॥

15

श्रीः

अथ देवतान्तरोपास्यत्वमङ्गः नारम्यते ॥

श्रीमन्नारायणस्यैव वेद्यत्वं च सुनिश्चितम् ।
पुरुष वेद सत्यं तां ब्रह्मविद्यामिति श्रुते ॥
श्रुतिस्मृतिप्रयोगेभ्यो नारायणपरो हि स ।
व्यातः पुरुषश्च ऽस्तु पुस्तकप्रत्यभिज्ञया ॥

20

येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्

इति पुरुषस्यैव वेद्यत्वं प्रतिपाद्यते, पुरुषशब्दश्च नारायणपर एव, श्रुति-
प्रतीतिप्रयोगानुसारात् । श्रुतिस्तावत् कूर्मरूपिणं भगवन्तं पुरस्कृत्य “पूर्वमे-
वाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्व”मिति । अस्याः श्रुतेः पुरुषशब्दनिर्व-
चनतया पुरुषशब्दवाच्यत्वं प्रतीयते । निर्वचनस्य सर्वस्यापि वाच्यताप्र-
5 तिपादनपरत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् । पुरुषशब्दवाच्यस्य कूर्मरूपित्वं चान्त-
रतः कूर्मं भूतं सर्पन्तमिति प्रकृतवाक्यादवगम्यते । कूर्माकृतियोगश्च नारा-
यणस्यैवेति पुरुषो नारायण इति सिद्ध्यति । एतच्छ्रुत्युपबृंहणानुसाराच्च पुरु-
षस्य नारायणत्वप्रतीतिः ॥

यदि वा पूर्वमेवाहमिहेति पुरुषं विदुः ।

10 यदि वा बहुदानाद्वै विष्णुः पुरुष उच्यते ॥

इति एतच्छ्रुत्युपबृंहणं पाञ्चवचनम् । एतेन “तेऽपश्यन् पुरोडाशं कूर्मं
भूतं सर्पन्त”मित्यन्यत्रापि कूर्माकृतियोगप्रतिपादनात् तेन नारायणत्वप्र-
तीतिरिति निरस्तम् । “पूर्वमेवाहमिहास”मित्यादिना अनादित्वसंभृत्वादि-
प्रतिपादनात् तत्सहचरितं कूर्माकृतिसत्त्वं नारायणस्यैवासाधारणमिति नारा-
15 यणत्वसिद्धेश्च । ततोऽन्यत्र तत्प्रसिध्यमावात् । “तद्वा इदमग्रे सलिलमासीत्स
प्रजापतिः प्रजाः स्रष्टुं लोकानवपश्यमानो बभ्राम, सोऽन्तस्सलिले विच-
रन्तं कूर्ममपश्यत् तमपृच्छत् कस्त्वमिति । सोऽब्रवीत् पुरुषोऽहमिति ।
तं प्रजापतिरब्रवीत् कः पुरुष इति । सोऽब्रवीच्चेनेद्रं सत्येन ज्योतिषा
काष्ठमिवाग्निना पूर्णं स वै पुरुष इति । तं प्रजापतिः प्रणिपत्याब्रवीत् ।
20 भगवन् येन तेन रूपेण जगदिदं पूर्णं तन्मे दर्शय प्रसीदेति तस्मै प्रद-
र्शयन् नारसिंहमनाद्यन्त ज्योतिर्मयम्” इति प्रजापतिपुरुषप्रश्नोत्तरवाक्यैः
कूर्मरूपपुरुषस्य नारायणत्वावगमाच्च ॥

एवं तापनीयोपनिषदि पञ्चमे खण्डे “परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षत”इति
पुरुषस्यैक्षतिकर्मत्वश्रवणात् तत्प्रत्यभिज्ञायमानया “तद्विष्णोः परमं पदं
25 सदा पश्यन्ति सूरयः”इति श्रुत्यापि पुरुषस्य विष्णुत्वसिद्धिः ॥

“पुनर्जने ये घरीरेऽस्मिन् रायना पुरो हरि ॥”

इति पुरोऽस्मिन् हरिर्गोपाभिधानात् नारायणतन्त्रमिति पुरोऽस्मिन्
रायनायतिपाद ॥ राय पुरोऽस्मिन् नारायणत्वमितिदि ॥

[येनना येननान्नागमिणो नारायणत्वं सुत्यन्तरं ॥

विद्य—“यथा परं पुरोऽस्मिन् दिव्यम् । परापरं पुनराप्य पुरोऽस्मिन् ॥ ८

इत्यत्र पुरोऽस्मिन् रायनायतिपाद ॥ राय पुरोऽस्मिन् नारायणत्वमितिदि ॥

“नारायणो परं ब्रह्म तत्त्वं नारायण परं ॥]

“नारायणादुद्रो जायते नारायणादुद्रो जायते । इत्यादिभि नारायण-
स्त्वेन सत्यन्तात्पर्यमितिपादनपर्यन्तेन नारायणपुरोऽस्मिन् रायनायतिपाद ॥ १०
मृतिमिति पुरोऽस्मिन् नारायणत्वमितिदि । यथा—या रायनायतिपाद—

इति पुरोऽस्मिन् नारायणत्वमितिपाद ॥

इति ।

यममृती च—

रविर्न ये निरुग्मोम सोममध्ये दुता ॥ १०

ते नोमये निन मत्त मत्तमध्ये मित्रा ॥ ११

एष देवभ्यु मर्त्यानां परं विधिर्न विधिर्न ॥

एष ये पुरो विष्णु ध्यताऽज्यस मनातन ॥

इति ।

अत्र हि पुरोऽस्मिन् रायनायतिपाद ॥ नारायणत्वमितिदि ॥ २०

सहस्रनामसु—अज्यस पुरोऽस्मिन् साक्षा इत्युपम—

नारमिद्वपु भीमान्ने एव पुरोऽस्मिन् ॥

इत्यभिधानात् ।

श्रीमिति येष्वाये पुराणे—

मगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरोऽस्मिन् इत्यपि ।

निरुपाधी भैवर्तेत वासुदेवे सनातने ॥

१ इति पुरोऽस्मिन् हरिर्गोपाभिधानात् । २ मत्त । ३ य मृते

इति पुरुषशब्दार्थस्य(शब्दस्य)वासुदेव(पर)त्वप्रतिपादनात् नारायण-
त्वसिद्धिः । भगवच्छब्दसमभिव्याहाराच्च पुरुषशब्दस्य नारायणपरत्व-
सिद्धिः । भगवच्छब्दस्य नारायणासाधारणत्वात् ।

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।

5 गन्दोऽय नोपचारेण ह्यन्यत्र ह्युपचारतः ॥

इति तस्य भगवदसाधारणत्वप्रतिपादनात् ।

पाप्मे च ब्रह्माद्याः सकला देवाः यक्षतुम्बुरुनारदाः ।

ते सर्वे पुरुषांशत्वादुच्यन्ते पुरुषा इति ॥

इति भगवतोऽन्यत्र पुरुषशब्दस्य गौणत्वप्रतिपादनात् भगवत एव
10 पुरुषशब्दवाच्यत्वसिद्धिः ।

श्रीभागवते

सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टः

चतुर्विधं पुरमात्मांशकेन

अतो विदुस्त्वां पुरुषम् ॥

15 इति भगवत एव पुरुषत्वं प्रतिपादितम् ।

नारसिंहपुराणे च

य एव वासुदेवोऽयं पुरुषः प्रोच्यते बुधैः ।

प्रकृतिस्पर्शराहित्यात् स्वातज्याद्वैमवादपि ॥

स एव वासुदेवोऽयं साक्षात्पुरुष उच्यते ।

20 स्त्रीप्राथमितरत्सर्वं जगद्ब्रह्मपुररसरम् ॥

इति ।

अत्र वासुदेववाचकपुरुषशब्दमनूद्य तस्य तत्रैव मुख्यवृत्तित्वं प्रतिपादि-
तम्, साक्षादिति मुख्यत्वामिधानात् । एतेन “अपशवो वा अन्ये गो अ-
श्वेभ्यः पशवो गो अध्वाः, अध्वानेवास्यै समीचो दद्याति” इति असाधारण्येन
25 गवाध्वानां पशुत्वोक्तिवत्पुत्रानि वचनानि पुरुषधर्मौष्कल्येन वासुदेवप्रशंसा-

पराणीति परास्तम् । य एव वामुदेवोऽयमित्यादेरुक्तवास्तुदेवान्येषां पुरुषशब्दावाच्यत्वविधेरेव स्वरसत् प्रतीते । तस्य च निरुपाधी च वर्तेते इति स्मृत्यन्तरानुग्रहोदोषवृद्ध्यर्थं प्रवृत्तपुराणापेक्षितवेदान्तार्थनिर्णयोपयिकत्वेन सप्रयोजनकत्वात् मानान्तराविरोधाच्च उक्तार्थ उपपन्न । अप एव इत्यादिवाक्ये तु “सप्त ग्राम्या पञ्च” इत्यादिश्रुत्यन्तरविरोधात् प्रत्यक्षविरो-
धात् अपस्तवो वा अन्ये पस्तव इति स्ववचनविरोधात् पशुत्वविधौ प्रयोजनाभावात् वैराग्योपचयत्वात् समीच इत्यभिधानात् विध्यन्तरविरोधाच्च अपराव इत्यत्र पशुशब्दस्य पशुत्वनिमित्तकोपचारत्वमभ्युपगम्य गवाग्राथवाद इत्युक्तम् “तत्सिद्धिजातिसारूप्यमरासामूलिकसमवाया” इत्यत्र ।
एव स्कान्दे—

10

यथा मास्करशब्दोऽयमादित्ये प्रतितिष्ठति ।

यथा चामौ वृहद्गानुर्यथा वायौ सदागति ॥

यथा पुरुषशब्दोऽयं वामुदेवेऽवतिष्ठते ।

तथा शस्करशब्दोऽयं महादेवे व्यवस्थित ।

इति ॥

15

अत्र व्यवस्थित इत्युक्त्या शस्करशब्दस्य महादेवे असाधारण्यमुच्यते । तद्वृष्टान्ततया पुरुषशब्दस्योपादानात् तस्य वामुदेवासाधारण्यसिद्धिः ॥
ननु स्कान्दे एव—

पुरुषो नाम सपूर्ण शिव सत्यादिलक्षण ।

सान्द्रमूर्तिधरो नान्यो रूद्रो विष्णुरजोऽपि वा ॥

20

इति पुरुषशब्दस्य साम्प्रतिवासाधारण्यप्रतिपादनात् कथं नारायणासाधारण्यमिति चेत् न, उदाहृतवहुभूतिस्मृतिविरोधेन पुरुषशब्दस्य साम्प्रतिवासाधारण्यपरत्वाभावात्, अन्यथा उदाहृतस्कान्दवचनविरोधापत्तेः ॥
समाचदेव व्याख्येयम्—

रुद्रगाम्यमादिषु पुरुषशब्देन रूद्रो विष्णुरजोऽपि न प्रतिपाद्यते, किन्तु 25

१ अपस्तवविधौ ।

साम्बभूतिधरः शिव एव । अतः सः अन्येभ्यः प्रशस्ततर इति अस्य च प्रशंसामात्रपरत्वम् । नच वासुदेवासाधारण्येन पुरुषशब्दप्रतिपादनपरवचनस्य प्रशंसार्थत्वं, रुद्रासाधारणशंकरशब्ददृष्टान्ततया पुरुषशब्दस्योपादानात् भास्कराद्यसाधारणशब्दसमभिव्याहाराच्च तत्परत्वमेवेति ॥

5 किञ्च निरुपाधी च वर्तेते इति भगवच्छब्दपुरुषशब्दयोः भगवत्येवासाधारणतया मुख्यत्वप्रतिपादनात् प्रशंसापरत्वम् । नहि पुरुषो नामेत्यादिवचने मुख्यताबोधकं पदमस्ति । अतः पुरुषशब्दस्य मुख्यलक्षणासाधारणतया न पुरुषशब्दस्य मुख्यार्थतासाधकत्वम् । मोक्षधर्मे

वैकुण्ठः पुरुषो विष्णुः शुकोऽनन्तः सनातनः ।

10 मुञ्जकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः ॥

इति पुरुषशब्दस्य विष्णुवाचकत्वं स्पष्टमेवावगम्यते । वैकुण्ठादिशब्दवाच्यत्व एव वचनस्य तात्पर्यात् । अन्यथा पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । मात्स्ये अष्टचत्वारिंशच्छततमाध्याये

रहस्यारण्यकोद्दिष्टं यच्चौपनिषदं रगृतम् ।

15 पुरुषो यज्ञ इत्येतद्यत्परं परिकीर्तितम् ।

यच्चान्यत्पुरुषारण्यं स्यात्सि एव पुरुषोत्तमः ॥

इति ॥

अस्यार्थः यद्वेस्तु रहस्यारण्यकैः प्रतिपाद्यं, यच्च “तं त्वौपनिषदं पुरुषं विद्धी”त्यादौ औपनिषदत्वेन प्रतिपादितं, यच्च “सहस्रशीर्षा पुरुष” इत्यादौ पुरुष इत्युक्तम्, यच्च तत्रैव पुरुषसूक्ते “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा” इत्यादौ यज्ञ इत्युक्तं सपुरुषोत्तम एव । यच्च ततोऽन्यत्पुरुषारण्यं वस्तु तदपि पुरुषोत्तम एव । तदंश एव अतः पुरुषशब्देनोच्यत इत्यभिप्रायः ॥

यद्वा यच्चान्यदुपनिषदन्तरप्रतिपाद्यतया मित्रं वस्तु पुरुषशब्देनोच्यते तत्सर्वं पुरुषोत्तम एवेति ॥ भागवते एकादशस्कन्धे-

25 भूतैर्यथा पञ्चमिरात्मसृष्टैः

पुरा विराजं विरचय्य तस्मिन् ।

स्वारोऽन विष्ट पुरमभिधान-

मवाप नारायण आदिदेव ॥

इति नारायणस्यैव पुरपञ्चदशायत्तत्वं स्पष्टम् । प्रयोगश्च कठवक्ष्याम्
“अत्रैकात्पुरं परं । पुरुषात् परं किञ्चित्” इति । अत्र—

“सोऽवन पाश्चात्ततो तद्विष्णो परम पन्म्”

5

इति प्राप्स्यन्मभिधानात् पुरपञ्चदशो विष्णुविषयः । एवमन्यनापि क्षु-
त्यन्तरे तत्र तत्र पुरुषपञ्चदशस्य नारायणविषये प्रयोगो येदान्तविषये बहुधा
प्रपञ्चितः । विस्मयमया न ह लिख्यते ॥

एव पुरपञ्चदशेति पुरपञ्चदशस्य पुरुषसूक्तप्रत्यभिधानेनापि नारायणप-
रत्वं सिद्धम् । पुरुषसूक्तस्य एस्मीपतिन्वादिलिङ्गेन नारायणपञ्चदशेन च 10
नारायणपरत्वस्य सुस्पष्टत्वात् ॥

ननु “उतामृतत्वस्यैवान्” इति ईशानपञ्चदशवचनात् तस्य च रुद्रे
रुत्वात् पुरपञ्चदशस्य रुद्रपरत्वमेवेति चेत् न, अमृतत्वस्येति पञ्चद-
शपरममभिध्यादौरेण रुद्रपञ्चदशत्वात् पदान्तराममभिध्यादौरेणानपदस्यैव
तत्र रुत्वात् । अत एव गृह्येयानां आमस्येतान इत्यादौ योगार्थ एव न 15
रुद्रार्थः । प्रवृत्ते चोभयत्रियसायामावृत्तिरूपनादौप, प्रमाणाभावश्च स्वार-
सिक्तयोगार्थेनैव प्रवृत्तार्थनिर्वाहात् ॥

वस्तुतस्तु—“मृतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इति जगत्कारण-
मुपक्रम्य “तद्विजिनासस्य” इति तस्य निनास्यत्वमुक्तम् । जगत्कारणं च
श्रीमन्नारायण एव “एको ह वै नारायण आसीत्, नारायणादेव समुत्पद्यन्ते 20
नारायण एवेदं भवम्” इत्यादिश्रुते ॥

ननु “न सज्जनासच्चिद एव केवलम्” “एक एव रुद्रो न द्वितीयाय
तस्यै हिरण्यगर्भं समवर्तताम्रे” इत्यादिश्रुतिमि रुद्रादेरपि जगत्कारणत्व
प्रतिपाद्यते, तत्कथं नारायणस्यैव जगत्कारणत्वमिति चेदुच्यते । परस्परवि-
रोधपरिहाराय उक्तश्रुतीनामेकविषयत्व सावदावश्यकम् । तत्र सर्वोपास्युक्त- 25

श्रुतीनां नारायणपरत्वमेव युक्तम्, नतु रुद्रादिपरत्वम्; “एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशान” इति प्रलयकाले नारायणस्यैवावस्थानश्रुतेः रुद्रादीनां तदभावश्रुतेश्च । तस्मात्पुरुषं वेदेति उपास्यत्वेनोच्यमानः पुरुषः अन्यत्रोपास्यत्वेन प्रतिपादितः श्रीमन्नारायण एवेति स एवोपास्यः ॥

८ किञ्च “नारायणाद्रुद्रो जायत” इत्यादिना नारायणसृष्ट्यत्वेन प्रतिपादितरुद्रादेः कथमुपास्यत्वम् । नच मनुष्यादिरूपेणावतीर्णनारायणस्यापि कथमुपास्यत्वमिति वाच्यम्, मनुष्यादिरूपेण तदवतारस्य स्वेच्छाकल्पितत्वेन उपास्यत्वाविरोधात् रुद्रादेः पुरुषान्तरसृष्टत्वेनानुपास्यत्वात् ॥

किञ्च “नास्त्यकृतः कृतेने”ति अकृतशब्देन प्रकान्तस्यैव पुरुषशब्देनाभिधातुं युक्तत्वात् उपास्यपुरुषस्याकृतत्वं सिद्धम् । अकृतश्च नारायण एव, रुद्रादेश्च नारायणसृष्टत्वेन कृतत्वात् । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मविद्यामिति पूर्वोत्तरवाक्ययोः ब्रह्मपदसमभिव्याहारेण उपास्यपुरुषस्य ब्रह्मपदवाच्यतया नारायणत्वसिद्धिः । ब्रह्मपदस्य नारायण एव रूढत्वात् अन्यत्रौपचारिकत्वात् । तदुक्तं भाष्ये तस्मादन्यत्र तद्गुणलेशयोगादौपचारिकः, अनेकार्थत्वकल्पनायोगात् भगवच्छब्दवदिति । किञ्च नारायणं महाज्ञेयमिति नारायणस्य महाज्ञेयत्वमुक्तम् । ज्ञेयस्य च महत्त्वं सकलमुमुक्षूपास्यत्वं सकलफलकामोपास्यत्वं च, अन्यानिरुक्ते । तच्च नारायणस्यैव । नारायणपदस्य योगार्थेन शिवादिपरत्वं ब्रह्मविद्याविजयोपन्यासे निराकरिष्यते । तस्मान्नारायणस्यैव सिद्धमुपास्यत्वमिति सक्षेपः ॥

ध्याः

अथ गुणविधिविजयोपन्यास उपनिषत्त्वमसि ।

ॐ नमः

गङ्गात्मादिगुणमयो ब्रह्मण प्रतिपादनात् ।
 वाच्यत्वं तस्य सिद्धं स्यात्वा तत्त्व परावृत्तम् ॥
 गुणत्वात् तत्त्वत्वा वा स्याद्ब्रह्मण प्रतिपादनम् ।
 तैर्गुणैर्लभ्या युक्ता मुं वाधनिगृह्यत च ॥
 मति मुं वाधमस्य धे सा दृष्टा लोकेवेदयो ।
 तत् तत्त्वमेव तैर्गुणैर्ब्रह्मण प्रतिपादनम् ॥

“तदेव गोप्येदममं जायते” “आमा दृष्ट्या” “तस्य ज्ञानमनन्तं १०
 ब्रह्म” “एकमेवाद्वितीयं मित्यादिश्रुतिषु गङ्गात्मादिगुणैर्ब्रह्मण प्रतिपा-
 दनात् वा तत्त्व सिद्धम् । तथाहि—

तैर्गुणैर्ब्रह्मण प्रतिपादनं मुख्यया दृष्ट्या लभ्यादृष्ट्या वा स्यात् ।
 नहि लभ्या संभवति, मुख्यवाच्यं धागात् तदनुपयोगात् । नहि सद्ब्रह्मा
 दिगन्तानां परमानन्दोऽन्यत् मुख्यवृत्तिं संभवति । तन्मात्रा तत्त्वमेव ब्र- १५
 ह्मणो न लक्ष्यत्वम्, लक्ष्यत्वात्तदेवैकमावात न लभ्या, मुख्यदृष्ट्यभावे-
 ऽपि । अनेन प्रतिपादने पञ्चानपि तथार्थमवान् वाच्यत्वप्रसङ्गो न च तत्त्वा
 इति स्यात् । किञ्च मुख्यवृत्तिं परित्यज्य लभ्याङ्गीकारे न विधित्वा
 मङ्गलं पत्त्याम् । अविदोपन्यस्य ब्रह्मण्यल्लक्षणविधौपात्तं वृत्तिविषयत्व-
 न्याप्यमात्रप्रसङ्गाच्च ॥

१०

ननु देवत्वादि लब्धवत् सौहेतिकं लब्धोऽयम् । नहि तत्र मुख्य-
 वृत्तिलभ्या यान्ति । अथापि देवत्वादि बोधयति । अत्र सद्ब्रह्मात्मादि-
 ब्रह्मा अपि ब्रह्मत्वस्य बोधयन्तीति चेत्, तथात्र सौहेतयितृपुराणावात्,
 भावे वा गौहेतस्यैव शक्तिस्त्वानामपि कल्प्यात् । स च सौहेत सौपिकालो-
 पिकं लब्धत्वात्तद्देवत्वादिनामलब्धेऽनु श्रान्तान्तनपुराणत इत्य- २०
 न्यदेतत् ॥

१ सौहेतियेवं शब्दः

किञ्च सद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां ब्रह्मलक्षणाणां मुख्यार्थोऽस्ति वा न वा २
नचेत्, हुंफडादिशब्दवदनर्थकत्वप्रसङ्गात्, किञ्चिदर्थबोधनद्वारेणैव शब्दानां
लक्षकत्वस्य लोकसिद्धत्वात् । अस्ति चेत्, स एव सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैर्बोध्यः
स्यान्न ब्रह्मस्वरूपं, मुख्यार्थे बाधकमिवात् ॥

८ ननु सद्ब्रह्मात्मादिशब्दानां सत्ताब्रह्मत्वात्मत्वादिविशिष्टचैतन्यमेव मु-
ख्यार्थः । तत्र विरोधाणां कल्पितत्वेन विशिष्टस्यातात्त्विकतया तत्संबन्धिनि
ब्रह्मचैतन्ये लक्षणेति न ब्रह्मणो वाच्यत्वमिति चेन्न; एवमपि विशिष्टस्य
वाच्यत्वे विशेष्यभूतब्रह्मणोऽपि वाच्यत्वावश्यंभावात्, यथा घटादिशब्द-
वाच्यत्वेऽपि घटत्वविशिष्टादेः १ विशेष्यभूतघटादेरपि वाच्यत्वम् । न च
10 ब्रह्मणो विशिष्टात्मना वाच्यत्वेऽपि शुद्धात्मना वाच्यत्वाभावात् विरोध इति
वाच्यम्; एवमपि शुद्धचैतन्यादिपदवाच्यत्वस्य दुर्वारत्वात्, अवाच्यपदवा-
च्यत्वाच्च । अन्यथा ब्रह्मणः अवाच्यत्वमङ्ग एव स्यात् । नचावाच्यपदस्यापि
ब्रह्मस्वरूपे लक्षणा न शक्तिः, अतो न विरोध इति वाच्यम्; अवाच्यत्व-
विशिष्टस्याप्रामाणिकतया तेन पदेन लक्षणायोगात् । नहि शराविषाणादि-
15 पदेन लक्षणा समवति । संभवे वा अवाच्यपदेन ब्रह्मस्वरूपं किं स्वरूपेण
बोध्यते विशिष्टवेषेण वा । आद्ये अवाच्यत्वमङ्गः । अन्त्ये सविशेषत्वप्र-
सङ्गः । किञ्च मुख्यार्थरून्यसद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः ब्रह्मस्वरूपलक्षणायां ब्रह्मणः
सर्वशब्दलक्ष्यत्वापत्तिः, मुख्यार्थसंबन्धमावस्याविशिष्टत्वात् । न च लौकिका-
र्थाशक्तैरेव शब्दैः लक्षणायां ब्रह्म बोध्यत इति वाच्यम्, तथासति हुंफडा-
20 दिशब्देनापि ब्रह्मबोधप्रसङ्गात् । प्रत्युत तैरेव शब्दैर्ब्रह्मबोधनं युक्तम्,
सत्यज्ञानादिशब्दवत् सविशेषत्वशङ्काया अभावात् । नचेष्टापत्तिः; आ-
त्मोद्देशेनैव दर्शनादीनां विधानेन तच्छब्दबोध्यस्य ब्रह्मणः तदन्वयाप्र-
सङ्गेनानिमोक्षप्रसङ्गात् ।

किञ्च ब्रह्मावाच्यमिति हि भवद्भिरुच्यते ! तत्र ब्रह्मपदवाच्यमवाच्य-
25 मिति वा विवक्षितम्, ब्रह्मपदलक्ष्यमवाच्यमिति वा, ब्रह्मपदबोध्यमवाच्यमिति
वा ? नाद्यः; व्याघातात् । न द्वितीयः; ब्रह्मपदलक्ष्यस्य ब्रह्मातिरेकत्वेन

१ न विशेषत्व । २ तदनन्वयप्रसङ्गेन । ३ नहि ब्रह्मपदार्थो ब्रह्मपदावाच्य इति
वस्तु शक्य । विरोधात् ।

सस्य च वाच्यतया अवाच्यत्वाभावेन बाधप्रसङ्गात् तस्यावाच्यत्वानभ्युप-
गमाच्च [नहि ब्रह्मपदार्था ब्रह्मपदवाच्य इति यत्तु शक्यम्, विरोधात्] ।
अत एव न तृतीय, शक्यत्वादयातिरिक्तमोक्षसिद्धे । गौण्या वृत्तेर्ल-
क्षणाविरोधत्वात् ॥

अपि च ब्रह्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं ब्रह्मण्यसि या न वा ? नाद्य, प्रवृत्तिनिमि- ८
त्तसत्त्वेऽपि ब्रह्मपदवाच्यत्वस्य ब्रह्मणापि दुष्माधत्वात् । न द्वितीय ;
असिद्धे । निरतिशयवृत्तत्वादे ब्रह्मपदादिप्रवृत्तिनिमित्तस्य ब्रह्मण्येव पुष्क-
लत्वात् । नच धर्मिसमानसत्ताकप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् १ ब्रह्मपदवाच्यत्वमिति
वाच्यम्, अयोजकत्वात् । अन्यथा यदादावपि यदप्यप्रवृत्तिनिमित्तस्य
यदचैतन्न्यसमानसत्ताकत्वाभावेनाववाच्यत्वप्रसङ्गात् । वाच्यत्वानिमित्तस्य तत्स- 10
मानसत्ताकत्वस्यैव प्रयोजकतया धर्मिसमानसत्ताकत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च २।

नन्वन्त्येव ब्रह्मणो वाच्यत्व किन्तु समानसत्ताक न मनतीति ब्रह्मणो
न वाच्यत्वमिति चेन्न, तथा सति व्याकर्तृत्वादेरपि निषेधप्रसङ्गात्, धर्मि
समानसत्ताकत्वाभावाविरोधात् ॥

किञ्च “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इत्यादि- 15
श्रुत्यापि ब्रह्मणो वाच्यत्वसिद्धिः । तत्रानुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणहेतु-
त्वोक्त्या नामवाच्यत्वलाभात् । अन्यथा तदुक्तिवैयर्थ्यात् । रूपव्याकरणहेतु-
त्वोक्तेस्तु प्रयोजनं वक्ष्याम । किञ्च वचसां वाच्यमुच्यते, तस्योदिति नाम,
यज्ञात् तन्नाम, ब्रह्मेव वाच परम व्योम, इत्यादिश्रुतिभिरपि ब्रह्मणो
वाच्यत्वसिद्धिः ॥ 20

नता स सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । इत्याद्युपबृंहणाच्च ॥

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वित ।

शब्दोऽयं नोपचारेण ह्यन्यत्र क्षुपचारत ॥

इति परारारवचनाच्च । तत्र हि पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषापदाम्या योगसूद्धिम्या
ब्रह्मणि मुख्यत्वप्रतिपादनं स्पष्टम् । नच “यतो वाचो निर्वर्तन्ते” इति 25

१ ३ उक्तिं प्रमादादप्यपत्तिः । २ कश्चिन्मोक्षोपासत्वादेरपि ।

श्रुतिविरोधः; तस्या आनन्दापरिच्छेदतात्पर्यकत्वात् “सैषानन्दस्य भीमांसा
भवति” इत्यानन्दस्यैव प्रकृमात् । तत्र ब्रह्मानन्दातिशयनिरूपणार्थं हि मनु-
ष्यानन्दः प्रकान्तः । तदनिरूपणे ततोऽतिशयनिरूपणयोगात् । तत्र हि
ब्रह्मानन्दस्य एतावानेवोत्कर्षः उत इतोऽप्युत्कर्षः । यदीतोऽप्युत्कर्षोऽस्ति
5 तदा सोऽप्युपर्युपरि पुरुषकल्पनेन भीमांस्यतामित्याशङ्कायामेव हि “यतो वाचो
निवर्तन्तः” इति वाक्यं प्रवृत्तम् । यद्यस्य वाक्यस्य ब्रह्मणो वाङ्मनसागोच-
रतापरत्वं तदा “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेती”ति वाक्यमसमञ्जसं
स्यात् । तस्मादानन्दापरिच्छेदेन वाङ्मनसोर्निवृत्तिपरमिदं वाक्यम् । किञ्च
“यतो वाचो निवर्तन्तः” इति यच्छब्देन ब्रह्मणोऽभिधानात् वाच्यत्वम् ।
10 नहि तत्रापि लक्षणया ब्रह्माभिधानं, सर्वनाम्नां प्रकृतेऽर्थे मुख्यत्वेन
ब्रह्मणः प्रकृततया यच्छब्दमुख्यार्थत्वात् ॥

ननु “आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्मे”ति वाक्ये
ते यदन्तरेति नामरूपासङ्गित्वप्रतिपादनात् ब्रह्मणो न वाच्यत्वमिति चेन्न;
ह वा इत्यस्य वाक्यस्यानुवादतया पुरोवादसद्विधासापेक्षत्वात् । तत्रानुप्र-
15 विश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यनुप्रवेशस्य नामरूपव्याकरणार्थतया नामवा-
च्यत्वोपपादकत्वात् । ननु तर्हि नामरूपसंसर्गकृतदोषः स्यादित्यत्राह—ते
यदन्तरेति । कर्माभावेन तत्संसर्गकृतदोषासङ्गित्वेनैव वर्तत इत्यर्थः । नच
यद्वाचानभ्युदितमिति वाग्विषयत्वनिषेधात् अवाच्यत्वमिति वाच्यम्; येन
वागभ्युद्यते इति वाक्यशेषेण वाक्प्रेरकत्वस्य (वाक्प्रवर्तकत्वस्य) प्रतिपादनेन
20 तस्य वाक्प्रेर्यत्वनिषेधपरत्वात् ॥

ननु यद्वाचानभ्युदितमिति वदधातोर्व्युत्पन्नस्योदितशब्दस्योत्तरार्थक-
त्वेन वाचानुक्तमित्येवार्थः स्यादिति चेन्न; वाचा उच्यमानत्वनिषेधे लक्ष-
णयोच्यमानत्वस्यापि निषेधप्रसङ्गात् । शरण्या उच्यमानत्वनिषेधे परिच्छि-
न्नतयोच्यमानत्वनिषेधो वा किं न स्यात् । लक्षणयोच्यमानत्वनिषेधो वा
25 स्यात्, ननु शरण्या उच्यमानत्वनिषेधः, नियामकामावात् । वस्तुतो लक्षणया
उच्यमानत्वनिषेध एव युक्तः । प्रमाणान्तराविरोधात् । वच्यत्वनिषेधे हि
वचसां वाच्यमुत्तममित्यादिश्रुतिविरोधात् ॥ तदुक्तं महाचार्यैः

ब्रह्मण्यदवाच्ये स्याद्वचसा वाच्यमुत्तमम् ।
 इत्यादिमानविद्वेषो वाच्यतारहितस्य चेत् ॥
 स्वरूपस्यापि वाच्यत्वं तदन्तर्भावतो भवेत् ।
 उपधानेन शून्यस्यावाच्यत्वे व्याहृतिर्भवेत् ॥
 वाच्यत्वं ब्रह्मणोऽवाच्येऽनुपधाने न लक्षणा ।
 समानसत्त्ववाच्यत्वामावे तौल्यं पद्यदिना ॥
 निमित्तोपहिते द्रष्टे स्वरूपं चेत् गोचरं ।
 यतो वाचो निवर्तन्ते श्रुतिस्तु गुणगोचरा ॥
 स्वरूपगोचरत्वेऽपि कथं शक्तिर्निवार्यते ।
 अप्राप्येति निषेधस्तु कथं मृष्येत लक्षणां ॥
 निर्दिष्ट्य वृत्तिमात्रस्य निषेधे व्याहृतिस्ततः ।
 शक्तेर्निषेधश्चेत्तर्हि लक्षणा वा निषिध्यताम् ॥
 लक्षणाया निषेधेऽपि वाच्यत्वमुत्पद्यते ।
 तात्पर्यमपरिच्छेदे श्रुते प्रकरणाच्च ॥
 मनसा सममाप्तानां वृत्तिर्दुर्बला गिर ।
 इष्यते हि परा वृत्तिरपरि परात्मनि ॥

४

10

15

इति ॥

अयमर्थः — अवाच्यत्वे वचसामिति श्रुतिविरोधः । (१) उपहितस्य वा-
 च्यत्वे स्वरूपस्याप्युपहितेऽन्तर्भावात् वाच्यत्वमनिवार्यम् । (२) उपहितस्य
 वाच्यत्वेऽपि उपधानशून्य (स्वरूप) स्यावाच्यत्वमिति चेन्न, उपहितस्यैवोपधा- 20
 तशून्यत्वे व्याधात्वात् । (३) अपारमार्थिकतया तच्छून्यत्वे ब्रह्मणो वाच्यत्वं
 दुर्बलम् । उपहितस्य ब्रह्मणो वाच्यत्वात् । यद्युपहितान्तर्भावेन स्वरूपस्य
 वाच्यत्वेऽपि धर्मिसमानसत्ताकवाच्यत्वामावमन्त्रेणावाच्यत्वं द्रष्टे तदा धर्मि
 समानसत्ताकलक्ष्यत्वामावेनालक्ष्यत्वं किमिति न द्रष्टे । लक्षणावैयर्थ्यं च;
 यदि प्रवृत्तिनिमित्तोपहितप्रतीते शक्त्यधीनत्वेऽपि स्वरूपमात्रप्रतीते श- 25

तयधिकत्वाभावात् स्वरूपलक्षणोति मन्यसे, तर्हि यदादेरप्यनुपहितस्वरूपस्य
 यदादिपदावाच्यत्वप्रसङ्गः । “यतो वाच” इति श्रुतिस्तु गुणापरिच्छेदवि-
 षया । स्वरूपगोचरत्वेऽपि वाङ्मात्रस्य निवृत्त्या कथं शक्तिमात्रनिवृत्तिः ।
 लक्षणाया अपि अप्राप्येति संबन्धनिषेधविषयत्वात् शक्तिमात्रनिषेधे लक्ष-
 णामात्रनिषेध (एव) स्यात् । तस्य च प्रमाणान्तरानुगुणत्वात् । तस्मात्
 यतो वाच इति श्रुतेरपरिच्छेद एव तात्पर्यम् ; प्रकरणानुगुण्यात् । वाङ्निवृ-
 त्तिवन्मनसोऽपि निवृत्त्यभिधानात् मनोवृत्तिविषयत्वमपि ब्रह्मणो न स्यात् ।
 मनोनिवृत्तेः परिच्छेदविषयत्वे वाङ्निवृत्तेरपि तथात्वं स्यात् । आनन्दं ब्र-
 ह्मणो विद्वानित्युत्तरवाक्यविरोधात् । वाङ्मनसयोरपि निवृत्तौ आनन्दस्व-
 10 रूपब्रह्मवेदनासंभवात् । अतः सिद्धं ब्रह्मणो वाच्यत्वमिति ॥

इति अवाच्यत्वमङ्गः अष्टमः ॥

श्रवणस्याविद्येयत्वं नच शब्दापरोक्षता ।
 विहिताध्ययनस्यापि फलमक्षरधारणम् ॥
 15 साधनानां चतुष्कस्य वृत्तत्वाभावे इत्यादि ।
 भीमांसायुगलस्यैक्यं जिज्ञास्यत्वं न युक्तिमत् ॥
 निर्विशेषस्य वेद्यत्वं [ब्रह्मणोऽस्तीति सर्वथा ।
 अन्यदेवानुपास्यत्वं]वाच्यत्वं परमात्मनः ॥
 इत्येतानि प्रमेयाणि सम्यगालोच्य तत्त्वतः ।
 20 निरूपितानि न्यायैस्तु संपश्यन्तु मनीषिणः ॥

इति श्रीमद्वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां
 गुरुचिचिर्विजयोपन्यासः समाप्तः ॥

श्री

श्रीमते रामाज्याय नमः ।

अथ ब्रह्मविद्याविजयोपन्यासो द्वितीयः
तत्रायमाद्यो देवतान्तरस्य परविद्यावेद्यत्वमङ्ग आरभ्यते ।

5

परविद्यादिषु ब्रह्मविद्यासु सकलासु च ।
पुरुषादिपदयुत्या विष्णुरेवामिधीयते ॥
नोन्यते स्वपदामावादन्यदेव कथञ्चन ।
पुरुषादिपदानां च विष्णावेव प्रयोगतः ॥
तत्रादौ परविद्यायां भगवत्परतोच्यते ।
पुरुषामृतचन्द्रादिरूढ्या लिङ्गमलादपि ॥

10

परविद्या तावद्भगवत्परा, तपो ब्रह्म परामृत, त्रैलोक्येदममृत पुरस्तात्, य-
त्रामृतं स पुरषोऽव्ययात्मेति पुरुष उच्यते अमृतशब्दस्य श्रुतेस्तदव्या-
साद्य । पुरुष उच्यते भगवत्परत्व देवतान्तरोपास्यत्वमङ्गे प्रतिपादितम् ॥

किञ्च “उपासते पुरुषं ये भक्तानां, पुरुष एवेदं सर्वं” मित्यादौ निरु-
पपदस्य पुरुषशब्दस्य भगवति रूढतया तत्समाप्ताय(स्य)कात्रत्यपुरुषश-
ब्दस्यापि भगवति रूढतया तत्परत्वमवर्जनीयम् । अमृतशब्दोऽपि भगव-
त्प्रेयासाधारण, “नित्यं निरञ्जनं निर्विकल्पकं परं ज्योतिरमृतात्म्यं परं
ब्रह्म(स्वरूपं) ध्यात्वा तस्मिन्नेव लयमाप्ते”ति नारसिंहपुराणे नारायणमुपक्रम्य
तस्मादमृतात्म्यत्वनिर्दिष्टत्वात्, ब्रह्माण्डे—

20

विष्ण्वात्म्यममृतं साक्षाद्विज्ञाय परिमुच्यते ।

इत्यत्र विष्णो साक्षादमृतमिति अमृतशब्दमुल्लेख्यार्थत्वप्रतीतिश्च ।
साक्षात्पदस्य मुल्लेख्यार्थव्यवधानमावपरत्वात् । लाक्षणिकत्वे मुल्लेख्यार्थव्यवधानं
हि गङ्गापदादौ दृश्यते ॥

एवमेव त्रायणीयश्रुतौ “आनन्दतृप्तमचलममृतमच्युतं विष्णुसंज्ञं सर्वोधार-
णामे”ति विष्णावमृतशब्दं प्रयुक्तं । अन्त्येत्यनुवाके “तदेव शुक्लममृतं
तद्गङ्गा”ति तत्रामृतशब्दं प्रयुक्तं ॥

!

एवं सुबालोपनिषद्यपि अजरममृतममयमशोकमनन्त“मिति” “सर्वेश्वर-
मचिन्त्यशरीरं निहितं गुहायाममृत”मिति च तत्र प्रयुक्तम् ॥

एवं वाराहे ब्रह्मपरस्तोत्रे

क्षीराक्षरं क्षीरसमुद्रनिद्रं नारायणं नौम्यमृतं परेशम् ।

इति नारायणे प्रयुक्तः । एवं चामृतशब्दाभ्यासादपि भगवत्परत्वसिद्धिः (रिति)
परविधायाः ।

एवमेक ऋषिं—(एकमेकं ऋषिं) श्रद्धयन्त इत्येकं ऋषिशब्दादपि भगवत्प-
रत्वसिद्धिः । भागवते सचेतसेति एतदनुवादवाक्ये एकं ऋषिशब्दोक्तार्थं
(भगवच्छब्देनोन्मूढं) भगवच्छब्देन चेतसस्तत्सम्बन्धित्वमिधानात् भाग-
वतशब्दस्य भगवत्परत्वपरतया शङ्करादिभिर्व्याख्यातत्वात् भगवच्छब्द-
स्थानमिषिक्तैकं ऋषिशब्दस्य भगवत्परत्वौचित्याच्च । किञ्च “य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्व (सर्प)द्विर्होता निषसादापिता नः” इत्यनुवाके ऋषिर्होतेति
ऋषित्वस्य, तत्रैव “यो देवानां नामधा देव एक” इत्येकत्वस्य च नारायण
एवमिधानात्, अत्रत्यैकं ऋषिशब्दोऽपि नारायण पर एव ॥

ननु स्यादेवं यदि इमा विश्वा भुवनानीत्यनुवाकस्य नारायणपरत्वं, तदैव
(पाप्मभ्य) उदिकुत इति चेत्, अजस्य नामावध्येकमर्पितं यस्मिन्निदं विश्वं
भुवनमधिष्ठितमिति श्रुतिप्रतिपादितात् विश्वभुवनस्रष्टृकमलासनप्रसूतिना-
मिषेकत्वलिङ्गादिति ब्रूमः ॥

अजस्य नामावित्यादिश्रुतेरुक्तार्थपरत्वं

अजस्य नामावध्येकं यस्मिन्विश्वं समर्पितम् ।

पुरुषं पुष्करक्षस्य तस्मै विधात्मने नमः ॥

इति शान्तिपर्वगतस्तवराजाध्यायगतोपबृंहणवचनेन

तस्य नाम्नीं पुष्करं संप्रसूतं यत्रोत्पन्नः स्वयमेवामितौजाः ।

इत्यानुशासनिकस्ववासुदेवमाहात्म्याध्यायगतोपबृंहणवचनेन चावग-
म्यते ॥ ननु वाजसनेयके ईशावीस्यमिदं सर्वमिति सर्वान्तःप्रवेष्टृत्वेन

उपक्रान्तस्य ईशशब्दोक्तस्वरूपसंहारे पूषभेकर्ष इति एकपिरोन्देनामि-
धानात् रुद्र एवैकपि न नारायण इति चेत्,

अत्र ब्रूम ईशानास्यमिद सर्वमित्यस्य ईशेन रुद्रेण आवास्यमिति
नार्थः, तथासति तृतीयासमासार्थकरणत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् विमकिलोपक-
ल्पनाप्रसङ्गाच्च । किन्तु ईष्ट इतीद् तेन ईशा सर्वनियन्ता पुरुषोत्तमेनावस्य ८
व्याप्यमित्यर्थः । तथाचोपक्रमे रुद्रस्य प्रसङ्गान्नावात् उपसंहारस्य एकपि-
द्यब्दो न रुद्रपरः, किन्तु नारायणपर एव । अत एव शङ्करेणापि ईशा-
नास्यमित्येतदेवमेव व्याख्यातम् । एव च “तदेजति त” जैजति तद्वरे तद्वद-
न्तिके तदन्तरस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ” इत्याद्युत्तरवाक्यगततच्छब्दै
प्राधान्येनोक्तसर्वनिमन्तृपरामर्शोऽपि स्वरसः । अन्यथा समासान्तगते-10
(नेशान)शब्देनाप्राधान्येनोक्तस्वरूपपरामर्शानाजस्यात् ॥

किञ्च अन्यत्र भगवत्परतया निर्णीतेकपिरोन्दानुरोधेन अनिर्णीतस्येशा-
नास्यमित्येतस्य भगवत्परत्वमेव युक्तम् । अत्रापि पूषन्शब्दसामानाधि-
करण्यादयमेकपिरोन्दो भगवत्पर एव, पूषन्शब्दस्यादित्यान्तर्यामिपर-
त्वात् । तदन्तर्यामित्य च भगवत् एवेत्यन्तरादित्यविधावेद्यत्वनिरूपणे 15
समर्थयिष्यमाणत्वात् ॥

एव “तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वं” “पुरुष एवेद सर्वं”मिति महोपनिषत्प्रत्य-
भिज्ञानाच्च परविधाया भगवत्परत्वसिद्धिः । तथा भगवतेन चेतसा इति
भगवत्प्रवणचेतोवेद्यत्वलिङ्गादपि अस्या भगवत्परत्वसिद्धिः । विधावेद्यदेस-
ताप्रावप्यस्यैव विधानिष्पादकत्वात् । जगत्कारणत्वलिङ्गादपि अस्या भग-20
वत्परत्वसिद्धिः । जगत्कारणताप्रतिपादकमहोपनिषदादीनां भगवत्परत्वस्यो-
त्तरत्र समर्थयिष्यमाणत्वात् । किञ्च अक्षरपुरुषप्रकृतशब्दसामानाधिकरण्या-
दप्यस्या भगवत्परत्वम् । अक्षरादिशब्दाश्च नारायणपरा एवेति “श्रेताक्षरं
पुरुष वेदे”ति मुण्डकोपनिषदादिषु स्पष्टम् । भगवतोऽन्यत्राक्षरपुरुषप्रक-
रशब्दप्रयोगान्नावाच्च । अत एव हरिवरो पौष्करप्रादुर्भावे वेदान्तोपु अक्षर-25
प्रकृतशब्दान्मां नारायण एवामिधीयत इत्यभिप्रायेणोक्तम् ॥

प्रच्छाद्य सलिलेनोर्वीं हंसो नारायणायते ।

महतो रजसो मध्ये महार्णवसमस्य वै ।

विरजस्को महाबाहुरक्षरं ब्रह्म यं विदुः ॥

इति ॥

तस्मात्परविद्या भगवत्परेति सिद्धम् ॥

इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां देवतान्तरस्य
परविद्यावेद्यत्वमङ्गः प्रथमः ॥

श्रीः

10 देवतान्तरस्यान्तरादित्यविद्यावेद्यत्वमङ्गः ॥

अन्तरादित्यविद्यायां विष्णुरेवाभिधीयते ।

तस्यापहतपाप्मत्वपञ्चाक्षत्वादियोगतः ।

पुरुषश्रुतिबोध्यत्वात् तथाक्षिद्वययोगतः ।

15 एवं सुवर्णवर्णत्वात्पापनाशकभावतः ॥

परविद्यान्तरादित्यविद्यापि भगवत्परा ।

तथाहि छान्दोग्ये अन्तरादित्यविद्या श्रूयते—“य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य
यथा कप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एव सर्वेभ्यः
20 पाप्मस्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मस्यो य एवं वेद” इति । अत्र
पुरुष श्रुते. भगवदसाधारणपुण्डरीकाक्षत्वाक्षिद्वित्वापहतपाप्मत्वसर्वपापवि-
नाशकत्वोपास्यत्वधर्मप्रतीतिश्च भगवत्परत्वसिद्धिः । तथाहि पुरुषशब्दस्य
भगवदसाधारणत्वं बहुशः प्रतिपादितम् । पुण्डरीकाक्षत्वस्य भगवदसाधारणत्वं
स्पष्टमेव । अक्षिद्वयमपि नारायणस्यैव । रुद्रस्य त्र्यक्षत्वेन यथा कप्यास पुण्ड-
25 रीकमेवमक्षिणी इति अक्षिद्वयानुवादेन पुण्डरीकसादृश्यविवानासमवात् ॥

ननु व्यक्षत्वेऽपि रुद्रस्य एकस्याक्ष्णो मुकुलितत्वेनाक्षिद्वयस्यैव रविकर-
विकसितपुण्डरीकसादृत्यमिति तत्र तत्सादृत्यविधानमविरुद्धमिति चेत्तथा
सति प्रथममक्षिणि पुण्डरीकसादृत्य विधाय ततः पुण्डरीकसादृत्याक्षिणी
द्वे एवेति द्वित्वस्य विधाने विधेयभेदेन वाक्यभेदप्रसङ्गात् विरम्यव्यापार-
प्रसङ्गाच्च । आवृत्तिकल्पनायाः स एव दोषः । अन्त्यनुयादेन सादृत्यद्वित्वो- ८
भयविधाने बाधापत्तिः, रुद्राक्षिणि द्वित्वामावात् । “आमणन्वात् सर्वे एव
सुवर्ण” इति सुवर्णवर्णत्वमपि भगवतः प्रवामाधारणम् । “हिरण्यज्योति
सलिलमध्यै” इत्यादि श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् । तस्याश्च भगवत्परत्वं तत्रैव भगव-
दसाधारणसर्वान्तर्यामित्वसर्गनियन्तृत्वादिधर्मप्रतिपादनेन सुव्यक्तम् । “एष
हि सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित” इत्यनेनादित्यान्तर्वर्तिनः अपहृतपाप्मत्वमु- 10
क्तम् । तच्च नारायणस्यैव । “एष हि सर्वभूतान्तरात्मा अपहृतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायणः” इति श्रुत्या तद्वर्मेत्वेन प्रतिपादनात् । अन-
पहृतपाप्मा बाह्मन्मि नाम मे धेहीति रुद्रस्यानपहृतपाप्मत्वप्रवणत्वाच्च ॥

किञ्चास्यामेव विज्ञायाः पूर्वत्र “अथ यदेवादित्यस्य शुक्लमा” अथ यदेवे-
सदादित्यस्य शुक्लमा “सैवर्क” “अथ यन्नीलं परं कृष्णं तदमस्त- 15
त्साम” इत्यादित्यान्तर्वर्ती भगवानेवेति स्पष्टमवगम्यते । अथ यन्नील-
मित्यत्र नीलशब्देनोक्तस्यादित्यान्तर्वर्तिनः कृष्णशब्देनोक्तेः । अन्यथा
कृष्णपदवैयर्थ्यात्, नीलपदेनैव कृष्णाद्रव्याभिधानात् । नीलपदोक्तस्य भग-
वतः कृष्णत्वोपपादनार्थत्वे हि कृष्णपदस्य समयोजनत्वम् । परं कृष्णमिति
पाठे लिङ्गव्यत्ययश्चान्दसः । इयं च विद्या योगाज्यवे भगवत्परत्वेनो- 20
पस्थाहिता—

आदित्यमण्डले तत्र पश्येद्विष्णुं परात्परम् ।
सर्वाधारं वासुदेवमीशानं शिवमच्युतम् ॥
आत्मानं सर्वजगतां पुरुषं हेमरूपिणम् ।
हिरण्यस्मश्रुमीशं च हिरण्यमयनसं हरिम् ॥
कृष्णासपञ्चवक्त्रेण सृष्टिसित्यन्तकारणम् ।
पद्मासनस्थितं सौम्यं प्रबुद्धकमलेश्वरम् ॥

ईश्वरं सर्वभूतानां सर्वलोकमियप्रदम् ।
 विजानन्तं सदा सर्व धारणाद्धर्ममुत्तमम् ।
 भासयन्तं जगत्सर्वं भासयन्तं रविं सदा ।
 त्रयाणां परम नित्य भास्करं भास्करोपरि ॥
 १५ एवंभूत परं ज्योतिर्दृष्ट्वा लोकैकसाक्षिणम् ।
 बिन्दुनादात्मकं देवमविकारमवस्थितम् ।
 अकारप्रतिपाद्यं च भिन्नवद्बहुधा स्थितम् ॥
 ध्यानेनानेन सौरेण मुक्तिं यास्यन्ति योगिनः ॥ इति ॥

किञ्च तैत्तिरीयमहोपनिषदि च भगवत एव आदित्यान्तर्वर्तित्वमवग-
 १० म्यते “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुष” इति । अस्याश्च भगवत्परत्वम्,
 पूर्वस्मिन् नारायणानुवाके तस्य प्रकृतत्वात् ॥

किञ्च आनन्दवह्यां “स यश्चायं पुरुषे यश्चासावीदित्ये स एक” इति
 यच्छब्दद्वयेन प्रसिद्धवन्निर्दिष्टयोः पुरुषान्तर्वर्त्यादित्यान्तर्वर्तिनोरभेदः श्रूयते ।
 तत्प्रसिद्धिश्च नारायणानुवाकतदुत्तरानुवाकयोः । तयोश्च पुरुषान्तर्वर्तिना-
 १५ रायणपरत्वं स्पष्टमेव । अतस्तस्यैवादित्यान्तर्वर्त्यभेदाभिधानं युक्तमिति
 स यश्चायं पुरुष इत्यादि वाक्यस्य नारायणपरत्वं सिद्धम् ।
 तत्र—

ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।

ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षम् ।

२० इति मन्त्रस्य विरूपाक्षपदसमभिव्याहारेण रुद्रपरत्वं न शङ्कनीयम् ।
 अम्भस्यनुवाकस्येन “तदेवर्त तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीना” मि-
 त्यनेन वाक्येन भगवत्परतया व्याख्यानात् कृष्णपिङ्गलपदसमभिव्याहारेण
 नारायणपरत्वस्यैव युक्तत्वाच्च । कृष्णपिङ्गलस्य च नारायणत्वं-

तन्मध्ये दहराकाश तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ।

२५ तन्मध्ये परमानन्दं वपुषा कृष्णपिङ्गलम् ॥

नारायण जगन्नाथं वासुदेवमनामयम् ।

इति योगार्णववचनादवगम्यते । विश्वरूपशब्दस्य भगवति स्मृतत्वाच्च

अतः सत्यमिति मध्यम्य नारायणपरत्वसिद्धिः ॥ नच विरूपाक्षत्वस्य रुद्रा-
साधारणत्वात् तत्परत्वमस्य मध्यमेति पाच्यम्, वाराहे—

सस्य चिन्तयतो नेत्राचेज समभवन्मदत् ।

दक्षिणं पद्मिस्तम् । वामं तु हिनसनिमग्न ॥

इति स्तीतोष्णत्वेन वैरूप्याभिधानात् भगवतोपि विरूप्यात्वाविरोधात् । ८

एवं चास्य मध्यस्य भगवत्परत्वे निर्णीते सति "तदनुरोधेन तापनीयस्य

"अतः सत्यं परं ब्रह्म पुष्प (नृपेभरिण विप्रहम्) दृग्गपि कलम् ।

ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष गङ्गारं नीललोहितम् ।

उमापतिः पशुपतिः पिनाकी घमिताधुतिः ।

ईशानः सन्निविद्यानामीश्वरः सन्मृतानाम् ॥

10

ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः" इति मध्यम्य भगवत्परत्वमेव वर्णनीयम् ।

तत्र उमापतिरित्युक्ता । ७ न जगत्पृथिव्येतु मृतपुञ्ज्यात्मकलक्ष्मीरभिधीयते ।

वाराहे—

पूर्वं नारायणस्यैको नाडीति विद्धि परम् ।

इत्युपक्रम्य "लक्ष्मीर्बुद्ध्यात्मिका यमौ" इति प्रकृतायां लक्ष्म्यात्मिकाया बुद्धौ, — 15

उमेति संनया सा तु तथादित्ये उपस्थिता ।

ओमित्येकाक्षरीमूल्या ससृजे सा जगत्सुमा ॥

इत्युमासंज्ञकत्वाभिधानात्, अत्र नृपेभरिविप्रहमिति नृसिंहत्वोक्त्यास्य

निर्णीते नारायणपरत्वे गङ्गादिशब्दा अपि तत्परत्वेन व्याख्येयाः । किंच

सुवर्णधर्मानुवाकोऽपि भगवतः "वादित्यान्तरित्वे प्रमाणम् । श्रीमागवते 20

पकारात्तत्त्वस्य सुवर्णधर्मानुवाकेन महापुरुषविद्ययेति भगवदर्थनाया विनि-

१ विज्ञेयमपि लक्ष्मीमूल्यान्तरादिति भावत एव उपपन्नम् । विरूपाक्षत्वं च पूर्ववद्वि-
ध्यम् । ऊर्ध्वरेतश्चन्द्रोऽपि रेतोभ्यो विप्ररेभ्य ऊर्ध्ववर्णा विप्रविकारोऽतीर्णम् ।
सकारलोपः गम्यन्तः । इति महासूत्रेण व्याख्यानात् भावलोपोपपन्नः । रेतश्चन्द्रस्य
रेतरेवके विप्ररेभ्यः । मयानो रेतश्चन्द्रः" इति विद्धि मन्त्रो गत् विप्ररेभ्यः 25
पपन्नम् । विरूपाक्षमिति नृपुंसकलिङ्गं अस्य मध्यस्य भगवत्परत्वमवगमयति । अक्षरपत्वे
पुष्टिद्वयमसंगतम् । नृपेभरि ।

योगामिधानेन तस्य भगवत्परत्वात्, समुद्वेज्यः कवयो विचक्षत इति समु-
द्रशायित्वादिभगवच्छिन्नश्रवणाच्च भगवत्परत्वम् । तस्य आदित्यमण्डलान्तर्व-
र्तिपुरुषपरत्वं चान्तरादित्ये मनसा चरन्तं सप्त युज्जन्ति रथमेकचक्रमिति अ-
जस्रं ज्योतिर्नमसा तत्सर्पदेतीति तत्रत्यवाक्येन आदित्यान्तर्वर्तिपरम-
५ पुरुषामिधानात् । योगयाज्ञवल्क्यवचनेनापि आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनो नारा-
यणत्वं स्पष्टमवगम्यते—तथाहि

ईश्वरं पुरुषाख्यं तु सत्यधर्माणमच्युतम् ।
भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञं तु ज्ञात्वाऽमृतमुपाश्नुते ॥
हृद्रथोऽस्मि तपति ह्येष बाह्ये सूर्यस्य चान्तरे ।

10 अन्नावधूमके ह्येष ज्योतिश्चित्रतरो ह्ययम् ॥

इति वाक्ये विष्णोरेव सूर्यस्य चान्तर इति सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्वं
प्रतिपाद्यते । सावित्रीव्याख्यानावसरेऽपि

सवितुस्तद्वरेण्यं तु सत्यधर्माणमीश्वरम् ।
हिरण्यवर्णं पुरुषं व्योम तद्विष्णुसंज्ञितम् ॥

15 इति विष्णोरेव सवितृमण्डलान्तर्वर्तित्वं स्पष्टमभिधीयते । यमस्मृतौ
च—“रविमध्ये स्थितः” इत्युपक्रम्य

“एष वै पुरुषो विष्णुः व्यक्ताव्यक्तस्सनातनः”

इत्यभिधानात् । शङ्खरगृतावपि तथैवामिधानात् । दत्तात्रेयस्मृतौ च
दक्षिणाविधौ—

20 योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्व्यवस्थितः ।
सोऽहं नारायणो देवः पुरुषो लोकपावनः ॥

इत्यभिधानाच्च आदित्यान्तर्वर्ती नारायण एव ।

किञ्च गायत्री चान्तर्वर्तित्वे भगवतः प्रमाणम् । तस्या आदित्यमण्ड-
लान्तर्वर्तिभगवत्परतया मैत्रायणीयोपनिषदि व्याख्यातत्वात् । एवं हि
25 तत्र “हिरण्यमेव पात्रेण” इति मन्त्रेण आदित्यान्तर्वर्तिविष्णुदर्शनप्रतिव-
न्धकानिवृत्तिप्रार्थनानन्तरं श्रूयते “यदादित्यस्य मध्येऽक्षिण्यमौ चैतद्ब्रह्मै-
तदमृतमेतद्भर्गमेतत्सत्यधर्मः” इति “यदादित्यस्य मध्ये उदित्वा मयूखे भगवत

एतत्सविद्युरेभ्य सत्यधर्म एतत्” इति । अनया श्रुत्या गायत्रीप्रतिपाद्य-
धरेभ्य मर्गो विष्णुवाक्य आदित्यमण्डलान्तर्वेति प्रतिपादितम् ॥

तत्त्वकारश्रुतावपि क सविता का सावित्रीति स्पष्टे यज्ञो वै प्रचोद-
यितेति प्रचोदयिता यज्ञ इति व्याख्यातम् । यन्मन्त्रं विष्णुवाची ।
यज्ञो वै विष्णुरित्यादिभूते ,

८

“पुरुषो यज्ञ इत्येतद्यत्परं परिधीर्तितम् ।”

इति मात्स्योक्ते , यज्ञायाचरत कर्मेति गीताप्रयोगात् । ननु यन्मन्त्रं
कर्मवाची, कर्मणोऽचेतनस्य आदित्यान्तर्वेति त्वानुपपत्ते ॥

योगयागवल्क्येऽपि गायत्री मगधत्परतया व्याख्याता—

ईश्वर पुरुषास्य तु सत्यधर्माणमच्युतम् ।

10

मर्गास्य विष्णुसंज्ञ तु नात्वामृतमुपाश्रुते ॥ इति ।

सविद्युस्तद्वरेभ्य तु मत्यधर्माणमीश्वरम् ।

हिरण्यवर्णं पुरुषं व्योम तद्विष्णुसंज्ञितम् ॥

इति । सनकस्मृतावपि आदित्यमण्डलान्तर्वेती नारायण एव गायत्रीप्रति-
पाद्य इति प्रतिपादितम् । चरकस्मृतौ च—

15

रश्मिज्वालासदृशास्य मण्डलं विपुलं रवे ।

तदन्तः प्रीतलाम तु सौम्यं सोमस्य मण्डलम् ॥

स्फुरत्स्फुरित्किमनलरश्मिज्वालासदृशकम् ।

तस्य मध्ये मुक्तासीनं तप्तहाटकमभिजम् ॥

चतुरङ्गुलमात्रं तु शुक्लपत्रनिभाम्बरम् ।

20

रक्तेनेत्राभ्रं रक्तपाणिपादं नृपाङ्गुलम् ।

शङ्खचक्रनागापाणिं श्रीवत्साङ्घितवस्त्रसम् ।

एव ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सावित्रीं नियतं शुचि ॥

इति । अत्रादित्यमण्डलान्तर्निर्मगधध्यानस्य गायत्रीमण्डलत्वप्रतिपादनेन
गायत्र्यास्तत्परत्वसिद्धिः । मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताध्यानस्यैव मन्त्रगणे विनियुक्त- 25
त्वात् । एव सर्वतस्मृतावपि—

आदित्यमण्डलान्तस्य रुक्माम पुरुष परम् ।

ध्यायन् जपेत्तदित्येव निष्कामो मुच्यते द्विज ॥

इति भगवच्छानस्य गायत्रीजपे विनियोग उक्तः ।

एवमाग्नेयपुराणे नवमे अध्याये—आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिनो भगवत एव
गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं स्पष्टमवगम्यते

सन्ध्यासु सस्थितः सूर्यः सूर्यमध्ये स्थितः शशी ।

5 चन्द्रमध्ये हुताशस्तु सर्वतेजोमयो हरिः ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः सूर्यमध्ये मयोदितः ।

शङ्करेण तथा दृश्यस्तत्प्रकाशेऽतितेजसा ।

स विष्णुर्मुवनाधारो यस्येद सकल जगत् ।

वरेण्यं च तत्सवितुर्मर्गो यो भगवान् गिराम् ।

10 सृष्ट्यर्थं भगवान्विष्णुः सविता स तु कीर्तितः ।

सर्वलोकप्रसवनात्सावित्री तेन कीर्त्यते ।

तद्देवत्या यतस्तस्मात्सावित्री नाम कीर्त्यते ॥ इति ।

तदयं गायत्र्यर्थः नः धियः धर्मादिगोचराः यः प्रचोदयात् तस्य
सवितुर्देवस्य विष्णोस्तत् प्रसिद्धं वरेण्यं वरणीयं भर्गस्तेजोमयं रूपं धीम-

15 हीति । सवितृशब्दस्य विष्णुपरत्वं “सविता रविलोचन” इति सहस्रनामसु
पाठात् आग्नेयपुराणवचनाच्चावगम्यते । यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात्
तस्येत्यध्याहारो युक्तः, अत्रत्यतच्छब्दस्य नपुंसकलिङ्गतया प्रतिनिर्देशानु-
पपत्तेः ॥ अत एवेय गायत्री उक्तार्थपरतया अगस्त्येना(प्येवम्)पि
व्याख्याता

20 यो देवस्सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचराः ।

भरयेत्तस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे । इति ॥

यद्वा सवितुर्देवस्य तत्प्रसिद्धं वरेण्यं भर्गः धीमहि, यः सविता नः
धियः प्रचोदयादित्यनध्याहारेण योजना । उत्तरवाक्यगतयच्छब्दस्य तच्छ-
ब्दनिर्पेक्षत्वात् ॥

25 ननु सवितुर्वरेण्यमित्येवान्वयः, अन्यवधानात्, ननु सवितुर्मर्ग इति ।

सवितुरिति कर्तरि षष्ठी, सवित्रा चरणीयमित्यथ । भगवन्तब्धधाका-
रान्त रुद्रवाची । द्वितीयार्थे प्रथमा विभक्तिन्यत्यय छान्दस । तदिति ना-
म भर्गविरोपणम् । “तदिति वा एतस्य नाम भवती”ति ऐतरेयब्रुते । तथाच
देवस्य सवितुर्वरेण्य तेन भद्रत्वेन समाधायणीय तन्नामान भर्गं धीमहि न
धियो यो भर्गं भचोदयादित्यथ । उपरवापयगतयच्छब्दस्य तच्छब्दान् ८
पेभत्वादिति चेत्, न, विरोप्यवाचिप्रधानमृतभर्गं ऽब्धान्ययात् विरोपणवा-
चिना अप्रधानेन वरेण्यशब्देनान्वये अन्यारम्भात् विरोपणवाचिपदस्य व्यव-
थापकत्वामायाध ॥

किञ्च सवितुरिति देवविरोपणम्, देवविरोपवाचित्वेन व्यापतक-
त्वात्, नतु देवम्यति सवितृविरोपणम्, सामान्यवाचितया अत्रापतक-10
त्वात् । तथाच सवितुर्देवस्य वरेण्यमित्यन्ययो वाच्य, ततोऽपि देवस्य भर्ग
इत्यन्यय एव युक्त, अन्यवधानात् । अत एव यो देव सवितास्माक-
मित्यगम्यनचने देवस्यैव विरोप्यतया निर्देश कृत् नतु सवितु ।
नचैव “तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम्” इति सुत्यनुसारात् तयान्वय इति
वाच्यम्, तादृशब्रुते प्रकृतक्षिप्रपरत्वे वरेण्य । ऽब्दस्य गायत्रीस्य भर्गपरत्वे 15
वा नपुसकलिङ्गत्वानुपपत्ते । तथाच सकारान्तभर्गशब्देनैव वरेण्यपदा-
न्वयो वाच्य इति षष्ठ्युक्त्या प्रमातम् ॥

अस्तु वा सवितुर्वरेण्यमित्यन्यय, अन्यवधानात्, अथापि भगवत्स-
रत्वे नानुपपत्ति । सवितुर्वरेण्य तत् प्रसिद्ध देवस्य विष्णोर्भग धीमहि ।
यो देव धियो न भचोदयादित्यन्यय । सवितुरित्यस्य वरेण्यपदेनेव देवः 20
स्येत्यस्य भर्गसा अन्यवधानात् । तथाच सकारान्तत्वमवधानीयम् । अत
एव मैत्रावरुणाय ब्रुतो “य आदित्यस्य मध्ये उत्तिवा मयूखे भगवत एतत्स-
वितुर्वरेण्यमेतदमृतमेतद्भर्ग” इति गायत्रीस्य भर्गशब्दाब्ज सकारान्ततया नपु-
सकलिङ्गतया च व्याख्यात ॥

एतेन देवस्य सवितुर्वरेण्य धीमहि यो भर्गो देव न धिय भचोद- 25
यादिति भगवत्सकारान्तत्वेन रुद्रपरत्वेन व्याख्यात निरस्तम् । उक्त-
प्रमाणेन सकारान्तत्वव्यवस्थापनात् ॥

किञ्च वरेण्यगन्दस्य विशेषणवाचितया विशेष्यवाचिपदाकाङ्क्षायां
भर्गःपदमेव वाच्यमिति सकोरान्तत्वमवर्जनीयमिति कथं रुद्रपरत्वम् । तैजः-
पदाध्याहारे तु स एव दोषः ॥

वस्तुतस्तु सवितुर्वरेण्यं सवित्रा वरणीयं सेव्यम्, सेव्यत्वं च तदन्त-
र्वर्तितया । अन्यथा विगिष्योत्तययोगात् । ततश्च सवितृमण्डलान्तर्वर्ती-
त्यर्थः । इदं च भर्गसो विशेषणम् । एतादृशं देवस्य भर्गो धीमहि । यो
देवः नः धियः प्रचोदयात् । तथा चायमर्थः यो देवः नः धियः प्रचो-
दयात्—धर्मादिगोचरसम्यग्ज्ञानप्रदो भवेत् तस्य देवस्य सूर्यमण्डलान्तर्व-
र्तितेजोरूपं चिन्तयाम इति ॥

10 एवं भगवत एव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वमभिप्रेत्य अस्मदाचार्यैरनुगृहीतम्
गायत्र्यां चिन्त्यमानायां स मे गोपकिशोरकः ।

आत्मानं दर्शयामास दर्शयन्निव वेद्यताम् ॥ इति ।

एवंस्थिते भगवत्परत्वे तलवकारश्रुत्यादौ भर्गमयभर्गाख्यादिव्यपदेशः
सकारं विना एकदेशमिप्रायेणेति द्रष्टव्यमिति सर्वं निरवधम् । श्रीवि-
15 ण्णपुराणादावपि भगवत एव सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्वं स्पष्टमवगम्यते ॥

तथा हि श्रीविष्णुपुराणे

वैष्णवोऽग परः सूर्ये योऽन्तर्ज्योतिरवस्थितः ।

अभिधायकमोक्षारं तस्य तत्प्रेरकं परम् ॥

सनकस्मृतौ च;

20 आदित्यमण्डले ध्यायेत्परमानन्दमव्ययम् ।

विष्णुं चतुर्भुजं रक्तपङ्कजासनमव्ययम् ॥

नारसिंहपुराणे

अर्चन्ति मुनयो नित्यं जलेन रविमण्डले ।

आदित्यमण्डले नित्यं देवदेवमनामयम् ॥

25 शङ्खचक्रगदापाणिं ध्यात्वा सत्यमुपासते ।

ध्येयं सदासवितृमण्डलमव्यवर्ती नारायणस्तरसिजासनसन्निविष्ट इत्यादि ॥

आधमेधिके च

ऊर्ध्वबाहुमतो भूत्वा सूक्ष्ममीशोत्समाहित ।
तन्मण्डलस्य मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ॥
उदुत्य तु जपन्मन्त्रं चित्रं तद्यत्नुरित्यपि ।
सावित्री च यथा किं जप्त्वा सूक्तं च मामयम् ॥ इति ।

अत्र फश्चिदाह—

5

इदं वचनजातं विष्णुमन्त्रानां विष्णुमन्त्रपानान्तरं आदित्यमण्डलान्तर्व-
र्तित्येन विष्णुध्यानपरम्, नतु विष्णोः चान्मवादित्यमण्डलान्तर्वर्तित्वपरम् ।
ततः षडक्षरादीनि पदकृत्य परिवर्तयेत् ।

इत्यादिना विष्णुमन्त्रपविधानं नैनं तदनन्तरं तत्प्रतिपाद्यविष्णु ध्यान-
विधौ चित्यात् । तत्तन्मन्त्रपानान्तरं तत्प्रतिपाद्यदेवताध्यानविधानस्य 10
बहुतो दर्शनात् । अतएव ओम्पुत्रपुराणे ऋषेयस्सदेत्यादिना विष्णुपूजायमाने
तत्प्रतिपाद्यदेवताध्यानविधिरिति । अत्र श्रुम् — भगवत आदित्यमण्डलान्त-
र्वर्तित्वस्य पूर्वोक्तबहुममाणसिद्धत्वेन उदाहृतवचनजातस्य चान्मवादित्यम-
ण्डलान्तर्वर्तिभगवद्ध्यानविधानपरत्वमेवास्तु, न त्वसदयध्यानविधानपरत्वम्,
तत्र नियामकामावात् चान्मवध्यानपरत्ये वधिकाभावात् ॥

15

यदुक्तं षडक्षरेत्यादिना षडभरवृष्णमन्त्रनिष्ठविषयतया तन्मन्त्रपवि-
धान इत्यत इति तत्तन्मन्त्रकरणार्थानभिगुणिगुमितम् । तत्प्रकरणे हि—

उर्ध्वेऽङ्गुलिपाणि सन् प्राङ्मुखः सुममाहित ।
प्राणायामं ततः कुर्यात् मन्त्रेणान्तरात्मना ।
सहस्रं कृत्वा सावित्रीं धृतकृत्वास्तु या जपत् ॥
समाप्ते तु जपे तस्मिन् सावित्र्या चामिमम्य च ।

20

इत्युपक्रम्य

ततो द्वाविंशकृत्वास्तु सूर्यम्यैकाक्षरं जपेत् ।
ततः षडक्षरादीनि पदकृत्य परिवर्तयेत् ।
सदक्षिणं परामृत्वा मुद्रया सुमुखं तथा ।
ऊर्ध्वबाहुमतो भूत्वा सूक्ष्ममीशोत्समाहित ।
तन्मण्डलस्य मां ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ।

25

उदुत्यं तु जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।
 सावित्रीं च यथाशक्ति जपेत्सूक्तं च भामकम् ।
 भामकानि च नामानि पुरुषत्रयमेव च ।
 तत्तत्स्वालोकयेदर्कं हंसशुचिपदित्यर्थे ।

5 प्रदक्षिणं समाक्रम्य नमस्कृत्य दिवाकरम् ।

ततस्तु तर्पयेन्मां ब्रह्माणं च सगङ्करम् ॥ इति—

‘उदुत्यं तु जपेन्मन्त्रमित्यादिना नित्यसन्ध्योपासनसावित्रीजपतदुपस्था-
 नादिविधानमेव दृश्यते । नतु कृष्णमन्त्रनिष्ठविषयतया तन्मन्त्रजपविधिः ।
 कितु सौरैकाक्षरादिजपवत्तदङ्गतया पञ्चक्षरजपविधिः । तदनन्तरं

10 दर्भेषु दर्भपाणिस्सन् स्वाध्यायं तु समाश्रमेत् ।

इति ब्रह्मयजस्वाध्यायविधानात् । यदप्युक्तं कृष्णयुधिष्ठिरसंवादे—श्रुता
 मे मानवा धर्माः इति श्रुतेभ्यो मानवधर्मेभ्यो व्यावर्त्य—

“युष्मदीयान्परान्धर्मान्पुण्यान्कथय मेऽच्युत”

इति तान्त्रिकधर्माणां पृष्टत्वात् इदमप्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिदर्शनं तान्त्रिकम-
 15 वैदिकमेव । “यद्वै किञ्च मनुरब्रवीत् तद्रेषज” इति श्रुत्या मानवधर्माणा-
 मेव वैदिकत्वादिति । तदप्यसत्—

“श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।”

इत्यादिना अनुकान्तानां मानवधर्मव्यतिरिक्तानां वासिष्ठकाश्यपाज्ञवैल्क्य-
 पराशरापस्तम्भशाखादिधर्मशास्त्राणामप्यवैदिकत्वप्रसङ्गात् । अवैदिकत्वे च
 20 परमवैदिकस्य धर्मसूतो अत्यादरेण तद्विषयकप्रश्नानुपपत्तिः ।

“पवित्राः किल ते धर्माः सर्वपापप्रणाशनाः ।

मृतेभ्यस्सर्वधर्मेभ्यः देव त्वन्मुखनिर्गता ।

पावनत्वानर्थार्थत्वात् विशिष्टा इति मे मतिः ।”

इति तन्प्रशंसानुपपत्तिश्च । किञ्च

25 “शुभिष्ठिरन्तु धर्मात्मा हि हि कृत्वा जनार्दनम् ।”

तदङ्गान्मन्यो युक्तान्मन्त्राणां तत्परोऽभवत् ।

इति युधिष्ठिरस्य भगवदुपनिष्पन्नमिति हताया धमा मताम्युक्तं त्वामिधानानु-
पपत्ति । धेमात्मताया भगवदुपनिष्ठादिस्वधमनिष्ठतायामनुपपत्तिस्तद्विरो-
धित्वाप । “चिन्तयन् तदा विष्णु” इत्यादिना धेमायनेन जनमेजयस्यापि
तदर्थे प्रवर्तमानुपपत्ति । अपिच—तद्वर्तमानमिति धेमाणां भगवदुपनिष्ठा-
मृतीनां मत्तामर्थदित्वापादने । अत्र विन्पचारापत्ति । अमुं या-भाटि-
त्यमप्यन्तर्गतमिति विष्णुप्राप्त्यस्य तद्विष्ठादिस्वधमिति विन्पच । तथापि नानुप-
पत्ति । तदर्थस्यास्य तद्वर्तमानमिति मतामिति तद्वर्तमानस्य तद्वर्तमान-
पपत्तारूपभावेन अथतयात्वस्य अत्र नैव न्यायः । विन्प-मत्तामप्युपनिष्ठा-
मिति उवादित्वस्य न्यायमिति चान्यथापि मतामिति । तथा हि
मत्तामिति—

10

तस्य रूपं तु भगवान्परममयो हरि ।
तेन तद्विष्ठातमस्य मानुषुपनिष्ठा ।
पर्येति मेरुं दृष्ट्वाप्यन्तर्गतामिति धर्ममन्वित ॥ इति ।

पारादे—

क्षीगन्धिमण्डलं मानोर्वागिनां । वाणि च ।
प्राणि घामानि मे रान्नि त्रिधाभादमत स्मृत ॥

11

इति भगवत्तपोनम् । मोक्षधम—

विधायकदायनं मानादित्यस्य मानानम ॥

इति भगवद्वचनापि तस्यादित्यमण्डलान्तर्गतमिति सिद्धि । अत्र विधा-
यनो लक्ष्मीप ॥

20

मा विधा च हरे प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान् ।

तस्मान्माधयनामामि धय स्यामीति शब्दत ॥

इति कैलासयात्राया नियोसे ॥

ननु रश्मिर्लक्ष्मी—य शुक्ल इव सूर्य यो हिरण्यमिव रोचते । श्रेष्ठो
देवानां वसुरिति आदित्यमण्डलान्तर्गतस्य रश्म्यावगम्यते इति चेन्न, 25
शुक्ल इव सूर्य इति सूर्यमण्डलान्तर्गतस्य शुक्लमण्डलमिति हतामृतो मेद-
सैव रश्मे प्रतीतेः । शुक्लमण्डलाच्च भगवानेव ।

तन्मण्डलस्य मा ध्यायेत्तेजोमूर्तिं चतुर्भुजम् ।

उदुत्य तु जपेन्मन्त्रं चित्रतच्चक्षुरित्यपि ॥

इति भगवद्भचनात् । तत्र हि तच्चक्षुरिति मन्त्रस्यादित्यमण्डलान्तर्वर्तिभग-
वद्भयानोपयुक्तस्य भगवत्परत्वमेव युक्तम् । तथाच तन्मन्त्र(स्य)शुकशब्द-
५ वाच्यो भगवानेव ॥

एवं च यः शुक इव सूर्य इत्यस्यायमर्थः सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिशुकश-
ब्दवाच्यभगवत्सदृशो रुद्रो रोचत इति, नतु शुक इव यो रुद्रः सूर्ये
रोचत इत्यर्थः; सूर्यपदस्याव्यवहितशुकपदान्वय एव स्वारस्यात् । अत
एव नारायणपरत्वेन निर्णीतात्मस्यानुवाके तदेव शुकममृतमिति शुकशब्देन
10 भगवानेव निर्दिष्टः ॥

मोक्षधर्मे

वैकुण्ठः परमो विष्णुः शुकोऽनन्तः सनातनः ।

इति विष्णौ शुकशब्दप्रयोगाच्च । एव स्थिते भगवत एव सूर्यमण्डलान्त-
र्वर्तित्वे

15 “असौ योजवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः”

इति मन्त्रः “नमो रुद्राय पशुपतये महादेवाय हराय शिवाय ईशानाय
उग्राय वृष्णिने कपर्दिने नमः, नमस्तूर्यायादित्याय नमः, नमश्चन्द्रललाटाय
कृत्तिवाससे नमः, इत्यादिमन्त्राश्च नमो रुद्राय पशुपतये शिवाय उग्राय कपर्दिने
सूर्यायादित्याय नमो नमश्चन्द्रललाटाय कृत्तिवाससे नमः” इत्यादिमन्त्राश्च सूर्य-
20 मण्डलस्य रुद्राभेदोपचारेण स्तुतिपदः । एवं “य एष आदित्ये पुरुषः स
पद्मेष्टी ब्रह्मात्मा” इत्यादौ परमेष्ठ्यादिशब्दा नारायणपरमपुरुषशब्दसमभि-
व्याकरणेन । भगवन्पर एव “ब्रह्मा विश्वः केतमः स्वयभुः प्रजापतिः सवत्स-
रति सवत्सरोऽन्धवाद्रित्ये” इत्यत्रापि प्रजापतिशब्दो भगवत्परः । ब्रह्मशब्दस्य

“यः कर्षिर्वे तथा तस्मिन् नष्टे स्यावर्जजगो ।

15 तया समवति ब्रह्मा सत्समस्तान्तर्यामिन् ।

सत्समस्तान्तर्यामिन् पुनः सत्समस्तान्तर्यामिन् ।

ब्रह्म नारायणाय नमः नुन्याय सत्समस्तान्तर्यामिन् ।

इति नारायणे प्रयोगात् । प्रजापति । ऽस्यापि “प्रजापतिश्चरति गर्भे
अन्तः, अजायमानो बहुधा विजायते” इति तत्र प्रयोगात् । “एकार्णव”
इत्यादिवचनेषु “ब्रह्मा नारायणाख्य” इति ब्रह्मशब्देन नारायणम-
भिधाय उपरत्रः—

“ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तथाचरत् ।

5

निरायागिव सद्योत प्रावृष्टाले ततस्तु स ॥

इति वचनेन प्रसिद्धब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य पृथगभिधानेन पूर्वब्रह्मशब्दस्य
नारायणपरत्वात् । एव परमेष्ठिशब्दोऽपि—

“इत्यादिष्टौ भगवता कृष्णौ तौ परमेष्ठिना ।”

इति दशमस्कन्धे भगवति प्रयुक्त । एव हरिवरोऽपि—

10

“परमेष्ठी हृषीकेशरत्नयनायोपचक्रम्ने ।

पीतवासा लोहिताक्षः”

इति तस्मिन्नेव प्रयुक्त । नन्वेवमपि केपुचिदाख्येयूराहूतेषु परमेष्ठिप्रजा-
पतिशब्दादिभिः चतुर्मुखस्य आदित्यान्तर्गतित्वं प्रतीयते । (केपुचित्
भर्गेशानादिशब्दै रूद्रस्य आदित्यान्तर्गतित्वं,) केपुचित् विष्णुनारायणा-15
दिशब्दै नारायणस्य आदित्यान्तर्गतित्वमिति कथं निणय इति चेदु-
च्यते—पुण्डरीकाक्षत्व, हिरण्मयत्व, शङ्खचक्रादिभूत्वादीनां भगवदसा-
धारणलिङ्गानां प्रतीत्या सिद्धे भगवत एव आदित्यान्तर्गतित्वे ईशानप्रजाप-
तिशब्दादयः तदनुरोधेन भगवत्परतया नैया । न स्वीशानप्रजापति-
शब्दानुरोधेन विष्णुनारायणादि (शब्दाः, तत्र तादृशलिङ्गाश्रयणात् । 20
योगार्थेन नारायणादि) शब्दानां रूद्रादिपरत्वे णत्वानुपपत्तेर्नक्ष्यमाणत्वाच्च ।
तस्मात् सिद्धं भगवत एवादित्यमण्डलान्तर्गतित्वमिति ॥ ॥

॥ इत्यन्तरादित्यविधावेद्यत्वमङ्ग ॥

श्रीः

अथ देवतान्तरस्याक्षिविधावेद्यत्वमङ्गः प्रारभ्यते ॥

एवमन्तरक्षिविधापि भगवत्परा । यथा—छान्दोग्ये “य एषोऽन्तरक्षिणि
८ पुरुषो दृश्यते सैवर्कु तत्साम तदथर्वस्तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं
यदमुष्य रूपं यावमुष्यगेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामे”ति । अत्र पुरुषो
नारायणः । तत्रैव पुरुषशब्दप्रयोगस्य बहुशो दर्शितत्वात् ॥

किञ्च बृहदारण्यके “तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्म-
ण्डले पुरुषः यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्नि”ति सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिपुरुषेणाक्षिपुरुष-
10 स्यैक्यावगमेनाक्षिपुरुषो नारायण एव ॥

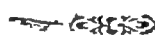
किञ्च “इन्द्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्द्रं स-
न्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेधास्य पत्नी विराद्”
इत्यक्षिपुरुषस्य इन्द्रत्वमभिधाय इन्द्रपत्न्या राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नीति
लक्ष्म्यभेदप्रतिपादनेनाक्षिपुरुषस्य लक्ष्मीपतित्वसिद्ध्या नारायणत्वसिद्धिः ॥

15 इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां देवतान्तरस्या-
क्षिविधावेद्यत्वमङ्गः तृतीयः ॥

श्रीः

अथ देवतान्तरस्य दहरविधावेद्यत्वमङ्गः प्रारभ्यते ॥

20

एवं दहरविधापि व्याख्याता भगवत्परा ।

तत्रोत्तरेषु वाक्येषु तद्धर्माणां प्रतीतितः ॥

छान्दोग्ये दहरविधा श्रूयते -

“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर-
25 आकाशमस्मिन्यदन्तमदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिजासितव्यमि”ति ॥

अत्र दहराकातो भगवानेव । तत्राधारण्यमाणामपहतपाप्मत्वादीना
 “एष आत्मापहतपाप्मा विनरो निमृत्सुर्वि शोको विजिघत्सोऽपि पागम्यत्य-
 काम सत्यसंकल्प” इत्यादीनां सुतानां भगवत्येवोपपत्तेः । सुपालोपनिष-
 दपि भगवत एव हृदयान्तर्गतस्य स्पष्टमवगम्यते ॥ चतुर्थे “हृदाका
 परेशो दीर्घोऽयमात्मा स्वपिति । पञ्चमे य प्राणे यो विज्ञाने य
 आनन्दे यो हृदाकातो य एतस्मिन् मनस्मिन्नन्तरे गच्छति सोऽयमात्मा
 तमात्मानमुपार्नीताजरममृतमेवयम गोक्षमनादि स्वेक्षमनन्तमि”ति चतुदश-
 ष्टकोऽभ्यस्तम् । सप्तमे स्पष्टे “अन्तराक्षरे निहितो गुहायामज एषो
 नित्यो यन्मृष्टिर्धातुः क्षरीरम्” । अष्टमे “अन्तराक्षरे निहितो गुहाया उद्ध
 सोऽयमात्मा, तत्रैव सर्वेश्वरमचिन्त्यन गिरं निहित गुहायाममृतमि”ति ॥ 10

एवमात्मप्रबोधोपनिषदि—हृदाकाद्यान्तर्गतं भगवानेवेत्यवगम्यते
 “अथ यदिदं ब्रह्मपुनरिदं पुण्डरीकं तन्मायगा मा ए पुण्डरीकमध्या” इत्या-
 रम्य “दीपवन्महाशो ब्रह्मण्यो देववीपुनो ब्रह्मण्यो भवुस्तदन” इति ॥
 एव वासुदेवोपनिषदि—

एकाग्रमानसो यो मा ध्यायते हरिमव्ययम् । 10

हृन्मरम्यमात्मानं य मुक्तो नात्र संतप ॥ इति ।

हरेरभगवतो हृदाकाद्यान्तर्गतस्य स्पष्टमवगम्यते । एव पुण्ड्रकोपनिषदि
 धृतीये

पुरुष एवे सर्वं तत्रो ब्रह्म परामृतम् ।

एतद्यो घेष्ठ निहित गुहाया सोऽविषामान्य विफिरतीह सोऽयम् ॥ इति । 20
 तथा चतुर्थे स्पष्टे गुहाया नाम महत्त्वमिति । पञ्चमे दृग्मे दूरेचरदन्तिके
 च परमत्यव विम्वसेन निहित गुहायामिति । एव कठवत्यां षष्ठे स्पष्टे—

अद्भुतमात्रं पुरुषोऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्ट ॥

इति सकलचेतनहृदयान्तर्गतपुरुषो भगवानेवेति स्पष्टमवगम्यते । तथा 25
 क्षुरिकोपनिषदि—

ततो रक्तोत्पलामासं पुरुषायतनं महत् ।

दहरं पुण्डरीकमिति वेदान्तेषु निगद्यते ॥ इति ।

तथा—यो वेद सोऽन्तःपुरुष आकाशोऽयं वा वसनीयः? यथान्तर्हृदय
आकाशस्तदेकं तत्पूर्णमिति । एवं ब्रह्मविद्योपनिषदि द्वितीयखण्डे हृद्दी-
८ काशे तद्विज्ञानमाकाश (तत्सुषिरमाकाशं) तद्वेद्यं हृद्दीकाशे यस्मिन्निदं स-
ञ्चरति तस्मिन्निदं सर्वमोतं प्रोतं स विमुः । तथा श्वेताश्वतरे तृतीये

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । इति ।

अत्रैव अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।

10

अणोरणीयान्महतो महीयान्

आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः ॥ इति ।

तथा चतुर्थे एष देवो विश्वकर्ता महात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ॥ इति ।

बृहदारण्यके चतुर्थेऽध्याये प्रथमे ब्राह्मणे - “य एषोन्तर्हृदय आकाशस्त-
15 स्मिच्छेते सर्वस्य वशी”ति । तथा “हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवति”
इति । तथा कैवल्योपनिषदि

हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं

विचिन्त्य मध्ये गगनं विशोकम् ।

अनन्तमव्यक्तम् इति । तत्रैवोत्तरत्र— “एवं विदित्वा परमात्मरूपं
20 गुहाशयमद्वितीयमिति । माण्डूक्ये च

“प्रणव हीश्वरं विद्यात्सर्वस्य हृदयस्थितम्” । इति ।

आरण्ये च शिक्षायाम् “स य एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्नयं पुरुष”
इति । एवं बहुश्रुतिभिः हृद्दीकाशान्तर्वर्ती भगवानेवेति स्पष्टमवगतम् ॥

ननु दहरविद्यायां दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश इत्यत्र दहराकाशो भग-
25 वानेवास्तु । तथापि तस्मिन्त्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति दहराकाशान्तर्वर्ति यद्-
देवतान्तरं तदन्वेष्टव्यमिति देवतान्तरस्यैवोपास्यत्व प्रतीयते । युक्तं चैतत्;
बृहदारण्यके “स पुनः कस्मिन्नु खलु आकाश ओतश्च प्रोतश्च, एतस्मिन्

स्वस्वशर आकाश ओतश्च मोतश्चे"ति प्रश्नोत्तरानुसारात् । तत्र हि दह-
राकाशातिरिक्तस्याक्षराख्यतत्त्वस्य मतीते, दहरविद्यायामेवोपसंहारे "आ-
काशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्दिष्टा ते यदन्तरा तद्वक्षे"ति दहराका-
शातिरिक्तस्यैव ब्रह्मत्वमतीतेश्च ॥

किञ्च श्वेताश्वतरे "तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वम्" इत्यभिधाय "ततो यदुत्तर-
तरम्" इति पुरुषशब्दवाच्य नारायणादतिरिक्तं वस्तु प्रतिपाद्यते ॥

किञ्च मैत्रायणीयोपनिषदि "तमो वा इदमेक आसीत् तत्परेणेति विप-
यत्व प्रयाती"ति तमोऽभिधातारं परब्रह्मेणामभिधाय तस्य प्रोक्ता अन्यास्तनव
ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति तमोऽभिधातु परस्यान्तत्वेन ब्रह्मविष्णुरुद्राणामभिधानात्
त्रिमूर्त्यतिरिक्तं तत्त्वान्तरमिति सिद्धम् ॥

10

अपि च—अथर्वशिखायाम् "ईशान मध्यायितव्य सर्वमिदं ब्रह्मविष्णु-
रुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रत्ययन्ते न कारण कारणानां धाताध्याता कारणं तु
ध्येय सर्वैश्वर्यसम्पन्न सर्वेश्वर द्यम्बुराकाशमध्ये ध्येय" इति ब्रह्मादित्रि-
तयकारणमुपास्यभीशानश्रुतिवादिशब्दवाच्य देवतान्तरमेव प्रतिपाद्यते ॥

अपि चाथर्वशिरसि "यो वै रुद्र स भगवान्, यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो
नम, यो वै रुद्र स भगवान्, यश्च विष्णु तस्मै वै नमो नम, यो वै रुद्र
स भगवान्, यश्च वै महेश्वर तस्मै वै नमो नम" इति ब्रह्मादीनां रुद्रवि-
भूतित्वमतिपादनेन तदतिरिक्तं तत्त्वान्तरं सिद्धम् । तस्मात्—

बृहदारण्यकमैत्रेयश्वेताश्वतरेषां वाक्यतः ।

छान्दोग्योपनिषदायां ब्रह्मोपनिषदा तथा ॥

20

तथाथर्वशिरोवाक्यैरथर्वशिरसि वापि च ।

त्रिमूर्तिभ्योऽधिकं तत्त्वं निश्चिन्वन्ति विपश्चित ॥

इति दहराकारान्तर्वाते देवतान्तरस्यैवोपास्यत्वमिति । अत्रोच्यते—अत्र
दहरविद्यायाम्—"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेद्म दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशस्थस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा यं विजिज्ञासितव्यं"मित्यु-
पासन विधाय सदनन्तर्यतिविरोधनिर्धारणाय "किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं
ब्रह्म यं विजिज्ञासितव्यं"मिति । अत्र प्रश्नोत्तरम्, "अस्मिन् कामा समादिता"

इति । अस्मिन्दहराकाशे परमात्मनि कामाः कल्याणगुणाः समाहिताः ।
 तथाचापहतपाप्मत्वादिगुणजातं दहराकाशान्तर्वर्तीत्युक्तं भवति । काम्यन्त-
 इति कामा इति व्युत्पत्त्या कामशब्दस्य कल्याणगुणपरत्वात् । तानेव
 गुणानाह—“एष आत्माऽपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघ्रिस्सोऽपि-
 ष्टपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प” इति । एवं हि विहितस्य परमात्मतदन्तर्वर्ति-
 गुणजातोपासनस्य फलान्वयं दर्शयति—“अथ य इहात्मानमनुविध व्रजन्त्ये-
 तांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स्वेन रूपेणामि-
 निष्पद्यत” इति । अत्रैतांश्च सत्यान् कामानिति सत्यकामशब्देन प्रकृतप-
 रैतच्छब्दसमानाधिकरणेन एष आत्मा अपहतपाप्मोति अप्रकृतापहतपाप्म-
 १० त्वादय उच्यन्ते ॥

ननु तृतीयखण्डे त इमे सत्याः कामा इत्यत्र सत्याः कामा इत्यनेन
 द्वितीयखण्डोक्तपितृलोकादय एवोच्यन्ते, ततश्च प्रथमखण्डेऽपि एतांश्च
 सत्यान् कामानिति तेषामेवामिधानं युक्तम्; अन्यथा वैरूप्यप्रसङ्गादिति
 चेन्न; पितृलोकादीनामप्रकृतत्वेन एतानित्येतच्छब्देन परामर्शयोगात् ।
 ११ योगे वा धावापृथिव्यादीनामपि प्रकृतत्वेन तेषामपि परामर्शे वैरूप्यमव-
 र्जनीयम् । वस्तुतस्तु “य इहात्मानमनुविध व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्”
 इत्युपास्यत्वेनोक्ताः सत्यकामा अपहतपाप्मत्वादिगुणा एव न पितृलोकादयः,
 तेषामनुपास्यत्वात्, तदुपासनस्य सर्वलोककामचारस्वरूपगुणाष्टकाविर्भावरूप-
 फलहेतुत्वासमवाच । नच तृतीयखण्डस्यसत्यकामपदवैरूप्यप्रसङ्गः; मित्रप्रक-
 २० रणतयार्यानुपपत्त्या च तस्यादोषत्वात् ॥

अथवा प्रथमतृतीयखण्डस्ययोः सत्यकामपदयोरपहतपाप्मत्वादिगुणपर-
 तथा न वैरूप्यम्; सत्यपदस्य नित्यपरत्वेन तत्परत्वस्यैव युक्तत्वात् पितृ-
 लोकादीनामनित्यत्वात् मिथ्यात्वप्रतियोगिसत्यत्वस्याप्रकृतत्वात् प्रकृतपितृ-
 लोकाधनित्यकामव्यावृत्तेर्वैकृत्यत्वात् । अत एव च पूर्वार्थे रण्यमेवार्थः
 २५ स्पष्टीकृतः ॥

भगवद्गुणानां च नित्यत्वं “त इमे सत्याः कामा” इति श्रुतिसिद्धम् ।
 काम्यन्त इति कामाः कल्याणगुणाः त इमे सत्या नित्या इति । अत एव

च त इम इति पदद्वयसाफल्यम् । अन्यथान्यतरपदवैयर्थ्यात् । गुणपरत्वे
हि त इत्यस्य प्रथमद्वितीयस्वण्डोक्तगुणपरामर्शितया इम इत्यस्य प्रकृतद्विती-
यस्वण्डोक्तगुणपरामर्शितया च साफल्यम् । अत एव प्रथममण्डले “य इहा-
स्याममनुविध भजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा” नित्येतच्छब्द एव प्रयुक्तः, नतु
तच्छब्दोऽपि । तस्माद्दहराकाशान्तर्गतगुणजात दहराकाशश्च भगवानेव । ८
‘य एषोऽन्तर्हृदम आकाशास्त्राग्निच्छेते सर्वस्य वक्षी सर्वस्वेषान्” इत्युपमन्व
“एष सर्वेश्वर एष भूतपतिरेष भूतपाल एष भेदुर्विधरण एषां लोकानामस-
मेदाये”ति सर्वेश्वरत्वधारकत्वादिभूते, “अयमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्प्राप्य परं ज्योतिरुपसंमद्य सेन रूपेणामिनिष्पद्यते स उचमः पुरुष”
इति दहरोपासकोपास्यस्य पुरुषोचमत्वनिर्धारणाच्च । उचमः पुरुष सर्वेभ्यः । ९
पुरुषेभ्य उचम पुरुष इत्यर्थः ॥

उचमत्वस्यावपिसापेक्षतया पुरुषशब्दोपस्थापितत्वेनान्तरङ्गितया सनाती-
यानामेव पुरुषाणामवधित्वमान्वयात् स इति तच्छब्देन ज्योतिरेव परा-
मृत्यते न तु मुक्तः ; तत्र सर्वपुरुषोचमत्वविधानासंभवात्, पुरुषशब्दवि-
क्षया च पुष्टिज्ञनिर्देशः । उचमपुरुषपदस्यानुवादत्वेन पर्येतीत्यत्र तच्छ- १६
ब्दवैयर्थ्यम्, तदानीं स उचम पुरुष तत्र पर्येतीत्येकवाक्यसंयोन्यवाप्तं
संभवात् । तस्मात् तच्छब्दद्वयेन आत्मभेदस्यावश्यकतया ज्योतिर्येव
पुरुषोचमत्व देवत्वाविरोधनिर्जयार्थं विधीयते, नतु मुक्ते, अयोग्यत्वात् ।
पुरुषोचमत्व च गीतोपनिषदि भगवता स्वस्मिन्नेति प्रतिपादितम् ॥

यस्मात् सरमतीतोऽहमक्षरादपि धोचम ।

अतोऽसि लोके वेदे च भविष्य पुरुषोचम ॥ इति ।

अत्र क्षराक्षरशब्दौ—

क्षरा सर्वाणि भूतानि कृत्स्नोऽक्षर उच्यते ।

इति विद्वद्वै । सर्वाणि भूतानीति यद्वा पुरुषो उच्यन्ते । कृत्स्न इति मुक्ताः ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

इति प्रकृतम् । तत्रश्च क्षरं ब्रह्ममेतत्तमतीतं त्रिकक्षणं यद्वैतमेव उचम
इति यावत् । अक्षरान्मुक्तेचमवर्गीयपि क्षिप्तो मधीदहमतो लोके

वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः प्रसिद्धः । अनेन योगरूढिभ्यां पुरुषोत्तम-
शब्दो भगवत्पर इत्युक्तं भवति ॥

अत्र केचिदाहुः अनुपपन्नोऽस्य योगार्थः । तथाहि न तावदुत्तम-
श्वासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयः; उत्तमशब्दस्योपसर्जनतया पूर्वनिपातप्रस-
ङ्गात् । नापि पुरुषेभ्य उत्तम इति पञ्चमीसमासः; “पञ्चमी भयेने”ति भया-
दिशब्दैरेव तद्विधानात् । नापि पुरुषाणामुत्तम इति षष्ठीसमासः; “न निर्धार-
ण”इति षष्ठ्याः समासनिषेधात् । नापि पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः;
षष्ठीसमासनिषेधादेव तस्यापि निषिद्धत्वात् । अन्यथा रूपतोऽर्थतश्च भेदा-
भावेन सप्तमीसमाससंभवे निषेधानर्थक्यात् । तस्मात् केवलरूढ एवायं
10 पुरुषोत्तमशब्द इति ॥

अत्रोच्यते “यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः”इति निरुक्त्य-
नुसारेण पञ्चमीसमास एवायम् । नच “पञ्चमी भयेने”त्यादिना भयादिशब्दै-
रेव पञ्चमीसमासविधानात् नात्र पञ्चमीसमाससंभव इति वाच्यम् ;
पञ्चमीति योगविभागेन समासोपपत्तेः । योगविभागश्च “तपरस्तत्कालस्ये”
15 इत्यत्र “तः परो यस्मात् सोऽयं तपरः तादपि परः तपरः” इति भाष्यवा-
क्यादवगम्यते ॥

अथवा षष्ठीसमास एवायम् । षष्ठी च संबन्धसामान्ये । सम्बन्धश्चात्र
भीचोत्तमभाव इति न विरोधः । सप्तमीसमासो वा । नच षष्ठीसमासनिषे-
धादेवायं निषिद्धः; अन्यथा निषेधानर्थक्यादिति वाच्यम्; तस्यान्तोदा-
20 तस्वरनिषेधार्थत्वात् । सप्तमीसमासे हि “तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयार्थसप्तमु-
पमाने”त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव नान्तोदात्तत्वमिति । वस्तुतस्तु
निर्धारणषष्ठीसमास एवायम् । नच “न निर्धारण”इति समासनिषेधः
शङ्कनीयः; समुदायसमुदायिवाचिपदयोः समुदायिपदसमुदायवाचिपदेनैव
समासनिषेधात् । अत एव “मनुष्याणां क्षत्रियश्शूरतमः विप्राणां देवदत्तो
25 भक्त” इत्युदाहृतं वृत्तिकारादिभिः ॥

नहि पुरुषोत्तम इत्यत्रोत्तमपदं समुदायसमुदायिवाचि, किन्तु विधे-
यवाचि । समुदायी च रूढ्युपस्थितो नारायण एव । नच “न निर्धारण” इति

समासनिषेधस्य कथं समुदायिवाचिपदविषयत्वः विधेयवाचिपदेनापि तन्निषेधसंभवादिति वाच्यम्, आकाशोऽचमनरोऽचमवानरोऽचमादिमयोगानुरोधेन तद्विषयत्वस्यैव युक्तत्वात् ॥

नचोऽचमपदमेव निर्धार्यसमर्पकमस्त्विति वाच्यम्, तथा सत्यनुवादकतया विधेयत्वप्रतीतिस्वारस्यविरोधात् । अथवा पुरुषश्चासावुचमश्चेति कर्म-धारय, पुरुः क्षुनोतीति व्युत्पत्त्या पुरुषो बहुप्रद, तथाच पुरुषराज्यस्य विरोपणत्वात्पूर्वनिपातः । बहुप्रदत्वेमुचमत्व च रूढ्युपस्थिते नारायणे प्रतीयते पद्मजपदरूढ्युपस्थापिते पद्मे पद्मजनिकर्तृत्वमिव । अस्तु वा पुरुषराज्यो रूढ, तथापि पुरुषराज्यस्य विशेषणत्वामावेन पूर्वनिपातानुपपत्तिः । “प्रक्षसावचनेभ्ये”ति सूत्रेण पुरुषराज्यस्य प्रक्षसावचनेनोचमशब्देन समाससंभवात् । वस्तुतस्तु उचमश्चासौ पुरुषश्चेत्येव कर्मधारय । नच विशेषणतया उचमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गः, मयोगानुरोधेन कचिद्विरोप्यस्यापि सत्संभवात् । अत एवोक्तं चान्द्रेव्याकरणवृत्तौ “विशेषणमेकार्थेन बहुल”मिति सूत्रेण बहुलग्रहणात् कचिद्विरोपणस्य परनिपातः, यथा पुरुषोऽचम इति, कचित्पूर्वनिपातः उचमपुरुष इति । तस्माद्योगरूढ एवायं पुरुषोऽचमराज्य इति ॥

एव दहराकाशस्य पुरुषोऽचमत्व “दहर उचरेभ्य”इति सूत्रे सूत्रकारेणापि व्यवस्थापितम् । दहराकाशस्यान्तर्वर्तिगुणजातमिति ह्यु तस्मिन्मदन्तरिति कामव्यपदेश इति वाक्यकारेण व्यवस्थापितम् । काम्यन्त इति व्युत्पत्त्या कामशब्दस्य (कामा) कल्याणगुणा इति व्याख्यातत्वात् । अन्यथा ब्रह्म-व्यपदेश इत्येवोच्येत ॥

अत्रेव तत्रैव जीकाशपदचिह्नितानि वाक्यानि बहूनि सूच्यन्ते “सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशो देवैतेभ्यो ज्यामान् आकाश परायण, दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाश, सत्रापि दह गगन विशोक, आकाशो ह वै नामरूपयो निर्वहिता, यदेव आकाश आनन्दो न स्या”दित्यादीनि । अत्र सर्वत्राप्याकाशशब्दो हि एकविषय, अन्यथा वैरूप्यात्, स विषयो नारायण एव । आकाशो देवैतेभ्यो ज्यामानित्युक्तस्य सर्वे-

भ्यो ज्यायस्त्वस्य “अतो ज्यायांश्च पुरुषः” इति पुरुषसूक्तेऽपि प्रतिपादित-
त्वेन तत्प्रत्यभिज्ञानात् । “आकाशादेव समुत्पद्यन्त” इति प्रतिपादितस्य
जगत्कारणत्वस्य “एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानो नेमे धावापृ-
थिवी नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जायत” इत्यादिना नारायणे
४ प्रतिपादनेनायमाकाशो नारायण एव । शम्भुराकाशमध्य इत्यत्र शम्भुपदं
शं सुखं भावयतीति व्युत्पत्त्या गुणजातपरम् । अन्यथा “अस्मिन् कामास्स-
माहिताः” इति श्रुत्यन्तरविरोधात् ॥

अथवा आकाशो मध्ये यस्य स आकाशमध्यः, विभक्तिव्यत्ययदर्श-
न्दसः । यद्वा अत्रत्याकाशशब्दो हृदयाकाशपरः । नचाकाशशब्दवैकल्पिकः
१० सति बाधके तदविरोधात् । शम्भुशब्दो नारायणपरः । अन्यथा रुद्रस्य
नारायणान्तर्यामित्वस्य “एको ह वै नारायण असीन्न ब्रह्मा नेशानो नाराय-
णाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्बुद्धो जायत” इत्यादिश्रुतिविरोधेनासंभ-
वात् । शम्भुशब्दस्य नारायणपरत्वं “स्वयम्भूरशम्भुरादित्य” इति सहस्रना-
मसु पाठादवगम्यते । न चास्य गौणनामत्वम् ; तथापि प्रकृते नारायण-
१५ परत्वाविरोधात्, वासुदेवजनार्दनादिनामभिः सह पठितत्वेन मुख्यत्वा-
विरोधाच्च । एवमीशानादिशब्दोऽपि भगवत्परः ; “ईशानः प्राणदः प्राणः
सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुः” इति सहस्रनामसु पाठात् । ब्रह्मादहराकाशो नारा-
यण एव ॥

ननु कारणं तु ध्येय इत्यादिना जगत्कारणस्य उपास्यत्वम्, तथाच
२० “तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वा व विजिज्ञासितव्य” इति दहराकाशस्य उपा-
स्यत्वप्रतीतिः । दहराकाशशब्देन जगत्कारणस्यैवामिधानं युक्तम् । जगत्कार-
णत्वं च श्वेताश्वतरै

यद्वा तस्मिन् दिवा न रात्रि-
र्न सन्न चासच्छिव एव केवलः ॥
२५ इति रुद्रस्य श्रूयते । अतः कथं दहराकाशो नारायण इति चेन्न ; “एको ह
वै नारायण आसीत् नारायणाद्ब्रह्मा जायत” इत्यादिवाक्यानुसारेण सहस्र-
नामपाठाच्च शिवशब्दस्य नारायणपरत्वात् । नच वैपरीत्यं शक्तिमुहमूक

सदा नेधान इति रुद्रसत्त्वनियेधात् । नारायणोद्भूतो जायते इति तस्य नारायणजन्यत्वकथनाच्च ॥

किञ्च यदेत्यस्य वाक्यस्यानुवादकतया वाक्यान्तरसापेक्षत्वात्, वाक्यान्तरेण च एको ह वै नारायण आसीदित्यादिना नारायणस्यैव जगत्कारणत्वमतीति इदमपि वाक्यं सत्तरम् ॥ ८

ननु “एको ह वै नारायण आसी”दिति वाक्यमपि प्रसिद्धांशक-हृदये-
शब्दश्रुत्याऽनुवाद एवेति चेदुच्यते, “मदेय सोम्येदमग्र आसी”दिति
सच्छब्दवाच्यस्य जगत्कारणत्वमभिधाय “प्रसन्न या इदमग्र आसी”दिति
प्रसन्नविधाय “आत्मा वा इदमग्र आसी”दित्यात्मस्य निहितम्, स आत्मा
नारायण एवेति एको ह वा इति तदनुपादेन नारायण इति नारायणत्ववि- 10
धानेनावगतम् । नारायण इत्यनस्याप्यनुवादस्यै नारायणाद्भावा जायते इति
नारायणत्वावगतौ शिवादिपदनिहितवाक्यं सर्वमपि तत्परमेधेति न “यदा
तमस्त १ दिवा न रात्रि” इति वाक्येन रुद्रकारणत्वसिद्धिः ॥

ननु यदा तमस्तदिति वाक्ये तच्छब्दस्य शिव इत्यनेनान्वयः, तथाच
तच्छब्दा शिव एव फेबल इति विधिः, न आसीदित्यन्तमनुवादः, तथाच 15
रुद्रस्यैव जगत्कारणत्वसिद्धिरिति चेन्न; नारायणाद्भावेति नारायणस्य कारण-
त्वस्युक्तिमात्रक्येन शिवशब्दस्यान्यपरत्वात् । न हि तत्रेवान् कारणतास्युवि-
रक्षिः । लिङ्गं तु दुर्बलम् ॥

किञ्च शिव एवेत्येवकारेण इतरनिवृत्तिविधौ तात्पर्यं, न तूमयत्र; गौर-
वात् वाक्यान्तरमिरोधाच्च । तदयमर्थः — यदा तमग्र परे देव एकी भवती 20
त्यविमकावस्य तम न दिवादि च समस्तकार्यविधुरो भगवानेव तच्छब्दा,
अक्षरमिति भगवत् स्वरूपतो विकारामावो विधीयते । अत्र च शिवश-
ब्देन भगवन्निर्देशः सर्वशून्यत्वेऽपि मङ्गलरूपस्य व्यक्षयिष्ठम् ॥

ननु यदा शिवस्तदाक्षरमित्युक्तौ शिवशब्दवाच्यात् भगवतोऽन्यदेवाक्षरं
भतीयत इति चेन्न; यदा प्रलयकाले सर्वशून्यो भगवान् तदा स्वरूपतोः 25
विकारहीन इत्येवपरत्वात् । अक्षरशब्दस्य फेबल यदा शिवस्तदाक्षरं इत्यु-
क्ततावपि भेदमतीति यथा—यदा अक्षरपक्षदा देवपक्षे—इत्यादौ ।

वस्तुतस्तु श्वेताश्वतरे “यदा तमस्त”दित्यादिना रुद्रस्य कारणत्वं “एको
ह वै नारायण आसी”दित्यादिना नारायणस्य कारणत्वं च प्रतिपाद्यते ।
उभयोरविरोधोयान्यतरवाक्यानुरोधेनान्यतरस्य कारणत्वप्रतिपादकवाक्यानु-
रोधेन श्वेताश्वतरवाक्यस्य तत्परत्वमेव युक्तम् । शिवशब्दस्य मङ्गलवाचितया
५ भगवदभिधानत्वसंभवात् भगवन्नामसु पाठाच्च ॥

न ह्येवं नारायणशब्दस्य रुद्राभिधानत्वसंभवः, तत्परतया काप्यप्रयोगात् ।

न तु नारायणादीनां नामान्यत्र संभवः ।

अन्यनाम्नां गतिर्विष्णुरेक एव प्रकीर्तितः ॥

इति मानवे नारायणादिशब्दानां भगवदसाधारणत्वावगमाच्च ॥

10 किञ्च शिवादिशब्दानां भगवदभिधानत्वं हरिवंशे कैलासयात्रायां रुद्र-
कृतभगवत्स्तोत्रे रुद्रनामदर्शनेन परिसरवर्तिनां विचिकित्सानिराकरणाय
रुद्रेणैवोक्तम् ॥

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।

तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ॥

15 लोक्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या लोकशब्दः प्रमाणपरः । तथाच यानि
तव नामानि त्वदभिधायकतया प्रमाणसिद्धानि महान्ति परत्वगमकानि च
भवन्ति ईश्वरमहेश्वरपरमेश्वरमहादेवशिवादीनि तान्येव मम नामानि ॥

ननु शिवशब्दो यदि नारायणपरस्तदा रूढिद्वयपरित्यागप्रसङ्गः, शिव-
शब्दो हि रुद्रे मङ्गले च रूढः, ततश्च रूढिद्वयानुग्रहाय रुद्रपर एव शिव-
20 शब्द इति चेन्न; तथासति नारायणशब्दे लक्षणाप्रसङ्गात् । नारायणश-
ब्देरुच्यनुसारेण शिवशब्दस्यैकरूढ्यनुग्रहे न कुत्रापि लक्षणा ॥

ननु नारायणशब्दे रूढित्यागेऽपि योगार्थाङ्गीकारेण रुद्रपरत्वान्न लक्ष-
णेति चेन्न; तथासति नारायणशब्दे नकारस्य णत्वामावप्रसङ्गात् तन्नि-
मित्तस्य रेफस्य मित्रपदस्थत्वात् । नहि मित्रपदत्वेऽपि सुबन्ततया समस्तं
25 पदमेकमेवेति वक्तुं शक्यम्; एकार्थवाचकपदैक्यस्यैव णत्वसूत्रे विवक्षि-
तत्वात् । अन्यथा आमनायको गृहनायक इत्यादावपि णत्वप्रसङ्गात् ॥

किञ्च शिवनारायणशब्दयोर्नारायणशब्दरूढित्यागेन शिवशब्दस्य

रुद्रपैरत्वादप्युभयत्र रूढ्यपरित्यागेन शिवशब्दस्य नारायणपरत्वेमेव
युक्तम् । यस्तु तस्तु शिवादिशब्दानां न स्त्रे रूढिः, योगार्थेनैव प्रयोगो-
पपन्नो तत्कल्पकामावात् । अभिधानकोशस्य प्रसिद्धिमात्रुर्येणाप्युपपत्तेः ।
नारायणेऽपि तेषां प्रयोगस्य बहुशो वर्धनाद्यः । तथाहि पुरुषसूक्ते—

द्याधत शिवमच्युतम् ॥ इति

४

यमस्मृतौ—अथ वै पुरुषो विष्णुरित्यारभ्य प्रधानं निष्कलं शिवम् । इति ।

समापयेणि—कृष्ण साक्षात्सत्यं शिवम् । इति ।

हरिवरो पद्मचत्वारिंशच्छततमे—

शिवयोर्देवयोस्तत्र हरेर्ध्वं भवस्य च । इति ॥

त्रिपञ्चाशच्छततमे तत्रैव—विष्णु पीताम्बरं शिवम् । इति ।

10

पञ्चाशच्छततमे चतुर्भुजं शुभं धीरं निश्चलं सर्वगं शिवम् । इति ।

सप्तपञ्चाशच्छततमे—विष्णु सर्वधरं शिवम् । इति च ॥

एकनवतिशततमे—

यसन्तमम्भोनिषिधायिनं हरिं भक्तप्रियं भक्तजनान्पदं शिवम् ।

चतुर्विंशद्विंशततमे—

15

महादेव महाभागमनन्तं शिवमच्युतम् । इति ॥

शान्तिपत्रेणि राजधर्मप्रदातामां भीष्म —

लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत । इति ॥

धारादेष्टृतीयेऽध्याये—तत्र गत्वा महाविष्णु पुराणपुरुषं शिवम् । इति ॥

द्वादशाध्याये—

20

शिवं मुख्यं परमं महेश्वरं सत्रा मयन्तार्तिहरं वृत्तशिवम् । इति ।

पञ्चविंशाध्याये—शिवो नारायणः स्मृतः । इति ।

इतिहाससमुच्चये ॥

तमाहुः पुरुषं केचित्केचिदीश्वरमव्ययम् ।

केचिच्च परमात्मानं केचिच्छिवमनामयम् ॥ इति ।

25

हरिवरो सप्ततमेऽध्याये—विष्णुं सुशक्तमीशानमिति ।

एकोनपञ्चाशच्छततमे—इत्यादिमिस्तया देवं विष्णुमीशानमव्ययम् । इति ।

द्विपञ्चाशच्छततमे तं देवं द्रष्टुमीशानं यतामः साम्प्रतं हरिम् । इति ।
भारतसारसमुच्चये --

आद्यं पुरुषमीशानं सर्वलोकमहेश्वरम् ।

यश्चिन्तयति यो विष्णुं नारायणमनन्यधीः । इति ।

६ यज्ञाग्रहाराध्याये

प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं तमसः परम् ।

बृहन्तं सर्वगं देवमीशानं वरदं प्रभुम् । इति ।

हरिवंशे

स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स व्यक्म्पते ।

१० जहि निद्रां जगद्धातः केशवेश जनार्दन । इति ।

भागवतो दशमस्कन्धे द्वादशोऽध्याये

उत्तराया हतो गर्भः शिवेनाजीवितः पुरा । इति ।

तथा अन्यत्र रमते भगवानीशः । इति ।

भूयात्स ईशो भगवान् गुरुरिति ।

१५ तथाहि भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥

मुनिभिः पूजितस्तैस्तु विवेकी हरिरीश्वरः ।

बुभुजे पायसं शौरिरीश्वरः सर्वहृच्छयः ॥

विष्णुपुराणे नागपर्यङ्कशयने स शेते परमेश्वरः । इति ।

वाराहे आदिदेवं महादेवम् । इति ॥

२० पृथ्वीस्कन्धे त्रयोदशाध्याये

‘येस्याहं हृदयावासं स ईशश्च करोति यः’ । इति ।

तत्रैव विरिञ्चिमुख्या उपतस्थुरीश्वरम् ॥ इति ।

अष्टमस्कन्धे प्रथमाध्याये—“स विश्वकायः पुरुहूत ईशः सत्यं परं ज्यो-
तिरजः पुराणः” ।

२५ तथान्यत्र—“रमते भगवानीशः” इति ।

द्वाविंशे “भूयात्स ईशः परमो गुरुः” इति ।]

नवमस्कन्धे षष्ठे एकश्चरेद्ब्रह्मसि चित्तमनन्त ईशे” इति ।

स्वाधिरो—“तथाहि भगवानीश आत्मानं सृजते हरि ।

मुनिमि पूजितस्तैस्तु विवेकी हरिरीश्वर ।”

मत्सुवाच शुभं वाक्यं देवानां प्रभुरीश्वर ।

एव तु स समादिश्य गतोऽन्तर्यामनीश्वर । इति ।

विद्यतितमे—“रमिर्णा च तथा देयी ददरो वृष्णमीश्वरम् । इति । ८

एकोनविंशच्छततमे—

“आकर्णपूर्णमावृष्य जपान हरिरीश्वर । इति ।

एकोनपञ्चाशच्छततमे—”

तुष्टु पुष्करिकाय वाग्निरिष्टाभिरीश्वरम् । इति ।

सप्ततितमे—स्तुत्वा स्थातु हरिं विष्णुमीश्वरं कमलेश्वरम् । इति । १०

पञ्चसप्ततितमे—जम्बन्तरं जगन्नाथं भवित्य हरिरीश्वर ।

तत्त न्यमवनं विष्णुं भवित्य हरिरीश्वर ॥ इति ।

एकविंशतितमे—हृत्वा ये ऽव ईश्वर । इति ।

सत्रैव—अथ विद्मो दृढं तेन श्रेण हरिरीश्वर । इति ।

एकान्तरो-द्विंशततमे—अर्चयन्त जगन्नाथं मनसा विष्णुमीश्वरम् । १८

ब्रह्माय हि मनो वन्दे त्वं हरिरीश्वर ।

आजहार निःश्रीक्ष्णैर्मृगेन्द्रो हरिरीश्वर । इति ।

एकोनपञ्चाशच्छततमे—तथैत्ययात्रधीर्द्वयं प्रणम्य हरिमीश्वरम् । इति ।

सत्रैव क्षीरोदधुत्तरं कूलं जगाम हरिरीश्वर । इति ।

द्विसप्ततितमे—निरुप दानवबलं चकार हरिरीश्वर । इति । २०

पञ्चाशच्छततमे—विपस्त्व सर्वभूतानामीश्वरोऽसि सदा हरे । इति ।

समापयेणि—हिरण्यकशिपुं राजन् जगाम हरिरीश्वर ।

नुमुजे पायसं क्षीरिरीश्वरस्तस्यैव हृच्छय ।

एष तिष्ठति गोविन्द पूजितोऽस्माभिरीश्वर । इति ।

भागवते प्रथमस्कन्धे अष्टमेऽध्याये—

“नमस्त्य पुल्यं चाद्यमीश्वरं प्रकृते परम् । इति ।

द्वितीयस्कन्धे अष्टमेऽध्याये—

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवाजयदीश्वरम् । इति ।

तृतीयस्कन्धे पञ्चमे—“गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः ।” इति ।

विंशोऽध्याये—“यस्य नामेरभूत्पद्ममन्ववात्सीत्स ईश्वरः ।” इति ।

अन्यत्र एकोनत्रिंशे—“ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ।”

५ चतुर्थस्कन्धे — एकोनविंशोऽध्याये

“यत्र यज्ञपतिरसाक्षिगवान् हरिरीश्वरः ।” इति ।

एकोनत्रिंशे सेव्यते हरिरीश्वरः ।

पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्याये

ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया” इति ।

10 षष्ठस्कन्धे चतुर्थे “अन्तर्देहेषु भूतानामात्मास्ते हरिरीश्वरः ।” इति ।

पञ्चदशोऽध्याये “हयमेधेन पुरुषं परमात्मानमीश्वरम् ।

इष्ट्वा नारायणं देवम्” इति ।

सप्तमस्कन्धे षष्ठेऽध्याये एक एव परो ह्यात्मा भगवानीश्वरोऽ-

व्ययः । इति ।

15 सप्तमेऽध्याये—यदीश्वरे भगवति । हरिरसर्वेषु सूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।

क्रियते भक्तिरीश्वरे । वासुदेवे भगवति । अनीहं हरिमीश्वरम् । इति ।

वाराहे चतुर्थाध्याये

यस्य ब्रह्मा समुत्पन्नो नामीपङ्कजमध्यतः ।

तस्माच्च ब्रह्मणो रुद्रः स विष्णुः परमेश्वरः । इति ।

20 एकोनसप्ततितमे

न विष्णोः परतो देवो विद्यते नृपसत्तम ।

ततो देव क्रियायोगात् दृश्यते परमेश्वरः ।] इति ।

नारसिंहपुराणे त्रिंशोऽध्याये

संस्थाप्य भक्त्या विधिना च पूजयन् स याति साक्षात्परमेश्वरं हरिम् ।

25 इति ।

विष्णुधर्मे “पूजितस्तु महेश्वरः । हरिर्ददातीह फलं” इति ।

श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे द्वितीये

नागपथहृत्तयने संरोते परमेश्वर । इति ।

नवमे—एव संस्तूयमानस्तु मगवान् च ॥ चन्द्रपुत्र ।

जगाम वधान तेषां मैत्रेय परमेश्वर । इति ।

सप्तदशे स विष्णु परमेश्वर । इति ।

५६कोनविंशे—स सर्वमालिष विष्णु नमस्ये परमेश्वरम् । इति । ८

छाविंशे—पिभर्ति पुण्डरीकाक्ष त देव परमेश्वरम् । इति ।

षष्ठविंशे त्रयमे—एव संस्तूयमानस्तु मगवान् परमेश्वर । इति ।

श्रीवाराहे पष्ठेऽध्याये—

आदिदेव महादेव वेदवेदान्तपारगम् । इति ।

हरिवक्त्रे चतुरशीतितमे—

10

महादेव महाभागमनन्त दिवमच्युतम् । इति ।

पुराणान्तरे—

अनादिरक्षकोऽनन्तो महादेवो महेश्वर । इति ।

हरिश्चन्द्रे अष्टाशतितमे—

तयान्यद्रूपमात्माय सम्भुनारायणोऽव्यय । इति ।

15

समापत्रिंशे—

इति नागयणरत्नमुर्मगवान् जगत् प्रभु । इति ।

वाराहे सप्तमे—

फलो धनामप्रतिम महेश्वरं गदाधरं प्रणमति यन्मुक्त वसेत् । इति ।

छाविंशे—शिव सुलभ च महेश्वरं सदा

20

प्रपन्नमफार्तिहरं वृत्तत्रियम् । इति ।

सूर्यनिदान्ते गोलाध्याये—“सोय नारायणो देव” इत्यारम्य “पाति चाय महेश्वर” इति ।

श्रीभगवते सप्तमस्कन्धे षष्ठमेऽध्याये—

वर वरय वै तन्मे वरदेश महेश्वर । इति ।

25

श्रीविष्णुधर्माचरे पष्ठे—

पूजाफलमहेशस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिण । इति ।

हरिवंशे सप्तषष्टिद्विशततमे -

“हिरण्यगर्भं हिरण्यनाभं” इति ।

समापर्वणि

पुरा नारायणो देवस्त्वयम्भूः प्रपितामहः । इति ।

- 5 तस्मात् शिवेशानेश्वरपरमेश्वरमहादेवशम्भ्वादिशब्दानां हिरण्यगर्भस्त्वयंम्भ्वादिशब्दानां च नारायणपरताया बहुप्रमाणसिद्धत्वात् तदङ्कितानि सर्वाण्यप्युपनिषद्गतानि नारायणवाक्यानुसारेण योगरूढिगौणवृत्तिभिः नारायणपरतया निर्व्यूढानि ॥

यदि चामिधानकोशानुसारेण शिवादिशब्दानां रुद्रपरत्वमिष्यते तदा
- 10 प्रसिद्धरुद्रपरत्वमेव वाच्यम् । तस्य जगत्कारणत्वादिकमनुपपन्नम् ।
तथाच प्रसिद्धस्वारस्यमङ्गेन ततोऽतिरिक्तपरत्वे वक्तव्ये नारायणपरत्वमेव
युक्तम् ; श्रुत्यन्तरानुसरणपरित्यागेन नारायणातिरिक्तपरत्वकल्पने भाना-
भावात् ॥

किञ्च एतदुपक्रमप्रथमखण्डानुरोधेनापि शिवशब्दो नारायणपरः । तत्र हि
15 ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता इत्युपक्रम्य “कालस्व-
भावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्” इति पुरुषश-
ब्देन कारणब्रह्मभूतदेवताविशेषो निर्धारितः । चिन्त्यशब्दस्य निर्धार्य-
परत्वात् तच्चिन्त्यमित्यादौ तथा दर्शनात् । तत्र चिन्त्यशब्दस्य व्यति-
रेकलक्षणया निर्धारणपरत्वात् दूष्यपक्षनिर्धारणपरत्वानुपपत्तेः । प्रकृते चान्व-
20 यनिर्धारणपरत्वे बाधकभावात् । भूतानीत्यन्तेन कार्यजातं, योनिशब्दे-
नोपादानमभिधाय पुरुष इति तदभेदप्रतिपादनेन पुरुषस्य जगदुपादानत्वं
हि निर्धारितम् । पुरुषश्च नारायणः, पुरुषसूक्तप्रत्यभिज्ञानात् । श्वेताश्वतरस्य
सर्वस्यापि भगवत्परत्वं वेदान्तविजये तद्वाक्यस्वारस्यानुरोधेन प्रपञ्चितम् ॥

ननु रुद्रामिधानचिह्नितवाक्यानां भगवदमिधानचिह्नितवाक्यानां चावि-
25 रोधायान्यतरस्यान्यतरपरत्वेन वर्णनीये अनन्यपरश्चेताश्चतरवाक्यस्य रुद्रप-
रत्वे निर्व्यूढे अन्यपरनारायणादिपदचिह्नितवाक्यानां लक्षणया रुद्रपरत्वमेव

युक्तमिति चेत्, न; लक्षणाभावेनाविरोधसमये तदभ्युपगमेनाविरोधवर्जनस्य
जपन्यत्वात् । शिवादिद्योताना नारायणपरत्वे हि न युत्रापि लक्षणेयुक्तम् ॥

निश्च श्वेताश्वतरमथमम्यण्डोपसंहारे मूतानि योनि पुरुष इति चिन्त्य-
मिति पुरुषशब्देन पुरुषयुक्तमत्यभिज्ञापनेन देवताविरोपनिर्धारणं कृतम्,
कथं श्वेताश्वतरस्य रुद्रपरत्वा कथं वा तदनुरोधेन नारायणादिपदानां लक्ष्यं ८
ण्या रुद्रपरत्वं (नारायणादिपदचिह्नितवाक्यानां अनन्यपरत्वं) तच्छब्दा-
भ्यपर्यालोचनया चेन्नन्तविजये प्रपञ्चितम् । तथा अथर्वणिसाममृत्युपनिष-
दन्तराणामपि मगधत्परत्वंमुपवर्णितम् । सद्यु विस्तरमयातेहोपन्यस्यते ।
तस्मात् सर्वोपनिषदा मगधत्परत्वे स्थिते दहराकाशो मगधानेन । अत्र
तस्मिन्त्यन्तरित्यत्र यच्छब्देन दहराकाशस्तदन्तर्गतिगुणजात च परामृ-10
श्यते । तथाच यो दहराकाश इत्यत्र तदन्तर्गतीत्यर्थः ॥

ननु कथं यच्छब्देनैकरोप कथं वा एकवचनान्तत्वा, नच “नपुंसकम्
नपुंसकेनैव वक्ष्याम्याम्यतरस्या”मिति सूत्रेण तदुभयसिद्धिरिति वाच्यम्, पर-
त्वेन “त्यदादीनि सर्वनिर्णेत्य”मिति सूत्रस्यैव प्रवृत्त्या नपुंसकसूत्रप्रवृत्ते । नच
तैर्नैवैकरोपोऽस्त्विति वाच्यम्, तमाभ्येकवचनान्तत्वासिद्धे, भेदम्, 15
“त्यदादित शेषे पुनपुमकतो लिङ्गवचनानि भवन्ती”ति त्यदादिसूत्रवा-
तिकेन तत्सूत्रविषयेऽपि नपुंसकसूत्रप्रवृत्त्युपगमेनोभयसिद्धे ॥

ननु कथमस्य वार्तिकस्य तदज्ञापकत्वमिति चेदुच्यते — न हीदं वार्तिकं
विधायकम्, तयात्वे त्यदादित शेषे कृते तत्सूत्रविषये यत्तुलिङ्ग वच-
नं च भवति तत्सूत्रविषये यन्नपुंसकं लिङ्गं वचनं च भवतीति वार्ति-20
कार्यं स्यात् । तथाच स च देवदत्तो च ते, स च कुण्डले च तानीति द्विव-
चनमपि प्राप्नोति । स च कुण्डले च तदिति रूपम्, सहर्शनीयं तच्छिष्टतीति
सुवेन्ततिङन्तयोरेकवचनं च न सिध्यतीति । तथा चेदं वार्तिकमनुवाक्यं
स्तत् त्यदादिविषयेऽपि नपुंसकमित्यादिसूत्रप्रवृत्तिं ज्ञापयति । एवचानिष्टं
न प्राप्नोति इष्टं च प्राप्नोति एकवदिति एकवद्भावविधानात् ॥

ननु यदि स च कुण्डले च तदिति रूपमिष्टं स्यात् तदा तत्सिध्यर्थं
वचनग्रहणस्यैव व्याख्यानं स्यात् । तद्वत्पर्येतत्त्वमेव कुत इति चेत् वचन-

ग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । अन्यथा वचनग्रहणमनर्थकं स्यात् । एतद्विश-
प्रयोग इष्ट इति भाष्यवाक्येनाप्यवगम्यते । इति । एवं हि भाष्यम्
लिङ्गभेदाविवक्षायां लिङ्गसामान्यं नपुंसकलिङ्गं विवक्षितम् । तत्र सामा-
न्यविवक्षायामेकवचनं व्यक्तिविवक्षायां द्विवचनबहुवचने इति । एतदेवी-
६ मिश्रेत्य समनुगृहीतं महाचार्यैः “त्यदादीनि सर्वैर्नित्य”मिति पुंलिङ्गनपुं-
सकलिङ्गयोरेकशेषः “नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्या”मिति नपुंसका-
न्तत्वमेकवचनान्तत्वं चेति ॥

अथवा मण्डूकवृत्त्या नपुंसकसूत्रं त्यदादिसूत्रे अनुवर्तते । तथाच त्यदा-
दिसूत्रेणानिर्धारितैकशेषः नपुंसकसूत्रेणैकवच्चाव इति वार्तिकाभिप्राय-
१० इत्याचार्याभिप्रायः ।

ननु यच्छब्देन दहराकाशान्तर्वर्तिनमेव परामृश्य तदन्वेष्टव्यमिति
तस्यैवोपासनविधिसंभवे किमेकशेषसूत्रानुसरणप्रयासेनेति चेन्न; “अथ य
इहात्मानमनुविध ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा”निति उभयोपासनानुवा-
दवाक्यानुसारेण उभयोपासनविधानस्यावश्यकतया यच्छब्दैकशेषस्याव-
१५ र्जनीयत्वात् । एवं तच्छब्देऽपि । अन्वेष्टव्यपदे तु नपुंसकसूत्रेणैव एकशेषादिकं
द्वेष्टव्यम् ॥

वस्तुतस्तु तस्मिन् यदन्तः तस्मिन् दहराकाशे अन्तर्वर्ति गुणजातं यत्त-
दन्वेष्टव्यमित्यर्थः । दहराकाशान्तर्वर्तित्वेन गुणजातमुपास्यमिति यावत् ।
तथाच नैकशेषसूत्रानुसरणप्रयासोऽपि । यद्यप्येवमुपसर्जनतया आत्मोपा-
२० सनसिद्धावपि न प्राधान्येन तत्सिद्धिः, तथाप्यर्थतः प्राधान्यमात्मन एवेति
तत्सिद्धिः ॥

अथ वा “य इहात्मानमनुविध ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामा”निति वा-
क्यानुसारेणान्वेष्टव्यपदस्य लिङ्गव्यत्ययेनावृत्त्या दहराकाशोऽन्वेष्टव्यः तदन्त-
र्वर्ति यद्गुणजातं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः । एवं च न दहराकाशस्य प्राधान्य-
२५ होनिरिति ॥

एवं शाण्डिल्यविद्यापि दहराकाशपरतया भगवत्परा

दह विपाप परवेत्समूत मत्पुण्डरीक पुरमध्यसंस्थम् ।

तत्रापि दह गगन विरोकस्तदसिन्यदन्तस्तदुपासितव्यम् ॥

इत्यपि भगवत एव ह्वाकाशान्तर्गतित्वमुपदिशति ॥

यो वेदादौ स्वरं श्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित ।

तस्य प्रकृतिलीनस्य य पर स महेश्वर ॥

६

इत्युपरवाक्यानुश्रुत्यात् । तस्मिन् यदन्तरिति किमुच्यत इत्याकाशलाया अने न वाक्येन देवतानिर्धारणं क्रियते य अकारवाच्यं स एवेति । अकारवाच्यश्च योगसूत्रिन्या भगवानेव । तस्य प्रकृतिलीनस्येति पदान्यामकार एवोच्यते । प्रकृतिभूते अकारे लीनस्य प्रणवस्येति हि तदर्थः, प्रकृतिभूताकारस्येति यावत् । अकारस्य प्रणवप्रकृतित्वं च “अकारो वै १० सर्वा वाक्” ।

समस्तशब्दमूलत्वादकारस्य स्वभावतः ।

इत्यादिष्ववगतम् । अकारस्य भगवति स्वरत्वं च अकारो विष्णुवाचक इति (भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधान) इत्यादिना अवगतम् । अव रक्षण इति धातूत्पत्राकारयोगाद्येऽपि न भगवतोऽन्यत्र संभवति । १६ त्रिभूर्तिषु भगवत एव—

नहि पालनसामर्थ्यभूते सर्वेश्वरं हरिम् ।

इत्यादिना रक्षकत्वप्रसिद्धे । अकरणाद्युगुण चास्य भगवत्परत्वम् ॥

पूर्वत्र अभ्यस्तनुवाकेन उत्तरत्र ऋत सत्यमित्यादिना च भगवत एव प्रकृतत्वात् । शब्देवावावित्यादिवाक्यं चोपश्रित पात्रे

२०

यो वेदादौ स्वरं श्रोक्तो वेदान्ते च प्रकीर्तित ।

तस्य प्रकृतिलीनस्य य पर स महेश्वर ॥

शोऽसावकारवाच्यो वै विष्णुर्नारायणो हरिः ।

स एव पुरुषो नित्य परमात्मा महेश्वर ॥

तस्माद्यभूतमैश्वर्यं यस्मिन् कस्मिन् हि वर्तते ।

२५

तस्मिन्नीश्वरशब्दोऽपि श्रोच्यते मुनिभिस्तथा ॥

निरुपाधीश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ।
 आत्मेश्वर इति प्रोक्तो वेदवादैः सनातनैः ॥
 तस्मान्महेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ।
 विमूतिद्वयमैश्वर्यं तस्यैव सकलात्मनः ॥

5

श्रीमूनीलापतिर्योऽसावीश्वरः समुदाहृतः ।
 तस्मात्सर्वेश्वरत्वं तु वासुदेवे प्रतिष्ठितम् ॥
 योऽसौ यज्ञेश्वरो यज्ञो यज्ञकृद्यज्ञमुग्विभुः ।
 यज्ञकृद्यज्ञपुरुषररा एव परमेश्वरः ॥ इत्यादिना ।

अत्र कश्चिदाह यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः (प्रति-
 10 पाद्यः) लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । तस्य प्रकृतिलीनस्य अविद्यायां प्रतिबिम्बितस्य
 प्रकृतिविशिष्टस्य मोक्तुः परः प्रधानः महेश्वरो नियन्तेति । तन्न; उदा-
 हृतपाञ्चवचनविरोधात् । निर्विशेषचिन्मात्रस्य स्वामाविकामेदेन विशिष्ट-
 नियमनासंभवाच्च । भेदे चातिरिक्तजीववादप्रसङ्गेन अपसिद्धान्तापात्तात् ।
 विस्तरस्तु अद्वैतविद्याविजयोपन्यासे द्रष्टव्यः ॥

15

यदप्याह अकारो वेदादौ प्रोक्तः स्वरः स एव तदन्ते प्रतिष्ठितः ।
 समानं परमित्यत्र उपान्त्यः अकारः तस्य प्रकृतिः विष्णुः “वासुदेवः परा
 प्रकृति”रिति श्रुतेः । तस्मिन् लीनस्य वाच्यवाचकभावेनाभेदं प्राप्तस्य
 विष्णुरूपस्येति यावत् तस्मात्परो यः स महेश्वर इति । तन्न; अकारस्य
 वेदान्तप्रतिष्ठितत्वाभावात् समानं परमिति मकारस्यैवान्तप्रतिष्ठितत्वात्
 20 अग्निमीळे पुरोहितं योनिस्तमुद्रो बन्धुः समानं परमित्येषु श्रुतानामकारो-
 कारमकाराणां वेदादिमध्यान्तवर्णत्वप्रसिद्धेः ॥

नच स्वरान्तप्रतिष्ठितत्वं विवक्षितम्, ततः परं स्वराभावादिति वाच्यम् ;
 “अचोऽन्त्यादिटी”त्यादिवत् सजातीयनिर्देशाभावात् । प्रकृतिलीनस्य
 तस्याकारस्य यो वाच्यः स महेश्वर इत्यर्थपर्यवसानेनाकारवाच्यस्यैव परमे-
 25 श्वरत्वसिद्धेश्च । यच्चोक्तं यद्वेदादाविति मन्त्रस्य यजुर्वेदपठितत्वात् वेदश-
 ङ्गेन यजुर्वेद एवोच्यते । तस्याद्राविषेत्वेति स्वर इकारः प्रोक्तः तदन्तेऽप्र-

वर्णनीत्यने प्रतिष्ठितं तस्येकारस्य प्रकृतौ श्रियां लीनस्य वाचकतया देव्याप-
 णस्य ईकारस्य तत्र मीरमवदिति प्रकृत्य “मूलप्रकृतिरव्यया” इति श्रियां
 प्रकृतिशब्दमयोगात् । पृष्ठी चात्र पञ्चम्यर्थे तस्मादिकारात्पर उत्तर उकार स
 महेश्वर तद्वाच्य परमेश्वर इत्यर्थः । अमेदोपचारस्तु वाच्यवाचकभावसंय-
 न्पादिति, तदव्ययुक्तम् । अस्य मग्नस्य यजुर्वेदपठितत्वेऽपि वेदादौ वेदान्ते ऽ
 चेति सामान्यवाचिवेदशब्दस्य यजुर्वेदपरस्ये स्वारस्यमन्नात् । अतः सिद्धं
 सर्वोपनिषदां भगवत्परत्वम् ॥

इति देवतान्तरस्य दहरविधावेद्यत्वमङ्गः चतुर्थः ॥

एव भगवतोऽन्यस्य परविधावगम्यता ।

निराकृताञ्चरादित्यविधावेद्यत्वमप्यसत् ॥

10

तथाक्षिविधादहरविधावेद्यत्वमेव न ।

शाण्डिल्यविधावेद्यत्वं नास्तीति स्थापितं तत्र ॥

सर्वोपनिषदां वाच्यमुत्तमं प्रकृतवेदिन ।

वदन्त्यखिलवाक्यैककण्ठभाजारायण परम् ॥

इति श्रीपापूलकुलतिलकश्रीमदाचार्यचरणारविन्दसेवा

16

समधिगतसफलराजद्वयेन श्रीमदापूलसुन्दर

जामाष्टदेक्षिणभूजना सुवचनगुणना विर-

चितायां विजयमङ्गलदीपिकायां प्रह्व

विधाविजयोपन्यासो द्वितीयः

संपूजा ।

20

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

अथ सद्बिधाविजयोपन्यासस्तृतीयः
तत्रायमाधो भावरूपाज्ञानप्रमाणभङ्गः प्रारभ्यते ।

५

अखिलस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वं न युज्यते ।

अविधाकल्पकामावात्मिथ्यात्वं न ततो भवेत् ॥

यत्तावदुच्यते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्याविधापरिकल्पित-
त्वेन मिथ्यात्वमिति तत्रोच्यते

10 मानामावेन कल्पकाविधाभावान्नाविधाकल्पितत्वं प्रपञ्चस्य । नच मिथ्या-
त्वानुपपत्त्यैवाविधाकल्पनम्, तथा सति मिथ्यात्वसिद्धावविधाकल्पनं तत्क-
ल्पने च तत्कल्पितत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । न
चानुमानादिना तत्सिद्धावन्योन्याश्रयानवकाश इति वाच्यम्; तस्य निरसिष्य-
माणत्वात् ।

15 नन्वहमज्ञ इत्यादि प्रत्यक्षमेव भावरूपाज्ञाने प्रमाणम्, न चास्य ज्ञाना-
भावविषयत्वेनान्यथासिद्धिः; अभावज्ञानकारणयोः धर्मिज्ञानप्रतियोगिज्ञा-
नयोः सत्त्वेन तदभावासंभवादिति चेत्, न; भावरूपाज्ञानस्यापि किं
सकलज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतिः सकलविषयत्वेन वा । नोभयम्; धर्मिज्ञान-
प्रतियोगिज्ञानयोः सत्त्वेनोभयथापि प्रतीत्यसंभवात् । नचोभयोरौदासीन्येना-
20 ज्ञानत्वेनैव भावरूपाज्ञानं प्रतीयत इति वाच्यम्; ज्ञानविरोधित्वातिरिक्तस्या-
ज्ञानत्वस्यासिद्धेः । सिद्धौ वा सामान्यविशेषौदासीन्येन ज्ञानाभावत्वेनाभाव
एव प्रतीयताम्, किमतिरिक्ताज्ञानकल्पनया । एतेन कृत्स्नौदासीन्येन ज्ञान-
विरोधित्वेन भावरूपाज्ञानं भासत इत्यपास्तम् ॥

ननु एवमप्यहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेर्भावरूपाज्ञानविषयत्वे लाघवम् ।

25 भावाभावयोर्मध्ये भावस्य लघुत्वादिति चेत्, हन्तैवमघटं भूतलमित्या-

१ ज्ञानविरोधित्वातिरिक्तस्य निराकर्ष्यमाणत्वात् । २ कृत्स्नौदासीन्येन ।

दिप्रतीतेरपि साधयेन मायारूपायटत्वादिविषयत्वमसङ्गेनाभावमोत्रोच्छेद-
प्रमक्षात्, सिद्धान्ते भेदान्तरस्यैवामावतया अहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेरधिकर-
णतद्धर्मविषयत्वोपपत्तौ अतिरिक्तमावरूपाज्ञानकल्पने गौरवाच्च, सावयवत्व-
परिणामित्वाद्यनेकधर्मकल्पनाप्रमक्षाच्च । एतेन त्वदुक्तमर्थं न जानामि
आत्मार्यं न जानामि राजपृष्ठान्तं न जानामि—इत्यादिप्रतीतेरपि विरोधना ८
नाभावविषयत्वेन व्याख्याता । अन्यथा सामान्यतः शास्त्रार्थादिज्ञानसत्त्वेन
तद्विरोधेन मावरूपाज्ञानस्याप्यसंभवात् । किं बहुना यादृशं ज्ञानं मावरूपाज्ञान-
विरोधि तादृशं ज्ञानमात्रं एवाहमज्ञ इत्यादिप्रतीतेर्विषय इति किमनुपपन्नम् ॥

किञ्च मम आत्मार्यज्ञानसामग्री नास्तीत्यादिप्रतीतौ तव का गतिः ?
सामान्यतः शास्त्रार्थज्ञानसामग्रीसत्त्वेन सदभावविषयत्वासंभवात् । यदि १०
तत्रापि नात्मार्यज्ञानसामग्री भावरूपाऽङ्गीक्रियते तदा काम भावरूपाज्ञान-
मप्यङ्गीक्रियताम् ॥

अपि च त्वया आत्मा उपदेष्टव्य इति केनचित् पृष्टे अधिकारमावाञ्छ
तव शास्त्रार्थ उपदेष्टव्यं विधिष्यापि नोपदेष्टव्यं इत्यादौ मायरूपेणानुप-
देष्टेन विना कथं निर्वाहः । तत्र आत्मायत्वेन तद्विरोधत्वेन च उपदेश- १५
सत्त्वेन सामान्यतो विरोधतो वा उपदेशमावासंभवात् इत्येवमादिर्दुस्तरा
प्रतिबन्दी ॥

वस्तुतस्तु अभावज्ञानकारणीभूत धर्मिज्ञानादिकं साक्षिणैव संभवति ।
साक्षिभूतज्ञानेनाज्ञानवत् ज्ञानाभावस्याप्यविरोधात् । किञ्च अज्ञोऽहं न
जानामीति ज्ञानाभावत्वेनैव प्रतीतेर्न मावरूपाज्ञानसिद्धिः । २०

यच्च अधर्म इत्यादिवत् ज्ञानविरोधित्वेनैव प्रतीतिः नाभावत्वेन, अज्ञा-
नमिति नञ् समासानुपपत्तेरिति, तदसत् । अद्वेष अगमनममोजनमबाध
असिद्धिरित्यादिप्रयोगाणां लौकिकपरीक्षकैः व्यवक्षिपमाणानामुच्छेदप्रस-
ङ्गात् । अत एव कार्यानुत्पादप्रयोजकमित्यादि व्यवहरन्ति ॥

किञ्च नास्ति न करोति नेच्छतीत्यादौ व्याख्यातान्विततन्त्रे अभाव- २५
वाचित्वदर्शनेन न जानामीत्यत्रापि नञ् अभाववाचित्वमौल्ये अहमज्ञ

मय्यज्ञानमित्यादावपि नामान्वितत्वेन विरोधवाचिना नञा ज्ञानविरोधित्वेन
 ज्ञानाभाव एव बोध्यते । क्लृप्तत्वेनाभावविषयत्वस्यैवौचित्यात् । किञ्च अह-
 भञ्ज इत्यादिप्रतीत्याऽहमर्थगताज्ञानमेव सिध्येन्न ब्रह्मगताज्ञानमिति कथं
 ब्रह्माविद्यायां जीवाविद्यायां वा प्रतीतिरियं प्रमाणं भवेत् । अपिच प्रकृष्ट-
 ८ प्रकाशश्चन्द्र इत्युपदेशात् प्राग्दृष्टेऽपि प्रकृष्टप्रकाशे चन्द्रे चन्द्रं न जानामी-
 त्यनुभवो न भावरूपाज्ञानविषयः संभवति । चन्द्रप्रत्यक्षसत्त्वेन तदज्ञाना-
 संभवात् अनङ्गीकारोच्च । तस्मात् ज्ञानविशेषाभाव एव तद्विषय इति
 । स्वीकार्यमित्यन्यत्र सर्वत्राप्यज्ञानानुभवे स एव विषयोऽस्तु ॥

नन्वेवं सति अज्ञो घटो न जानाति घट इत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः
 १० स्यात्, नचप्रयोगादेवाप्रयोग इति वाच्यम्; नियामकान्तरसंभवे गत्य-
 भावस्वीकारस्य तस्य जघन्यत्वादिति चेत् न; अर्थसत्त्वादनुशासनविरोधा-
 भावाच्च तत्साधुताया इष्टत्वात् । अप्रयोगात्त्वप्रसङ्गादेव, निषेधस्य प्रसङ्ग-
 पूर्वकत्वात् । तदुक्तं महाचार्यैः

घटो नेच्छति न द्वेष्टि न दुःख्यति न सुख्यति ।

१५ न गच्छति न जागर्ति न शेते न च भक्षते ।

इत्यादावप्यसाधुत्ववस्त्वभाव प्रसङ्गतः ।

अप्रसङ्गान्निषेधस्य व्यतिरेकोपपादने ।

घटेऽपि धीनिषेधो न तथैवेति विभावय ।

जानाति घट इत्येवं विप्रलम्भेन चोदितः ।

२० प्रयुक्ते च न जानाति घट इत्येव संसदि ॥ इति ।

नन्वेवमहमज्ञो न जानामीत्यादौ अज्ञानं तावदनुसूयते; तच्च न ज्ञाना-
 भावः; विषयविशेषानुल्लेखात्, किन्तु अधर्मिष्ठोऽधर्म इत्यादौ धर्मविरो-
 २५ ध्यधर्मान्तरमिव ज्ञानविरोधिभावान्तरमेव । तच्च ज्ञानं ब्रह्मतत्त्वज्ञानमिति
 न विद्यमानज्ञानेन विरोधः । तच्च ज्ञानं निर्विषयमेव ब्रह्मविषयं वा निष्प्र-
 २५ तियोगिकं च, अभावस्तु सप्रतियोगिक इति न निष्प्रतियोगिकाज्ञानानु-
 भवविषयः । नच ज्ञानस्य प्रतियोगिनोऽमानात् निष्प्रतियोगिकाज्ञानानु-

मवोऽयमिति वाच्यम्, सर्वत्र ज्ञानाभावानुभवे प्रतियोगिभूतज्ञानस्य विषय-
विरोधालिङ्गितत्वमाननियमेन प्रकृते तदभावेन ज्ञानस्य प्रतियोगित्वेन
मानासिद्धे । न ह्यधर्म इत्यादौ धर्मस्य प्रतियोगित्वेन मानमस्ति । नहि
धर्मविरोधित्वमधर्मत्वम्, किन्तु जातिविरोध एव । तद्वदिहापि इति
निर्विषय निष्प्रतियोगिक ज्ञानाविरोधि भावरूपाज्ञान सिध्यति ॥ ८

नचैवमप्यहमज्ञ इति प्रतीत्या न ब्रह्मगताज्ञानसिद्धिर्जीवगताज्ञान-
सिद्धिर्वा, भवन्मते अन्तःकरणस्यैवाहमर्थत्वादिति वाच्यम्, चैतन्यगतस्यैवा-
ज्ञानस्य चैतन्यामेवाध्यासेन अन्तःकरणनिष्ठत्वेन प्रतीत्या जीवब्रह्मगता-
ज्ञानसिध्यविरोधात् । न च ज्ञानाविरोध्यज्ञानस्य तत्त्वज्ञानप्रतिषेधकत्वानु-
पपत्तिरिति वाच्यम्, वैषयिकज्ञानाविरोधिदेहसंयन्धस्य देहातिरिक्ततत्त्व- 10
ज्ञानप्रतिषेधकत्ववत् ज्ञानान्तराविरोध्यज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानप्रतिषेधकत्वे विरो-
धाभावात् इति ॥

अत्र मूम —एव हि तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रतिषेधक वैषयिकज्ञानजनक
निष्प्रतियोगिक किञ्चिद्भावरूपमङ्गीकार्यमित्युक्तं भवति । तच्चास्माकं
प्रकृति युष्माकं त्वज्ञानमिति नाम्नि विवादो नार्थ इति पर्यवसन्नो 15
विवादः । तदपि नाहमज्ञ इत्यादि प्रतीत्या सिध्यति, अज्ञानस्य प्रकृतेर्वा
अहमर्थान्तःकरणगतत्वात्समवात् ॥

नच चैतन्यामेवाध्यासेन तद्वत्तमेवाज्ञानमन्तःकरणवृत्तितया भासत इति
वाच्यम्, अन्तःकरणगतत्वेनाज्ञानानुभवस्य चैतन्यगताविधायामप्रमाणत्वात् ।
तर्हि तादृशाध्यासनिमित्तकत्वे मानाभावाच्च । नचाज्ञानानुभव एव तत्र 20
प्रमाणमिति वाच्यम्, अज्ञानानुभवस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । ज्ञाना-
भावस्यान्तःकरणवृत्तित्वसंभवेन चैतन्यामेवाध्यासनिमित्तत्वकल्पनानवका-
शात् । नच प्रतियोगिभूतज्ञानस्य सविषयकत्वेन विषयविरोधमाननियम-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, ममानिच्छा अद्वेय इत्यादौ प्रतियोगिभूतयोः सवि-
षयकयोः द्वेपेक्षयोरिव विषयविरोधाभावेऽपि प्रतियोगित्वेन ज्ञाने विरो- 25

धामावात् । किञ्चैवमन्योन्याश्रयः सिद्धे ह्यज्ञानस्य भावत्वेऽन्तःकरणस्य तदाश्रयत्वानुपपत्त्या चैतन्याभेदाध्यासनिमित्तत्वकल्पनं तत्कल्पने हि भावरूपाज्ञानानुभवसंभवः, अन्यथा अन्तःकरणस्य तदाश्रयत्वविरोधादिति ॥

किञ्चान्तःकरणाज्ञानयोः ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन ब्रह्माभेदाध्यासाविशेषात्
 ५ अन्तःकरणस्य ज्ञानवृत्तित्वेन मानप्रसङ्गो दुर्वारः, चैतन्यामित्रान्तःकर-
 णस्य चैतन्याध्यस्ताज्ञानाश्रयत्ववत् चैतन्यामित्राज्ञानस्य चैतन्याध्यस्तान्तः-
 करणाश्रयत्वस्याप्यविरोधात् । नचान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमेवाहमर्थ
 इति तद्वृत्तित्वेनाज्ञानानुभवाविरोध इति वाच्यम्; अन्तःकरणावच्छिन्न
 चैतन्यवृत्तित्वं हि किमुभयवृत्तित्वं अन्तःकरणमात्रवृत्तित्वं चैतन्य-
 10 मात्रवृत्तित्वं वा । नाद्यः; चैतन्यमात्रवृत्त्यज्ञानस्य अन्तःकरणवृत्तित्वे
 बाधात् । अत एव न द्वितीयः । नापि तृतीयः; अध्यस्ताधिष्ठानयोराश्रया-
 श्रयिभावप्रतीतिविरोधात् । अन्यथा शुक्ताविदं रजतमितिवत् प्रतीत्यापत्तेः ।
 तस्मादहमज्ञं इत्यादि प्रतीतिज्ञानाभाव एव विषयो न भावरूपाज्ञानम् ।

ननु ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमिति सर्वलोकव्यवहारात् 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं
 15 येषां नाशितमात्मनः' इति भगवद्गीतावचनाच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावद-
 ज्ञानस्य सिद्धम्; नह्यभावस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवः, ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि
 ज्ञानजन्यविनाशप्रतियोगित्वम्, नचामावे तदस्तीति चेन्न; आलोकेनान्ध-
 कारो निवृत्तः दारिद्र्यं धनागमेन निवृत्तमित्यादिवदुपपत्तेः । न हि आलोक-
 निवर्त्योऽन्धकारो भावः धनागमनिवर्त्यं दारिद्र्यं वा भावरूपं किञ्चिदस्ति ।
 20 किंत्वालोकधनयोरभावावेव । तृतीया च रामेण दशरथः पुत्री, अपरोक्ष-
 ज्ञानेन घटो ज्ञात इत्यादिवत् प्रयोजकत्वमात्रमिप्रायेण । गीतावचनं तु
 कर्मविषयम् मिथ्याज्ञानविषयं वा । अत एव परोक्षज्ञानेनाप्यज्ञानं निवृत्त-
 मिति व्यवहारः ॥

किञ्चाहमज्ञं इत्यादि ज्ञानं न प्रत्यक्षम्; इन्द्रियाजन्यत्वात् । इन्द्रियं हि
 २५ अन्तरं वा बाह्यं वा । नाद्यः; प्रमाणान्तरसहकारिणो मनसः प्रमाणत्वाभा-
 वस्य भवतैव बहुधा प्रपञ्चितत्वात् । न द्वितीयः; चक्षुर्जन्यत्वे तस्यालोकापेक्षा
 नियमेनान्धकारस्य पुरुषस्य तादृशज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । इन्द्रियान्तराणां

नियतविषयत्वेन तत्त्वव्यवस्थानवकाशात् । नाप्यनुमितिरूप, भावरूपा-
ज्ञानव्याप्यस्य लिङ्गस्य पुत्रचित् व्याप्यत्वेनाग्रहणात् । तस्मादहमऽ इति
प्रतीत्या न भावरूपाज्ञानसिद्धिः ॥

नाप्येतावन्त काल न किञ्चिदवेदिपमिति सुप्तोत्थितपरामर्शनापि भाव-
रूपाज्ञानसिद्धिः, तस्यापि ज्ञानाभावविषयत्वेनोपपत्तेः, साक्षिणा भावरूपा-^८
ज्ञानस्यैव ज्ञानाभावस्यापि मानसमवात् । साक्षिमूतनानामिरोधस्तूमयो-
रप्यवितिष्ठ । ज्ञानाभावश्च न ज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानाभाव, येन तद-
संभव, किन्तु अविशेष्य(क)विशेष्यप्रकारकज्ञानाभाव, सर्वत्राज्ञानानुमते
तद्विषयत्वस्य दक्षितत्वात् ॥

किञ्च सुपुष्टिकाले लम्बाभोकारात् कथमन्त करणावयवतया अज्ञानानु-^{१०}
भव, कथं वा तल्लभय सुप्तोत्थितस्य स्वात्मनि परामर्श, कथं वा एता-
वन्त काल न किञ्चिदवेदिपमिति सुपुष्टिकालाधिकरणत्वेनाज्ञानपरामर्श ।
सुपुष्टिकालमपि नावेदिपमिति सुपुष्टिकालज्ञानपरामर्शेन सुपुष्टिकाले तद-
धिकरणानुमानुमवासंभवात् । यदि सुपुष्टिकालाधिकरणकाज्ञानपरामर्श
अनुमितिरूप, तदा ज्ञानाभावपरामर्श एव स्यात्, तद्व्याप्यहेतूनामेव सद्या-^{१६}
प्यत्वेन ग्रहणात् ॥

किञ्च बहुकाल यत्नानुभूय विस्तृतवत एतावन्त काल घट नावेदिप-
मिति हि ज्ञान दृश्यते । नचेदमज्ञानपरामर्शो भवितुमर्हति, यदानुभव-
काले यदाज्ञानासंभवात् । तथाच तत्रानुमानिकपरामर्श एव बाध्य इति
अन्यत्रापि तथैवास्तु, किं सौपुष्टिकाज्ञानानुभवकल्पनया ॥ ^{२०}

किञ्च सुपुष्टिकाले अज्ञानानुभवोऽप्यनुपपन्नः, सुप्तोत्थितस्य एतावन्त
कालमहमऽ इत्यत्रापि नावेदिपमिति विरुद्धपरामर्शस्यानुभवसिद्धत्वात् ।
तस्मादानुमानिक एवाय परामर्श । सच ज्ञानाभावविषय । तद्व्याप्य-
स्यैव इन्द्रियप्रसादविशेषादेरिन्द्रियव्यापारोपरमद्वारा ज्ञानाभावानुभाषकस्या-
नुभवसिद्धत्वात् । तस्माच्च सुप्तोत्थितपरामर्शनापि भावरूपाज्ञानसिद्धिः ॥ ^{२५}

ननु तर्ह्यनुमानादेव भावरूपाज्ञानसिद्धिः; तथाहि विवादाध्यासितं
 प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवरत्वं-
 न्तरपूर्वकं, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात्, अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभा-
 वदिति । अत्र पक्षे धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानव्यवच्छेदाय विवादाध्यासि-
 ५ त्तशब्दः, स्वरूपभूतज्ञानव्यावृत्त्यर्थं आन्तिज्ञानव्यावृत्त्यर्थं च प्रमाणशब्दः,
 करणभ्रमनिरासाय ज्ञानशब्दः, साध्ये च स्वप्रागभावेनार्थान्तरवारणाय
 प्रथमविशेषणम्, स्वोत्पादकादृष्टेनार्थान्तरवारणाय द्वितीयं विशेषणम्,
 स्वोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टविशेषेणार्थान्तरवारणाय तृतीयविशेषणम्, वेद्यग-
 तवृत्त्यभिव्यक्तिप्रागभावेन अर्थान्तरवारणाय चतुर्थविशेषणम्, वरत्वं-
 १० पदं स्पष्टार्थम् । नन्वाद्यस्वपदं विहायोच्यमाने चतुर्थविशेषणं व्यर्थमेव,
 नच धटादिगताज्ञातत्वेन अर्थान्तरवारणाय तदिति वाच्यम्; अज्ञातत्वस्य
 ज्ञानभावरूपत्वे ज्ञानविषयत्वाभावे च स्वनिवर्त्यत्वाभावेन स्वनिवर्त्यपदे-
 नैव तन्निरासादिति चेन्न; तथापि व्यावर्त्यविशेष(ण)द्योतनाय तदुक्तेः ।
 हेतौ च धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणायप्रकाशितपदम् ।
 १५ दृष्टान्ते च आलोकमध्यारोपितदीपव्यवच्छेदायान्धकारपदम् । तत्रैवानन्त-
 रारोपितदीपादिव्यवच्छेदाय प्रथमोत्पन्नपदम्, इन्द्रनीलादिप्रभाव्यवच्छेदाय
 प्रदीपशब्द इति विवरणानुमाने सप्रयोजनानि विशेषणानि ॥

अत्र ब्रूमः—प्रमाणज्ञानपदेन किं वृत्तिर्विवक्षिता, उत चैतन्यम्, अथवा
 वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यम् । नाद्यः; वृत्तेर्जडत्वेनाज्ञानानिवर्तकतया साध्यबा-
 २० धात् । न द्वितीयः; चैतन्यस्य नित्यत्वेन प्रागभावाद्यभावेन (प्रमाणभावाद्यसं-
 भवेन) साध्यबाधात् । नापि तृतीयः वृत्तेरुपलक्षणत्वे द्वितीयपक्षोक्तदोषान-
 तिवृत्तेः; वृत्तेरेव निवर्तकत्वसंभवेन चैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वप्रसङ्गाच्च ।
 नच वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यमेव पक्ष इति वाच्यम्; प्रतिबिम्बचैतन्यस्य बि-
 म्बचैतन्यामित्रतया पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् । अज्ञानस्य स्वविषयावरणत्वासंभ-
 २५ वेन बाधश्च । स्वविषयावरणत्वं हि स्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम्,
 नवाज्ञाने तत्संभवति; प्रतिबन्धकाज्ञानसत्वे कदाचिदपि ज्ञानानुत्पत्त्या
 अनिमोक्षप्रसङ्गात् ॥ अत एव पटादिवत्स्वविषयावकुण्ठकत्वमित्यपि प्रत्यु-

क्तम् । नहि यदावक्नुष्ठतो यदादि सामग्रीशतेनापि ज्ञातुं शक्यते । न च अक्षतत्त्वज्ञानसामग्रीविशेषस्तदुपेक्षक इति न ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तथा सति तदन्यथव्यतिरेकयोरेव कार्यतदभाव(तयो) प्रयोजक-तया पृथगन्यथव्यतिरेकभावेनाज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व एव मानामावात् ॥

किञ्च साध्ये स्वभागभावव्यतिरिक्तेति विरोपण व्यर्थमेव, स्वस्य प्राग-८ भावनिवृत्तिरूपतया स्वनिवर्त्यत्वासिद्धान्तेनार्थान्तरानवकाशात् । नच प्रति-योगी न प्रागभावनिवृत्तिः, तथा सति प्रतियोगिविनारो प्रागभावोन्मज्जन-प्रसङ्गादिति वाच्यम्, प्रतियोगिवत् तद्वत्तस्यापि प्रागभावनिवृत्तिरूपतया तदनवकाशात् । नचालोकनिवर्त्योऽन्धकार इतिवदौपचारिक निवर्त्यत्व प्रागभावस्यापि संभवतीति वाच्यम्, तथा सति स्वभागभावव्यतिरिक्तेन 10 स्वात्यन्ताभावेन अर्थान्तरस्य अक्षणाऽपि दुष्परिहरत्वात् । स्वभागभावस्य स्वविषयावरणत्वाभावेन स्वभागभावव्यतिरिक्तेतिविरोपण सर्वथा व्यर्थमेव । प्रागभावस्य स्वविषय(क)ज्ञानानुकूलतया स्वविषयज्ञानप्रतिबन्धकत्वासिद्धे । स्वविषयेत्यपि विशेषण व्यर्थम्, आवरणपदेनैव स्रोत्पादकादृष्टव्यावृत्ति-सिद्धे ॥

15

किञ्च जडस्यावरणानङ्गीकारेण यदादिविषयकज्ञानस्य स्वविषयावरण-निवर्तकत्वमावात् घाघ । स्वविषयावच्छिन्नचैतन्यावरणनिवर्तकत्वविषयायां धाव्दास्यजडसंज्ञासाक्षात्कारे वाघ । तस्य पक्षधर्मावे तत्र व्यभिचार । दृष्टान्तासिद्धिश्च, अन्धकारस्य स्वविषयावच्छिन्नज्ञानावरणत्वात् । हेतौ चाप्रकाशितार्थत्व किमप्रकाशितविरोध्यत्वमप्रकाशितविशेषणत्व वा अप्र-20 काशितविशिष्टत्वमप्रकाशितयावदर्थत्व वा विरोपणविरोध्यौदासीन्येनाप्रकाशितार्थत्वमात्र वा । नाथ, चैतन्यमात्रस्य पूर्वं प्रकाशितत्वेन पक्षी-मृतयदादिज्ञाने स्वरूपासिद्ध्यापचे । न द्वितीय, चारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारात्, तस्याप्यप्रकाशिततत्त्वत्वादिविरोपणरूपार्थप्रकाशकत्वात् । अत एव न तृतीय । नापि चतुर्थ । यदावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशके पक्षी-25

१ अप्रसङ्गात् । २ हरणीयत्वात् । ३ त्वात्समत्वात् । ४ वा आहोसित अत्र ।

५ त्वमवकाशप्रकाशितयावदर्थत्व वा गोचरे सिद्धे ।

भूतघटादिज्ञाने स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः, तत्र घटादेरप्रकाशितत्वेऽपि चैतन्यस्य
 प्रकाशितत्वेन अप्रकाशितयावदर्थमावात् । नापि पञ्चमः; धारावाहिक-
 द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारादेव । किञ्च प्रकाशकत्वमपि किमभिप्रेतं
 ज्ञानत्वं वा ज्ञानकरणत्वं वा ज्ञानकरणानुग्राहकत्वं वा ज्ञानहेतुत्वमात्रं वा
 5 प्राकट्यहेतुत्वं वा साक्षात्परंपरया विषयव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वं वा अन्यद्वा ।
 नाद्यः; दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् । न द्वितीयः; पक्षे घटादिज्ञाने ज्ञानकरण-
 त्वाभावेन स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । दीपादेशानकारणेन्द्रियानुग्राहकत्वेन ज्ञान-
 करणत्वाभावेन साधनवैकल्याच्च । न तृतीयः; पक्षीभूतज्ञाने ज्ञानकरणानु-
 ग्राहकत्वाभावेन स्वरूपासिद्धेः । नापि चतुर्थः; इन्द्रियादिषु व्यभिचारात्,
 10 पक्षीभूतज्ञाने ज्ञानहेतुत्वाभावेन स्वरूपासिद्धेश्च । नापि पञ्चमः; प्राकट्या-
 नभ्युपगमेन हेतोरप्रसिद्धेः, दीपप्रमायाः प्राकट्यहेतुत्वाभावेन, दृष्टान्तस्य
 साधनविकलत्वाच्च ॥

नापि षष्ठः; इन्द्रियादिषु व्यभिचारात् । नान्त्यः; तस्यानिर्वचनात्
 किञ्च परोक्षज्ञानमज्ञानानिवर्तकं निवर्तकं वा ? नाद्यः; तत्र व्यभिचारात् ।
 15 न द्वितीयः; परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वे प्रकृताज्ञानानुमितेरप्यज्ञानविष-
 यकाज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गेन तद्विषयकानुमितेरपि तथाप्रसङ्गे दुष्परिहरा-
 नवस्थापातात् । अज्ञानानुमितेश्चाज्ञाननिवर्तकत्वेऽनुमानवैफल्यम् ॥ नचा-
 ज्ञानव्यवहार एवानुमानफलमिति वाच्यम्; अज्ञानविषयकाज्ञाननिवृत्त्यभावे
 तद्व्यवहारस्याप्यसम्भवात् । अत एव ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञाने सत्यपि तद्विषयका-
 20 ज्ञाननिवृत्त्यभावेन अस्ति ब्रह्म प्रकाशत इति व्यवहाराभावः । नास्ति
 न प्रकाशत इति व्यवहार इति हि भवत्सिद्धान्तः । नापि सशयनिवृत्तिः
 प्रयोजनम्; अज्ञाननिवृत्त्यभावे तस्या अप्यभावात् । नचाज्ञानाभाव एव
 व्यवहारप्रयोजकः न तन्निवृत्तिः, अज्ञाने चाज्ञानभावः स्वतः सिद्ध इति
 वाच्यम्; तथासत्यनुमानवैकल्यात् ॥

25 किञ्च अर्थाप्रकाशकालोकमध्यारोपितदीपप्रमायां व्यभिचारः । तत्रा-

र्थस्य पूर्वलोकाप्रकाशितत्वेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वपदेतो सत्त्वात् दीप्-
ममाया अन्यकारानिवर्तकतया साध्यामावाध । नच तत्रार्थस्य पूर्व-
लोकप्रकाशनयोम्यत्वेन नामप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमिति वाच्यम्, तस्मा
सति पक्षीमूतज्ञाने अर्थस्य तादृशप्रकाशनयोम्यतासत्त्वेन हेतो स्वस्या-
सिद्ध्यापत्ते ॥

८

किञ्च सुखादिप्रमाया अपि न्यत्वेन तत्र साध्यधातुः, सुखादि-
प्रमाया साक्षिमूतत्वेन स्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकत्वाभावात् । तस्य पक्षनिहि-
मविवेच्य तत्र व्यभिचारः । किञ्च उक्तमाध्यामयोजकत्वात् हेतुः, अप्रका-
शितार्थप्रकाशकत्वस्य प्रकाशप्रतिषेधनिवृत्तिमात्राधीनत्वेन स्वभागमावातिरि-
क्तत्वाधीनत्वेन विशिष्टसाध्याभ्याप्यत्वात् । अन्यथा स्वभागमावागानाति-
रिक्तवस्तुपूर्वकत्वसाधने अज्ञानेनातिरिक्तमावान्तरस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् ॥

यत्तु नवीनोक्तं अन्यसर्विकल्पकान्यचालुपधत्प्रमाणज्ञानं अन्यकार-
निवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनचालुपज्ञानं वा पक्षः, अतो न सुखादिप्रमायां
माधावकारः । स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येक एव साध्यम् ।
स्वभागमावातिरिक्तस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरं साध्यम् । १०
यद्वा स्वभागमावातिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वक-
मित्येकमेव साध्यम् । तत्समानाधिकरणविशिष्टज्ञानध्वसोत्पत्तिसमयानाधार-
स्थितिकचालुपसर्विकल्पकान्यकारनिवर्तकालोकान्यान्यत्वात्, एतदज्ञान-
विषयदेरीयान्यकारस्थितिसमयास्थितिकप्रत्यक्षत्वे सति एतदज्ञानोत्पत्ति-
समये एतद्विषयसंबन्धितत्वात्, एतद्विषयावारकमात्रनिवर्तकत्वे सत्यावारक-
न्यत्वात्, तद्विषयावरणसमयावृत्तित्वे सति तदावरणनिवर्तकत्वाद्धेति हेतवः ॥

अत्र प्रथमसाध्ये स्वविषयावरणत्वस्यजननायोम्यत्व, स्वनिवर्त्यत्व च
स्वजन्यध्वसप्रतियोगित्व, वस्तुपदं च स्वपरम्, अन्तरपदं चान्यपरम् । त-
थाच वस्त्वन्तरत्वस्यान्यत्वम् । स्वभागमावेन अर्थान्तरवारणाय स्वविषयावर-
णेति । इच्छाभागमावादिना अर्थान्तरवारणाय स्वनिवर्त्येति । नच स्वनिवर्त्य-
तिपदेनैव स्वभागमावव्यावृत्तिसिद्धेः प्रथमविरोधेण व्यर्थमिति वाच्यम् ;

१ जननीनत्वेन । २ प्रथमविरोधेनैव व्यर्थमिति वाच्यम् ।

- प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति मतेनास्याभिधानात् । स्वस्यापि स्वाधिकरणक्षणेत्तरक्षणे सत्त्वेन स्वपूर्वत्वमस्तीति स्वनार्थान्तरवारणाय वरत्वन्तरपदम् । द्वितीयसाध्ये च स्वप्रागभावत्वं स्वसमानाधिकरणप्रागभावत्वम् । स्वदेशगतत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति प्रत्यक्षत्वम् । इच्छाप्रागभावमादिना अर्थान्तरवारणाय स्वप्रागभावातिरिक्तेति । आत्मत्वादिना अर्थान्तरवारणाय स्वनिवर्त्येति । स्वजनकादृष्टादिना अर्थान्तरवारणाय स्वदेशगतेति । वरत्वन्तरपदप्रयोजनं च पूर्ववत् । विशिष्टसाध्ये च पदानां पूर्ववदेवार्थः, स्वदेशगतेत्यत्र प्रत्यक्षत्वं विवक्षितम् । इच्छादिप्रागभावेनार्थान्तरवारणाय प्रथमविशेषणम् । स्वजनकादृष्टवारणाय द्वितीयम् । आत्मत्वादिवारणाय तृतीयम् । चिकीर्षादिद्वारा स्वजन्यतन्तुसयोगादिप्रागभावेनार्थान्तरवारणाय चतुर्थविशेषणम् । प्रथमहेतौ च धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय स्थितिकेत्यन्तम् । असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय च सविकल्पकेत्यादि । सुखादिप्रत्यक्षे व्यभिचारपरिहाराय चाक्षुषपदम् । द्वितीयहेतौ च देशान्तरीयद्वितीयादिप्रमायां
- 15 व्यभिचारवारणाय एतद्विषयसंबन्धित्वादिति, धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय एतदज्ञानोत्पत्तिसमय इति, एतद्वेतुनिर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षत्वे सतीति । तद्विषयकपरकीयानुमित्यादौ व्यभिचारवारणाय अन्धकारस्थितिसमयास्थितिकेति । तच्चान्धकारस्थितिसमयस्थित्यभावप्रयोजकरूपवत्त्वम्, तच्चालोके आलोकत्वं ज्ञाने चाक्षुषत्वमस्ति । अनुमितौ
- 20 तु न किञ्चिदस्तीति न तत्र व्यभिचारः । पक्षीकृतज्ञानस्यापि देशान्तरीयान्धकारसमानकालीनतया असिद्धिवारणाय एतज्ज्ञानविषयदेशीयेति । अस्मिन् हेतुद्वयेऽपि द्वितीयसाध्यविवक्षायां धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानव्यावर्तकविशेषणमनुपादेयम् । तत्र पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वेन साध्यसत्त्वेन व्यभिचारमावात् ॥
- 25 तृतीयहेतौ च घटादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । ईश्वरादौ व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । तेषामेतदज्ञानविषयरसाद्यावारकस्यापि निवर्त-

कृतत्वा एतद्विषयावारकमात्रनिवतकत्वाभावात् । अन्यकारे व्यभिचारवार-
णयावारकान्यत्वादिति ॥

चतुर्थेर्ता च परकीयानुमित्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् ।
धारावाहिकद्वितीयादिनामे व्यभिचारवारणाय तदावरणीवर्तकत्वादिति ॥

नचेतेषां हेतूनामप्रयोजनत्वम् मायमिकज्ञानविषये पूर्वमज्ञातत्वस्य भावः
रूपाज्ञानाभावे निरेक्तम् । स्वत्वात् ज्ञानप्रागभावरूपत्वे मायमिकज्ञानानन्त-
रमपि अज्ञातत्वव्यवहारप्रसङ्गात् इति विपक्षे बाधकस्यैव षष्ठः । अमका-
न्तनन्दस्य सापेक्षेन भावरूपाप्रकाशपरत्वस्योचितत्वादिति द्वितीयस्यैव ।
इदं च तर्कद्वयं चतुर्णामपि हेतूनां साधारणम् । प्रागभावस्य सनिवर्त्यत्वा-
संभवेन आवरणनिवतकत्वरूपहेतुत्वेन अन्त्यहेतुद्वयस्याधिकस्यैव ।
अथ च तर्कानुगृहीतहेतुभिर्भावरूपानानसिद्धे न विरोध इति ॥

अत्र श्रूय — यदुक्तं जन्यसमिक्कस्पर्शकेत्यादि पक्षतावच्छेदकं तदसत्,
अमन्याधिष्ठानमविषयस्य जन्यत्वे प्रथमविशेषणैर्नैव तद्व्यावृत्तिसिद्धे, अज-
न्यत्वे च शुक्तिगतस्यादिविषयतया तदज्ञाननिवतकत्वेन साध्यसत्त्वात्
तद्व्यावर्तकप्रमाणपदवैयर्थ्यात् । प्रमाणत्वमपि तद्वति तत्प्रकारकत्वं वा,
अप्रापितार्थकत्वं वा, अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं वा । नाह, अमन्यापि तथा-
त्वेन प्रमाणपदेन तद्व्यावृत्तिसिद्धे । नद्वितीय, सर्वस्यापि ज्ञानस्य त्वन्मते
प्रापितार्थकत्वेनाप्रसिद्धे । अधिष्ठानाद्यभावात्प्रापितत्वं अमेऽपि संभवतीति
न तद्व्यावृत्तिः । नापि तृतीय, परमते अन्तःकरणवृत्तिसिद्ध्या आश्रया-
सिद्धे । किञ्च बालुपत्वमपि ज्ञानस्यासिद्धम्, चैतन्यस्य बालुपत्वान्मु-
पगमात्, धृतेस्तदवच्छिन्नस्य वा बालुपत्वे आश्रयासिद्धे, धृते ज्ञातवया
अज्ञानानिवर्तकत्वेन बाधश्च । अत एव अन्यकारेत्यादिपक्षनिर्देशोऽप्यनुप-
पन्नः । प्रथमसाध्यं चानुपपन्नम्, स्वविषयावरणपदवैयर्थ्यात्, तद्व्याव-
र्तनीयस्य स्वप्रागभावरूपस्य सनिवर्त्यपदेनैव व्यावृत्तिसिद्धे । प्रागभाव-
निवृत्ते प्रतियोग्यतिरेकेऽपि प्रतियोगिप्रागभावयोरेककालत्वविरोधेन स्वोत्प-
त्तिकाल एव प्रागभावनिवृत्त्युत्पादेन सनिवर्त्यत्वासिद्धे । किञ्च इच्छाप्राग-

भावेनार्थान्तरम्; उक्तरीत्या इच्छोत्पत्तिकाल एव तत्प्रागभावनाशिवश्य-
 कतया तस्यापि स्वनिवर्त्यत्वात् । द्वितीयसाध्यं चायुक्तम्; स्वोत्पादकादृष्टे-
 १ नार्थान्तरत्वात्, तस्याप्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वात् । नच लौकिकप्रत्यक्षत्वं
 विवक्षितमिति वाच्यम्; तद्धि लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यत्वं वा, अलौकिकप्रत्या-
 ५ सत्यजन्यत्वं वा । नाद्यः; अज्ञानस्य नित्यसाक्षिचैतन्यविषयत्वेन लौकिक-
 प्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वामावेन पक्षे साध्यवाधात् । न द्वितीयः स्वोत्पा-
 दकादृष्टस्य तादृशेश्वरप्रत्यक्षविषयत्वेन अर्थान्तरतापत्तेः, जन्यत्वेन प्रत्यक्ष-
 विशेषणे च पुनरपि बाधप्रसङ्गात्, अज्ञानसाक्षिचैतन्यस्याजन्यत्वात् । किञ्च
 साध्यद्वयेऽपि यत्रामिमतानमिमतविषयसमूहोलम्बनं अमिमतांशे सवि-
 १० कल्पकं इतरांशे निर्विकल्पकम्, ततोऽमिमतविषयकेच्छा, ततोऽनमिमत-
 सविकल्पकम्, तत्र विरोधिगुणत्वेन स्वनिवर्त्येच्छापूर्वकत्वेऽर्थान्तरता;
 इच्छासामग्रीबलवत्त्वेन अनमिमतसविकल्पकात्पूर्वममिमतविषयेच्छाया एव
 भावात् ॥

किञ्च घटत्वं पटत्वं च रघृतवतः पुंसो यत्र क्रमेण घटपटप्रत्यक्षं तत्र
 १५ पूर्वप्रत्यक्षस्य विरोधिगुणत्वेन स्वनिवर्त्यतया तत्पूर्वकत्वेनार्थान्तरता । एवं
 तत्तद्विषयज्ञानस्यापि साध्यपर्यवसानेनार्थान्तरता दुष्परिहरा । एतेन तृतीय-
 साध्यमपि निरस्तम् ॥

एवं साध्यगतविशेषणानि सर्वाण्यप्युद्देश्यसिद्ध्यर्थानीति न वैयर्थ्यमिति
 पक्षोऽप्ययुक्तः । तथासति भावत्वस्वनिवृत्त्यत्ययोरेवोद्देश्यतया अभावाति-
 २० रिक्तस्वनिवर्त्यवस्तुपूर्वकं, स्वनिवर्त्यभावपूर्वकमिति वा साध्यनिर्देशेनापि
 उद्देश्यसिद्धौ शेषवैयर्थ्यात् । स्वविषयावरणत्वस्वदेशगतत्वादिकं त्वज्ञानस्य
 पक्षद्वयेऽपि सिद्धमिति न साध्यतयोपादेयम् । भावत्वमेव हि साध्यतयोद्दे-
 श्यमिति भावपूर्वकमित्येव साध्यनिर्देशो युक्तः । परंतु येन विशेषणेन विना
 भावरूपाज्ञानं न सिद्ध्यति तदेवोपादेयमिति विशेषणान्तरवैफल्यमेव ॥

२५ किञ्च प्रथमहेतोः पटादिज्ञानव्यवहितद्वितीयपटादिज्ञाने पटाविषयके
 व्यभिचारः । नच तस्य पटज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकत्वेन हेत्वभा-
 वादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्; स्वसमानाधिकरणज्ञानस्य समानविष-

यकत्वेनापि विवक्षणीयत्वात् । अन्यथा मित्रविषयकज्ञानानन्तरोत्पद्यतादि-
चाक्षुपञ्चानस्यापि पक्षतावच्छेदकाकान्ततया तत्र हेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः ।
नच मित्रविषयकज्ञानान्यवहितत्वमपि हेतुविरोपणमिति वाच्यम् ; तथा सति
पट्टज्ञानेच्छाजन्यवहितद्वितीयपट्टज्ञाने व्यभिचारात् , पट्टज्ञानेच्छाया द्वितीय-
पट्टादिज्ञानहेतुत्वेन स्वजननस्वरूपायोन्यत्वस्वरूपविषयावरणत्वस्याभावात् ॥

नच विजातीयाव्यवहितत्व हेतुविरोपणम् , तथासति घटादिचाक्षुप-
ज्ञानस्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यवहितत्वेन हेतोः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । द्वितीय-
हेतोश्च द्वितीयालोकेन यत्र मायमिकय-चाक्षुपज्ञानं सत्र द्वितीयालोके व्य-
भिचारः , तस्य तदज्ञानविषयदेशीयान्यकारण्यतिसमयासितिकत्वात् । नच
10 मायमिकालोकमात्रजन्यत्व पक्षविरोपणमिति हेतावेतत्पदेन तस्मैव पराम-
र्शत्वेत्वाभावात् व्यभिचार इति वाच्यम् , तथापि जालसूर्यमरीचिकामा-
त्रजन्यत्रसरेणुप्रत्यक्षकाले तदनन्तरमाविनि दीपालोके व्यभिचारात् ॥

नच द्वितीयपक्षतावच्छेदकामिमायेणाय हेतुरिति वाच्यम् , तथापि यत्र
प्रथमालोकद्वितीयक्षणे द्वितीयालोकान्यकारण्यतिसत्त्वोत्पत्तिरिति तृतीयक्षणे
15 पट्टज्ञानं तत्र द्वितीयालोके व्यभिचारात् । विधैतद्विषयसंघटितत्वं किमे-
तद्विषयकत्वं पट्टद्विषयसंघन्यमात्रं वा । नाथ , दृष्टान्ते साधनवैकल्यात् ।
न द्वितीय , अन्यकारमावे व्यभिचारात् ॥

किञ्च जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुपपट्टज्ञानविषयदेशीया प्रकारस्यतिस-
मयासितिकमप्रसिद्धम् , एतच्छब्देन पक्षीभूतज्ञानानामिधानात् । तृतीयहेतु
20 रपि स्वरूपासिद्धः , एतदज्ञानावारकनिवर्तकत्वस्य भावस्वरूपाज्ञानसिद्धेः पूर्व-
मसिद्धत्वात् । पक्षीभूतज्ञानजनकद्वितीयालोके व्यभिचारश्च , अ प्रकारस्य
तन्निवर्त्यत्वामावात् , अज्ञातत्वस्य तन्निवर्त्यत्येवमपि स्वदेशगतत्वामावात् ।
एतेन घुरीयहेतुरपि निरस्तः , पक्षीभूतज्ञानजनकद्वितीयालोके व्यभिचारात् ।
अनुकूलतर्कामावेनाप्रयोजकमैते हेतवः ॥

25 ननु का एव तर्का इति चेदुच्यते—नताववाप्यस्तर्कः , अज्ञातत्व नाम
देवदत्तीयभावद्विज्ञानप्रतियोगिकविषयविषयिमावावच्छिन्नाभावकूट इति

सामान्याज्ञातत्त्वस्य देवदत्तीयतेद्विपथकयावद्ज्ञानप्रतियोगिकसंसर्गावच्छिन्ना-
भावकूटस्तद्विपयाज्ञातत्वमिति विशेषाज्ञातत्वस्य च निर्वक्तुं शक्यत्वेन
भावरूपज्ञानं विना अशक्यनिर्वचनत्वस्याभावात् ॥

नापि द्वितीयस्तर्कः; अप्रकाशपदस्य वाक्यरूपत्वेन पदद्वयार्थससर्गा-
परतया लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण ज्ञानभावपरत्वस्यैव युक्तत्वेन लाघवानव-5
तारात् । किञ्च ज्ञानाभावस्य गौरवं न तुलाग्राह्यं किन्तु प्रतियोगिनिरूप-
णाधीननिरूपणत्वम् । तच्चाभावरूपज्ञानेऽपि ज्ञानविरोधित्वेन निरूपणेऽपि
तुल्यमेवेति कुतो लाघवम् । किञ्च शरीरलाघवं ज्ञानाभावस्यैव, तच्छरीरं च
ज्ञानत्वाभावत्वमात्रघटितम्, भावरूपज्ञानशरीरं च ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रति-
योगित्वघटितमिति तत्रैव गौरवम् ॥

10

नापि तृतीयस्तर्कः; ज्ञानप्रागभावनिवर्तकत्वेनापि हेतुसिद्धेर्हेतूच्छि-
त्तेरभावात् । न च प्रागभावनिवृत्तेः प्रतियोगिरूपत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावेन
हेतूच्छेद एवेति वाच्यम्; तथापि प्रागभावनिवृत्तेः प्रतियोग्यतिरिक्तत्व-
सिद्ध्यापि हेतुसिद्धेः । भावरूपज्ञानं विना हेतूच्छित्तेरभावात् । तथाचानु-
कूलतर्कभावादेते हेतवोऽप्रयोजका एव ॥

15

यदपि नवीनकल्पितम् इच्छाद्वेषप्रयत्नासमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्य-
क्षभावधर्माजनकत्वसामग्रीकालीनजन्यविशिष्टज्ञानविषयविषयकघटादिप्र-
त्यक्षप्रमा पक्षः, ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकेति साध्यम्, स्वसामग्रीकालीन-
जन्यविशिष्टज्ञानविषयविषयकवाह्यविषयजन्यप्रमात्वादिति हेतुः, स्ववि-
षयध्वंसजनकप्रतियोगिप्रत्यक्षं दृष्टान्तः । अत्र पक्षे परोक्षप्रमायां बाधवार-20
णाय प्रत्यक्षेति पदम् । स्वमते शब्दजनिताहमाकारापरोक्षवृत्तौ बाधवारणाय
घटादीति । धारावाहिकद्वितीयादिज्ञाने बाधवारणाय स्वसामग्रीकालीने-
त्यादि । इच्छादिप्रागभावनिवर्तकतया अर्थान्तरवारणाय धर्माजनकेति ।
संस्कारजनकतया असंभवव्यावृत्तये प्रत्यक्षेति । स्वध्वंसजनकतया असंभवो

१ ज्ञानप्रतियोगिकविषयविषयिभाव ससर्गा । २ मैसूरुमातृकाया न च प्रागभाव इत्यादि 25
हेतूच्छित्तेरभावाद्-इत्यन्त गलित श्रीनिवासाचार्यप्रेषितकोशेपि नचेत्यादिवाक्य गलितम् ।

मा भूदिति भावपदम् । इच्छाघनन्तरमाविषटादिप्रमायास्तानि वर्तकतयार्थान्तरता मा भूदिति इच्छेत्यादि । साध्ये च संस्कारप्रागभावेन अर्थान्तरता मा भूदिति प्रत्ययेति । स्वनिवर्तकतया विरोपणज्ञानादिनिवर्तकतया चार्थान्तरता मा भूदिति ज्ञानातिरिक्तेति । हेतौ च परोक्षप्रमायामुक्ताहमाकार-
 ५ घृत्तौ द्वितीयादिज्ञाने च व्यभिचारवारणाय विषयजन्यपदम्, बाधपदं स्वसामग्रीकालीनेत्यादि विरोपणं च । यद्वा सामग्रीजन्यान्त विदायैव पक्षकार्यं । स्वसमानाधिकरणातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकत्व साध्यम् । पूर्वोक्तावेव हेतुद्वयान्तौ । अत्र साध्ये प्रत्यक्षपदकृत्य पूर्ववत् । ज्ञानेच्छादिनिवर्तकतया अयान्तरवारणाय स्वसमानाधिकरणातिरिक्तेति । अज्ञानस्यापि स्वसमानाधि-
 10 करणतया बाधवारणाय कार्यति । यद्वा कार्यत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकत्व साध्यम् । घटादिप्रागभावनिवर्तकमृदादिप्रत्यक्ष दधान्त । पूर्वोक्त एवात्रापि हेतुः । इच्छादिनिवर्तकतया अर्थान्तरवारणाय कार्यत्वानधिकरणेति विरोपणम् । प्रत्यक्षपदकृत्य पूर्ववत् ॥

यद्वा स एव पक्षः, जन्यज्ञानासहकृतसामग्रीजन्यध्वसप्रतियोगिजातीया-
 15 तिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्तकत्व वा जन्यज्ञानजन्यध्वसप्रतियोगिजातीया-
 तिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्तकत्व वा गुणत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकत्व वा स्वस्थितिक्षणनिमित्तस्य विना । सामग्रीमद्विजप्रत्यक्षनिवृत्तिचरमकारणत्व वा चेष्टानपेक्षज्ञानजन्यप्रत्यक्षनिवर्तकत्व वा चेष्टाजन्यान्यकार्यातिरिक्तप्रत्यक्ष-
 निवर्तकत्व वा चेष्टानिमित्तजातीयातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकत्व वा अहमनु-
 20 भवविषयधर्मातिरिक्तनिवर्तकत्व वा साध्यम् । अत्र सर्वत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुः यथासंभव पूर्वोक्त एव दधान्तः ॥

अत्र प्रथमसाध्ये जन्येत्यादिकमतिरिक्तत्वेन ज्ञानान्यत्व च प्रत्यक्ष-
 विरोपणम् । स्वजनकविरोपणज्ञाननिवर्तकतया अर्थान्तरवारणाय ज्ञान-
 न्यपदम् । इच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय ध्वसप्रतियोगिजातीयातिरि-
 25 क्तेति । अज्ञानस्यापि ध्वसप्रतियोगित्वेनासंभववारणाय जन्यज्ञानासहकृत सामग्रीजन्येति । जन्यपदं च सर्वसामग्र्या ईश्वरज्ञानसहकृतत्वेनाप्रसिद्धि-

वारणाय । इच्छानन्तरमाविज्ञाने पुनरपीच्छानिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय जातीयेति ॥

नच प्रतियोगिध्वंसजनकप्रतियोगिप्रत्यक्षे साध्यवैकल्यम्, घटस्यापि सत्तादिना तादृशध्वंसप्रतियोगिजातीयत्वादिति वाच्यम्; तादृशध्वंसप्रति-
5 योगिवृत्तिबाह्यावृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् विशिष्टाभावस्यान्यत्वाच्च
वृत्तीत्यन्तवैयर्थ्यम् । द्वितीयसाध्ये स्वनार्थान्तरवारणाय ज्ञानान्यपदम् ।
विशेषणान्तरप्रयोजनं च पूर्ववत् ॥

तृतीयसाध्ये इच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय गुणत्वानधिकरणेति ।
चतुर्थे साध्ये च नियतान्तं सामग्रीविशेषणम् । मित्रान्तं प्रत्यक्षविशेषणम् ।
10 इच्छादिनार्थान्तरवारणाय मित्रान्तम् । स्वनिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय चर-
मकारणपदम् । वृत्तिरूपज्ञानस्य स्वकारणविनाशे सत्येव स्वनिवर्तकतया
चरमकारणत्वाभावात् ॥

पञ्चमसाध्ये च इच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय ज्ञानाजन्येति ।
दृष्टान्तमूतप्रतियोगिप्रत्यक्षे साध्यवैकल्यपरिहाराय चेष्टानपेक्षेति । घटस्य
15 कर्तृचेष्टासापेक्षोपादानज्ञानजन्यत्वेन चेष्टानपेक्षज्ञानजन्यत्वाभावात् । षष्ठ-
साध्येऽप्येवमेव प्रयोजनं द्रष्टव्यम् । तत्र च चेष्टाजन्यान्यत्वं कार्यविशे-
षणम् । सप्तमसाध्ये च इच्छादिव्यावर्तकतया अर्थान्तरवारणाय चेष्टा-
निमित्तजातीयातिरिक्तेति । इच्छादेश्चेष्टानिमित्तत्वेन तदतिरिक्तत्वाभावात् ।
जातीयपदं च चेष्टानुत्पादकेच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरवारणाय । अष्टम-
20 साध्ये च इच्छादिनिवर्तकतयार्थान्तरवारणाय धर्मातिरिक्तेति । अज्ञान-
स्यापि चैतन्यधर्मतयासमवारणाय (हमनुभवविषयेति । विषयस्य धर्म
इत्यर्थः । सप्तसु साध्येषु प्रत्यक्षपदकृत्यं पूर्ववत् । एवं भावरूपाज्ञानसिद्धि-
रिति ॥

तदयुक्तं, तथाहि प्राथमिकानुमाने प्रत्यक्षमावधर्माजनकेत्यत्र प्रत्यक्ष-
25 पदं व्यर्थम्; संस्काराजनकप्रमाया एव पक्षत्वसंभवात् । नच संस्काराजनक-
प्रमेवासिद्धेति वाच्यम्; उपेक्षाविषयाणां बहूनामनुभवेऽपि विसरणदर्शनेन
तादृशप्रमाया एव पक्षत्वसंभवात् । तत्रापि संस्कारोऽस्तीत्यत्र मानमस्ति ॥

साध्ये च संस्कारप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरता, तस्याप्यलौकिक-
प्रत्यक्षविषयत्वात् । लौकिकप्रत्यक्षविवक्षायां तस्या लौकिकप्रत्यासत्त्य-
जन्यत्वविवक्षायामीश्वरानामादाय पुनरप्यर्थान्तरता । लौकिकप्रत्यासत्ति-
जन्यत्वविवक्षायामनानसाक्षिचैतन्यस्य जन्यत्वभावेन बाध । हेतौ च
जन्यविशिष्टानाविषयकेत्यत्र यथाश्रुते यत्र पटपटोभयसन्निकर्षेऽपि घट-8
ज्ञानमन्यकारावृत्तत्वात् जातं, पटज्ञानधारा च जायते, तत्र मध्ये तमोनिवृत्तौ
धारान्त पात्येव यत् पटज्ञान पटनिर्विकल्पकात्मकमपि जायते तस्मिन् घट
ज्ञानधारान्तर्गतपटज्ञाने पटनिर्विकल्पकात्मके व्यभिचार । विशिष्टज्ञान-
विषयाविषयकत्वविवक्षायां तादृशपरोक्षप्रमायां गरीरविषयिण्या व्यभिचार,
जन्यज्ञानमात्रस्य गरीरजन्यत्वेन गरीरविषयपरोक्षज्ञानस्यापि गरीरजन्य-10
त्वात् । विषयत्वेन तज्जन्यत्वविवक्षायां बाधपद व्ययम्, अहमाकारवृत्ते
शब्दमात्रजन्यत्वेन विषयजन्यत्वभावात् । अन्यथा विद्यमानबाधविषय-
परोक्षप्रमायां व्यभिचारस्य बाधपदेनाप्यवधारणात् । द्वितीयानुमाने साध्य-
पदकमपि संस्कारप्रागभावनिवर्तकत्वेन स्वप्रागभावनिवर्तकत्वेन धार्यान्तरता-
मपेक्षितं निरस्तम् । सप्तमाष्टमसाध्ययोरपि अजन्यप्रत्यक्षनिवर्तक कार्या-15
तिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकमिति वा साध्यसंभवे रोपवैयर्थ्यात् ॥

नच प्रतियोगिप्रत्यक्षदृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्, मृदाद्युपादानप्रत्यक्षस्य
दृष्टान्तत्वसंभवात्, अनुमित्यादिप्रागभावनिवर्तकपरामर्शदिष्टान्तत्वसंभ-
वाच्च । चेष्टासापेक्षविरोपणज्ञानजन्ये चेष्टाप्रत्यक्षे अनिवर्तकत्वेनार्थान्तरता
च । चेष्टाप्रत्यक्षस्य चेष्टाजन्यतया चेष्टाजन्यान्यकार्यातिरिक्ततया तस्य 20
स्वनिवर्तकत्वेन चेष्टाजन्येत्यादिसाध्येऽप्यर्थान्तरता । चेष्टानिमित्तेत्यादिसाध्य-
मप्ययुक्तम् । यथाकथञ्चित् साजात्यविवक्षायां घटादेरपि तयात्वेन साध्य-
वैकल्यम् । कारणतावच्छेदकरूपेण साजात्यविवक्षायां द्वेषम्यापि तज्जाती-
यातिरिक्ततया तन्निवर्तकत्वेनार्थान्तरता । नच शत्रुहन्नाद्यथचेष्टायां द्वेष-
कार्यत्वेन न चेष्टानिमित्तजातीयातिरिक्तत्व द्वेषसेति वाच्यम्, समानविषय- 25
केच्छाया एव प्रवृत्तिहेतुतया प्रवृत्तिरूपचेष्टायां द्वेषम्याहेतुत्वात् । निर्वि-

कल्पकस्य चेष्टानिमित्तजातीयातिरिक्ततया तन्निवर्तकत्वेनार्थान्तरत्वाच्च । निर्विकल्पकस्याप्यलौकिकप्रत्यक्षविषयकत्वात् लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वविवक्षा-
याश्च पूर्वमेव निरस्तत्वात् । अथ अहमनुभवविषयेत्यादिसाध्यमप्युक्तम् ;
आत्मनोऽप्यहमनुभवविषयतया अज्ञानस्यापि तद्धर्मत्वेन साध्यबाधात् ।
5 नच शुक्त्याद्यज्ञानं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यगतमिति नात्मवर्मत्वमज्ञानस्येति
वाच्यम्, तथापि शरीरप्रत्यक्षे पश्चान्तर्भावे बाधात्, वहिर्भावे च व्यभि-
चारात् । शरीरावच्छिन्नस्यैव अन्तःकरणावच्छिन्नतयाप्यहमनुभवविषय-
त्वात् । किञ्चायं हेतुरनुकूलतर्काभावेन नोक्तसाध्यानि साधयतीति न
कथञ्चिदपि भावरूपाज्ञानसिद्धिः ॥

10 नन्वेवमपि महाविद्यामिरप्यविद्या सिध्यति । तथा हि अयं घटः
एतद्धटाज्ञानान्यान्यमावान्यः, मेयत्वात्, पटवत् । एतद्धटाज्ञानभ्यां यद-
न्यत् घटादि सर्वं ततोऽन्यतः एतद्धटः अज्ञानं च तादृशमावान्यत्वं च घटा-
न्यत्वे बाधात् भावरूपाज्ञानान्यत्वे पर्यवस्यति एतद्धटान्यत्वं दृष्टान्ते
धर्मः । यद्वा अज्ञानं स्वस्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिधर्माधिकरणम्, मेय-
15 त्वात्, घटवदिति । अज्ञानान्यत्वं दृष्टान्ते धर्मः । अज्ञानतदितरवृत्तित्वरहितो
धर्मः अज्ञानमात्रवृत्तिर्वा तदितरमात्रावृत्तिर्वा स्यात् । तत्र तदितरमात्रवृत्ति-
धर्माधिकरणत्वसाधने बाधात् स्वमात्रवृत्तिभाववृत्तिधर्माधिकरणत्वमादाय
साध्यं सिध्यतीत्यज्ञानस्य भावत्वसिद्धिः ॥

यद्वा अज्ञानत्वं स्वस्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिधर्माधिकरणं, मेयत्वात्, घट-
20 वत् । अज्ञानस्य भावत्वसिद्धिः अज्ञानत्वान्यत्वं दृष्टान्तधर्मः । यद्वा भावत्व
स्वेतरवृत्तित्वानधिकरणाज्ञानवृत्तिधर्मवत्, मेयत्वात्, घटवत् । भावत्वे-
तरमात्रवृत्तिधर्मस्य भावत्वे बाधात् भावत्वमात्रवृत्तिमदज्ञानवृत्तिधर्मादाय-
साध्यसिद्धावज्ञानस्य भावत्वसिद्धिः । घटादौ च भावत्वघटान्यत्वादिक-
मादाय साध्यसत्त्वं द्रष्टव्यम् ॥ नचप्रयोजकत्वम् ; घटाद्यज्ञानाभावे तद्विषये
25 वल्मीकअमानुषपतेः, न जानामीति विज्ञानसामान्यविरोध्यननुमवप्रसङ्गा-
च्चेति चेन्मैवम्, अप्रयोजकत्वादेव । नचोक्ततर्कानुगृहीततया नाप्रयोजक-
त्वमिति वाच्यम्, दुष्टेन्द्रियाधिष्ठानसन्निकर्षादेव वल्मीकअमोपपत्तौ भाव-

- रूपपटावगानरूपेने मानामावेने प्रथमतः प्रकृत्यै , न जानामीत्यनुभवस्यो-
भावविषयत्वेनैव प्रकृत्यै रूपपादितत्वेन द्वितीयतर्कप्रकृत्यै । अन्यथाय
एतत्प्रकृत्यैद्वेषान्यान्वमावान्य एतद्वेषनिच्छान्यान्वमावान्य मेय-
त्वात् प्रकृत्यै, अद्वेषादिकं स्वमेतरवृत्तिविरहितभाववृत्तिप्रमाणिकरणम्,
८ मेयत्वात् प्रकृत्यै, अद्वेषादिकं स्वमेतरवृत्तिविरहितभाववृत्तिप्रमाणिक
करणम्, मेयत्वात् प्रकृत्यै । मानस्य स्वमेतरवृत्तिविरहितभाववृत्तिप्रमाणिक
वृत्तिप्रमाणिकरणम्, मेयत्वात् प्रकृत्यैद्वेषादिमिरनुमानेद्वेषानिच्छाग
मनामो नानादेशि भावरूपतया सिद्धिप्रसङ्गात् । प्रथमस्यैव यत्कल्पित
कल्पनीय वा तत्प्रथमप्रयोनकत्वादेव गिरन्तम् । तन्ना १ येनाप्यनुमानेन
१० मूलानानसिद्धि । एतन्प्रथमा गन्तार स्वमानविषयकभावरूपाज्ञाननिव-
र्तक, अज्ञानविषयमाज्ञात्कारत्वात्, प्रत्यदिमाज्ञात्कारवदिति मूलानानानु-
मानमपि प्रत्युक्तम्, मूलानानानुमानानां दुष्टत्वेन दृष्टान्ते साध्यैकत्वात् ॥
किञ्च अज्ञानपदेन किं विवक्षितम्, किं भावरूपाज्ञानमुत ज्ञानमात्रं,
अथ ज्ञानविषयत्व, न त्रितयमपि, एतौ स्वरूपासिद्धे, एतदनुमानात्पूर्वं
१५ भावरूपाज्ञानसिद्धे, प्रथमं सन्ना प्रकृत्यैमानस्येन ज्ञानाभावस्यासिद्धे
प्रथमं अज्ञानाज्ञानविषयत्वेन ज्ञानाविषयत्वस्याप्यसिद्धे । ज्ञानमात्र-
भावविषयत्वायां धारायादिके द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारः । साक्षात्कारविष-
यत्वविषयत्वायां प्राथमिकप्रथमा गन्तारे व्यभिचारः । प्रथममसाक्षात्कार-
स्यैव निवर्तकत्वात् अप्रयोजनत्वं न । नच मूलानानानिष्कारे मोक्षशास्त्रा-
२० नर्थक्यप्रसङ्गः, आनन्दावारकाविधानिरूप्यन्वस्यापुराणत्वात्तिति विषये
धातुकसत्त्वानामयोजकत्वमिति वाच्यम्, तु स्वधर्मस्यैव पुराणतया तस्यैव
मोक्षत्वसंभवात् । मुख्यहु स्वधर्मस्यापि पुराणत्वेन लोकसिद्धत्वात् ॥
नच तु स्वप्रागभावनाज्ञानेव मोक्षसिद्धेः स्वज्ञानधर्मत्वमिति वाच्यम्,
तनाद्यायमेव तदपेक्षणात् । प्रतिकूलतर्कपरादृष्टाश्चोक्तव्यः । यदज्ञानेना-
२५ ज्ञाननिवृत्तौ कालान्तरे षट् न जानामीति प्रतीतिरिति स्यात् । अज्ञानान्तरं
पुनरावृत्तोतीति चेत् तथा सत्यज्ञानानन्त्यकल्पनाप्रसङ्गात् ॥

किञ्च अज्ञानान्तरं किं तदानीमुत्पद्यते उक्तं पूर्वं विद्यमानमेवावृत्तो

तीति । नाद्यः; कारणाभावात् ज्ञाननिवृत्तेरज्ञानकारणत्वे प्राथमिकज्ञानानन्तरं द्वितीयादिज्ञानेऽप्यज्ञानव्यवहारप्रसङ्गात् । न द्वितीयः; धटज्ञानेन विद्यमानसर्वाज्ञाननिवृत्तावज्ञानान्तराभावात् । नियमनाभावेन एकाज्ञाननिवर्तकत्वासम्भवाच्च ॥

किञ्च अज्ञानस्य विद्यमानत्वेन धटज्ञानानन्तरमपि धटाज्ञानव्यवहार-5 प्रसङ्गाच्च । तस्य व्यवहाराहेतुत्वे कालान्तरेऽपि तदभावप्रसङ्गः ॥

किञ्च सोपाधिकाश्चैते हेतवः । तथाहि पक्षेतरत्वं तावत् सर्वानुमानेष्वप्युपाधिः । अनुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कयोः परानुमानेषूपन्यस्तत्वेनास्य साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषधटप्रमाणज्ञानमित्यादिष्वित्यर्थः । प्राचीनानुमानसमीकरणानुमानेषु प्रौढप्रकाशकतेजस्त्वमुपा-10 धिः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तमस्त्वेन तादृशतेजस्त्वेन च निवर्त्यनिवर्तकभावग्रहणात् । अत्र च तथा ग्रहणाभावेनोक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वात् । स्वकल्पितानुमानेऽपि ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकेति साध्ये निवृत्तिप्रयोजकरूपवत्त्वमुपाधिः । तत्प्रयोजकरूपं च प्रागभावनिवर्तकेषु प्रतियोगिजनकतावच्छेदकं इच्छादिनिवर्तकेषु विरोधिगुणत्वम् । ध्वंसजनकप्रतियोगि-15 प्रत्यक्षे च प्रतियोगिविषयकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतम् । इह तु तादृशप्रयोज्यप्रयोजकतावच्छेदकरूपाभावेन कथं निवर्त्यनिवर्तकभावः । अनन्तरानुमाने सर्वत्रायमेवोपाधिः । महाविद्यानुमानेपि पक्षेतरत्वोपाधिरुक्त एव ॥

बाधितविषयाश्चैते हेतवः । प्रतिपक्षानुमानैः साध्याभावस्य निश्चयात् । नेच तुल्यबलत्वम्, अनुकूलतर्कप्रतिकूलतर्काभावभ्यां प्रतिपक्षानुमानानां 20 प्रबलत्वात् तदभावेन परोक्तानुमानानां दुर्बलत्वात् । प्रतिपक्षानुमानानि च—त्वदुक्तपक्षः, त्वदुक्तसाध्याभाववान्, त्वदुक्तपक्षसाध्याभाववदन्यतरत्वात्, साध्याभाववद्वत् । एवं जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषधटप्रमाणज्ञानं स्वजननायोग्यस्वजन्यध्वसप्रतियोगिस्वव्यतिरिक्तवस्तुपूर्वकं न भवति, धटं न जानामीत्यनुभवविषयातिरिक्तस्वाजनकानिवर्तकज्ञानत्वात्, धारावाहिक-25 द्वितीयज्ञानवत् । ज्ञानत्वमात्रं स्वजनकज्ञानेच्छाद्यनन्तरमाविनि विरोधिगुणतया तन्निवर्तकज्ञाने व्यभिचरीति स्वाजनकानिवर्तकेति, तन्मात्रं पक्षे

असिद्धम्, स्वाजनकानाननिवर्तकत्वस्य सन्दिग्धत्वात्, अतः पूर्वप्रतीकम् ।
यदनिवर्तके यद्यसमवायिकारणे घ्वसे व्यभिचारवारणाय ज्ञानत्वादिति ॥

यद्वा—स एव पक्षः स्वसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तस्वजन्यध्वस-
प्रतियोगिस्वसमानाधिकरणप्रत्यक्षस्वव्यतिरिक्तवस्तुपूर्वक न भवति, घट न
जानामीत्यनुभवविषयस्वान्यज्ञानातिरिक्तमिदमप्रत्यक्षमावागनिवर्तकज्ञानत्वात्, 5
आधनिर्विकल्पकज्ञानवत् । अनुभवविषयेत्यन्तमतिरिक्तविरोपणम् ।
द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय ज्ञानातिरिक्तपदम् । स्वनिवर्तकत्वेना-
सिद्धिवारणाय स्वान्येति ज्ञानविरोपणम् । इच्छादिनिवर्तकज्ञाने
व्यभिचारवारणाय विरोपणद्वयम् । स्वनिवर्तकत्वेनेच्छानी व्यभिचार-
वारणाय विषयेत्यन्तम् । प्रत्यक्षमावागनिवर्तकत्वमसिद्धम्, स्वनिवर्तक- 10
त्वात् भावरूपाज्ञाननिवर्तकत्वसन्देहेन सन्दिग्धासिद्ध चेति पूर्वप्रती-
कम् । निर्विकल्पकनिवर्तकतया स्वोत्पादकादृष्टनिवर्तकतया चासिद्धि-
वारणाय प्रत्यक्षपदम् । धारावाहिकप्रथमज्ञाने द्वितीयादिज्ञानप्रागभावनिव-
र्तकतया तस्य च घट न जानामीत्यनुभवविषयत्वसन्देहेन च सन्दिग्धा-
सिद्धि आधनिर्विकल्पके साधनवैकल्ये चेति मायपदम् । ज्ञानपदस्य 15
पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम् । दृष्टान्ते च ज्ञानानन्तरमाविनिर्विकल्पके साध्य
साधनवैकल्यपरिहारायाधपदम् । यद्वा—स्वसमानाधिकरणप्रागभावातिरिक्त-
स्वजननायोम्यस्वजन्यध्वसप्रतियोगिन्यदेवगतस्यातिरिक्तवस्तुपूर्वक न भव-
ति, घट न जानामीत्यनुभवविषयातिरिक्तस्याजनकमावागनिवर्तकत्वात्,
धाराद्वितीयज्ञानवत् । अत्र हेतुगतविरोपणानां प्रथमसाध्यहेतुपदेव प्रयो- 20
जनानि । भावपदं तु धाराध्वज्ञाने घट न जानामीत्यनुभवविषयतया
सन्दिग्धमानस्यानन्तरमाविषयसविकल्पकप्रागभावनिवर्तकतया सन्दिग्धा-
सिद्धिवारणाय । (अल्पज्ञानमावत्वाच्च न व्यर्थता) । इच्छाद्वेषप्रयत्ना-
समानकालीनसामग्रीजन्यभावरूपप्रत्यक्षधर्मा जनकत्वसामग्रीकालीनजन्य-
विशिष्टज्ञानविषयविषयकयद्यदिप्रत्यक्षप्रमाणज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका 25
न भवति, इच्छाद्वेषप्रयत्नसमानकालीनसामग्रीजन्यभावरूपप्रत्यक्षधर्मजनक-
ज्ञानत्वात्, द्वितीयादिज्ञानवत् । इच्छानिवर्तकेच्छाजनके व्यभिचारवारणाय

- ज्ञानत्वादिति । यद्वा प्रत्यक्षधर्माजनकस्वसामग्रीकालीनजन्यविशिष्टज्ञानी-
विषयविषयकधटादिप्रत्यक्षप्रमा, कार्यस्वसमानाधिकरणातिरिक्तप्रत्यक्षनिव-
र्तिका न भवति । (१) कार्यातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका न भवति (२)
जन्यज्ञानासहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्ष-
5 निवर्तिका न भवति (३) जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्त-
ज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्तिका न भवति (४) गुणत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तिका
न भवति । (५) स्वस्थितिक्षणनियतस्वविनाशसामग्रीमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्तिका
न भवति । (६) चेष्टानपेक्षज्ञानाजन्यप्रत्यक्षनिवर्तिका न भवति । (७)
चेष्टाजन्यान्यकार्यातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका न भवति । (८) चेष्टानिमित्त-
10 जातीयातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका न भवति । (९) अहमनुभवविषयधर्मा-
तिरिक्तनिवर्तिका न भवति । (१०) प्रत्यक्षभावधर्माजनकज्ञानत्वात्
द्वितीयादिज्ञानवत् । चेष्टानपेक्षेत्यादिसाध्यद्वये चेष्टाव्यतिरिक्तं प्रत्यक्षं
पक्षः । हेतौ च चेष्टाजन्यान्यत्वं विशेषणम् । तेन चेष्टाप्रत्यक्षे न बाध-
व्यभिचारावित्यादीनि ॥
- 15 एवं महाविद्यामिरप्यज्ञानस्याभावत्वसिद्धिः । तथा हि अयं धटाभावः
एतदभावाज्ञानान्यान्यभावान्यः मेयत्वात् धटवत् । (१) अज्ञानं स्वस्वे-
तरवृत्तिरहिताज्ञानवृत्तिधर्माधिकरणम् मेयत्वात् धटादिवत् । अज्ञानत्वं
स्वसेतरवृत्तिरहिताभाववृत्तिवृत्तिधर्माधिकरणं मेयत्वात् धटवत् । अभावत्वं
स्वसेतरवृत्तिरहिताज्ञानवृत्तिवृत्तिधर्माधिकरणं मेयत्वात् धटवदित्यादीनि
20 महाविद्यानुमानानि ॥

इति भावरूपाज्ञानानुमाननिरासप्रकरणं

- नन्वेवमपि मिथ्याभूतप्रपञ्चोत्पत्त्यनुपपत्त्या भावरूपाज्ञानसिद्धिः, मिथ्या-
भूतप्रपञ्चस्य मिथ्योपादानं विनानुपपत्तेः, आत्मन एवोपादानत्वे प्रपञ्चस्य
सत्यत्वप्रसङ्गात्, [उपादानोपादेययोः समसत्ताकत्वनियमादिति चेन्न;
25 प्रपञ्चमिथ्यात्वस्यासिद्धेः । सिद्धौ च शुक्तिरजतादेः प्रसिद्धोपादानं विना
उत्पत्तिवत्] उपादानं विना मिथ्याभूतप्रपञ्चोत्पत्तौ विरोधाभावात् । न च

मिथ्याभूतप्रपञ्चमस्य दोषजन्यतया अविद्यैव दोष इति याच्यम् । तन्मि-
थ्यात्वेन तत्रापि दोषान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । अविद्यायां स्वपर-
निर्वाहकत्वे प्रपञ्चस्यैव दोषत्वमस्तु किमविद्याकल्पनया । किञ्च धटाद्यव-
यवानां क्लृप्तानामेवोपादानवत्समवेदविद्योपादानत्वे मानामावाद्य ॥

नन्वेवमपि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वानुपपत्तिरेव भावरूपज्ञाने प्रमाणम् । ८
तथाहि—परिणामित्वं ह्युपादानत्वम् । नच निर्विकारस्य ब्रह्मणः परिणा-
मित्वं संभवतीति परिणाम्युपादानं किञ्चिदास्येयम् । तच्च भावरूपज्ञान-
मेवेति चेत् अस्तु तावदेवम्, तावता हि ब्रह्मविरोपणभूतं ब्रह्मोपादानत्व-
निर्वाहकं परिणामिद्रव्यं किञ्चित् सिद्ध्यति । तथासदमिमता प्रकृतिरेव
न भावरूपाज्ञानमिति न ब्रह्मोपादानत्वानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणम् ॥ १०

किञ्च ब्रह्मोपादानत्वं श्रुतिसिद्धम्, प्रपञ्चमिथ्यात्वं च प्रामाणिकतया
मवडमिमतम्, तथाच उभयानुरोधेन ब्रह्मण एव मिथ्यात्वेन प्रपञ्चोपादा-
नत्वमस्तु किमतिरिक्तभावरूपाज्ञानकल्पनया । एव सति उपादानद्वैविध्य-
कल्पनागौरवमपि नास्तीति ॥

नन्वस्तु तर्हि श्रुतिरेव भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । तथाहि—“अनृतेन १८
हि प्रत्यूढा, तेषां सत्यानामनृतमपिधानम्, नासदासीजो सदासीत् तदानीं
तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतम्, इन्द्रो मायामि पुरुरूप ईयते,
अविद्यायामन्तरे वर्तमाना, अजामेका लोहितगुरुवृज्या, नीहारेण प्रावृत्ता
इत्यादिका ॥

अत्रोच्यते—कथमेषां वाक्यानां भावरूपाज्ञाने प्रामाण्यम्, तद्वाचक- २०
शब्दामावात् । अनृतसन्देहो हि नतान्यवाची नतसन्देहस्य सत्यवाची ।
तथाचासत्यं वस्तु अनृतसन्देहोच्यते । तच्च न भावरूपाज्ञानम् । प्रपञ्च-
मात्रस्यासत्यत्वात् । तथाच प्रत्यूढा इति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वोक्त्या तादृश-
मेवानृतसन्देहोच्यते तच्च शरीरसंनन्धादिकमेव ॥

वस्तुतस्तु अनृतसन्देहः पापकर्मपरः, प्रत्यूढा इति ज्ञानप्रतिबन्धकत्व- २५
मवणात् । तच्च पापकर्मणः सुप्रसिद्धम् ॥

पापं प्रज्ञां नासयति किममाणं पुनः पुनः । इति स्मृते । “एष खेवा-

साधुकर्म कारयति तं यमघो निनीषति” इत्यादिश्रुतेश्च । तत्राघोनयनं हि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धेन विपरीतज्ञानजननम् । तथाच ज्ञानप्रतिबन्धकेत्वं पाप-
कर्मणः सिद्धमित्यनृतशब्दः पापकर्मपरः एव ॥

एवं तमश्शब्दस्याप्यन्धकारे प्रसिद्धस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वलक्षणया पाप-
कर्मपरत्वं सिद्धम् । तत्रैव तमसा गूढमिति ज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य कण्ठो-
क्तेश्च । यद्वा तमश्शब्दः प्रकृतिपरः; अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव
एको भवतीत्यत्र तमश्शब्देन प्रकृतेरभिधानात्, इन्द्रो मायामिरित्यत्र
मायाशब्दोऽपि न भावरूपाज्ञानपरः, किन्तु ‘मायां तु प्रकृतिं विधादिति’
श्रुत्यनुसारेण प्रकृतिपरः । नच अमहेतुवाचिना मायाशब्देन कथं प्रकृतेर-
10 मिधानम्, अज्ञानस्यैव अमहेतुत्वादिति वाच्यम्; प्रकृतिसंबन्धस्यापि नाना-
विधप्रमहेतुत्वेन तदभिधाने विरोधाभावात् । नच मायाशब्दस्य मिथ्या-
वाचित्वेन भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति वाच्यम्; तस्य मिथ्यावाचित्वासिद्धेः ।
विचित्रसृष्टिहेतावेव लोके मायाशब्दप्रयोगदर्शनात् । एतेन अविद्याजानी-
हारशब्दा अपि कर्मपरत्वेन प्रकृतिपरत्वेन वा व्याख्याताः, श्रुत्यनु-
15 ग्राहकस्मृतयश्च कर्मप्रकृतिपरत्वेन व्याख्यातप्रायाः । तस्मान्न केनापि प्रमाणेन
भावरूपाज्ञानसिद्धिरिति ॥

इति श्रीवाधूलसुदर्शनगुरुविरचितायां वेदान्तविजयमङ्गल-
दीपिकायां भावरूपाज्ञानप्रमाणभङ्गः ॥

१
20

श्रीः

अज्ञानस्य प्रयोजनभङ्गः ।

८२९७

प्रयोजनतिरोधानस्थानलक्षणभङ्गनात् ।

प्रकाशनाशकग्रंशान्निवृत्तेरपि खण्डनात् ।

25

अज्ञानं तस्य निस्सर्वं परेषामज्ञतावहम् ।

अमूलं हि कुतस्तत्स्यात्प्रपञ्चपरिकल्पनम् ॥

किंच प्रयोजनाभावात्त्राविधाकल्पनम्—

ननु कथं प्रयोजनाभावः ? अयमित्यनुमयमानोऽप्यात्मा परिपूर्णब्रह्म-
नन्तामिहोऽपि स्वप्रकाशतया प्रसक्तप्रकाश न तथा प्रकाशते, तथाच
तत्स्वरूपप्रकाशाभावायाविधाकल्पनम्, तत्कल्पने च तदावृत्तत्वात् प्रकाशते,
स एवाप्रकाशस्तत्प्रयोजनमिति चेन्न, कोऽयं प्रकाशः अदमायस्तत्प्रयोजनः
स्वरूपमतिरिक्तः वा । नाद्यः, तस्यानादित्वेनोत्पत्तिप्रतिषेधसंभवेन तद्व्यवस्था-
पस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् । ब्रह्मस्वरूपमात्रप्रकाशसत्त्वेन तदभावाच्च तत्कल्पना-
वैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः, स्वस्वपातिरिक्तप्रकाशाभावेन अपसिद्धान्तत्वात् ।
किंच सच प्रकाशः अनादिमत्सादिर्वा । नाद्यः, तस्योत्पत्तिप्रतिषेधसंभवेन
तदभावस्तत्राऽऽ एव स्यादिति मोक्षकाले तत्प्रकाशानुपपत्तेः । न द्वितीयः, 10
असमवायः । न ह्यनादित्यप्रकाशतत्त्वप्रसक्तप्रकाशस्य सादित्वं संभवति ॥

विधातिरिक्तप्रकाशः सत्यो मिथ्या वा । नाद्यः, अद्वितीयत्वमङ्ग-
प्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तस्य मोक्षकालेऽपि सत्त्वे मोक्षत्वमङ्गप्रसङ्गात्, ब्रह्म-
व्यतिरिक्तस्यैव निवृत्तेरेव मोक्षत्वात् । अन्यथा तदुपादानमूलाविधावस्थान-
स्यावश्यकतया अनिमोक्षप्रसङ्गात् । मोक्षकालेऽसत्त्वे च तस्य स्वप्रकाशत्वः 15
प्रयोजकत्वाभावात्प्रसङ्गात् । तस्मान्नाविधायाः किञ्चित्प्रयोजनम् ॥

इति श्रीपादूत्त सुदर्शनशुद्धिचिन्तायां वेदान्तविजयमङ्गल

दीपिकायामविधाप्रयोजनमङ्गः ॥

अथाविधातिरोधानमङ्गः ।

तिरोधानमप्यनुपपन्नम् । कः प्रतीत्यविधाधीनः तिरोधानम् । न ताव- 20
द्ब्रह्म प्रति, तस्याज्ञानत्वप्रसङ्गात् सर्वज्ञत्वादिभ्रुतिविरोधप्रसङ्गात् अहम-
इत्यहमयनिष्ठत्वेनाज्ञानानुमवाच्च । नाप्यत्र प्रतीत्यतिरोधानम्, तस्य
प्रकाशप्रसङ्गेन तन्निवृत्त्यर्थं तिरोधानकल्पनावैयर्थ्यात् ॥

नन्वन्तः करणावच्छिन्नचैतन्यं प्रति अक्षनायाधतीतस्वरूपामतीत्यर्थं
तिरोधानमिति चेन्न, किं स्वप्रकाशतत्त्वप्रसक्तप्रकाशः स्वरूपमतिरिक्तो वा । 25
नाद्यः, स्वरूपनाशप्रसङ्गात् अहमिति स्वरूपप्रकाशसत्त्वेन तदभावासंभवाच्च ।
न द्वितीयः, स्वप्रकाशत्वप्रयोज्यत्वाभावात्प्रसङ्गात् ॥

किञ्च किमिदं तिरोधानम्, न तावद्वैशद्यविधटनम्; उक्तदोषात् । नाप्यवधारणत्वनिवर्तकम् अनवधारणत्वापादनं वा । उभयोः स्वरूपत्वे अविद्याधीनत्वासंभवात्, अतिरिक्तत्वे तस्य सत्यत्वे अद्वैतहानिः, मिथ्यात्वे चावधारणात्मकस्वरूपसत्त्वेन तन्निवर्तनतदभावापादनयोरसंभवात् । तस्मान्न कथञ्चिदपि ब्रह्मस्वरूपतिरोधानसंभवः । जडस्वरूपतिरोधानं त्वनङ्गीकार-परहतम्, अनुपपन्नं च; कारणतदभावाभ्यामेव जडप्रकाशतदभावयोरुपपत्तेः । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वसिद्धये तिरोधानमित्यप्यत एव निरस्तम् । कारणकादाचित्कत्वेनैव तदुपपत्तेः ॥

यत्तु नवीनोक्तम् अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यताविरहः नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यता वा तिरोधानम् । तथा चानन्दोऽस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावाच्चास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारसत्त्वाच्च आनन्दरूपेण तिरोहितं चैतन्यं चैतन्यरूपेणातिरोहितं चेति न तिरोधानानुपपत्तिरिति तदयुक्तम्; ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यतायाः सर्वदा सत्त्वेन तदभावासंभवात् ॥

यदुक्तमानन्दरूपेण ब्रह्मणस्तिरोहितत्वं चैतन्यरूपेणातिरोहितत्वमिति तदप्ययुक्तम्; आनन्दवृत्तिदशायां तिरोधानासंभवात् तदभावदशायां त्वप्रसङ्गादेव तिरोधानकल्पनावैयर्थ्यात् । निर्विशेषब्रह्मस्वरूपे रूपभेदासंभवाच्च । आनन्दस्य स्वरूपातिरिक्तवृत्तिरूपत्वे ब्रह्मावरणमज्ञानमिति सिद्धान्तमङ्गप्रसङ्गात् । नापि चिदानन्दभेदाध्यासात् तिरोधानतदभावयोरुपपत्तिः । भेदा-
20 व्यासादेवानन्दस्वरूपाप्रकाशोपपत्तेस्तिरोधानकल्पनावैयर्थ्यात् ॥

किञ्च चिदानन्दभेदकल्पने किं प्रमाणम् । तिरोधानान्यथानुपपत्तिरेवेति चेन्न; तिरोधानस्यैव सन्दिग्धत्वात् । प्रत्युताज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति चैतन्य-तिरोधानस्यैव प्रमाणसिद्धत्वाच्च । अस्तु वा भेदकल्पनम्, अथापि न तिरोधानतदभावव्यवस्थोपपत्तिः । चन्द्रभेदभ्रमेऽपि प्रकृष्टप्रकाशत्ववर्तुल-
शकत्वादेस्तिरोधानतदभावव्यवस्थाया अदर्शनत्वात् चन्द्रस्वरूपावारकमेधादि-
सत्त्वे उभयोरप्यप्रकाशनात् एकप्रकाशादर्शनाच्च । यदपि नवीनोक्तमनु-
मानं अहं ब्रह्मेति स्वव्यवहारसामग्रीसपन्नः प्रत्यगात्मा तादृशव्यवहारप्रति-

कूलधर्मवान्, तत्सामग्र्या सत्यां तदभाववत्त्वात् तद्विपरीतव्यवहारवत्त्वाद्वा,
यथा भ्रमगृहीतगुक्तिरेति । तदप्यनुपपन्नम्, पक्षविरोपणवैयर्थ्यात् । नच
मुक्त्यावृत्त्ययं तदिति वाच्यम्, मुक्तिकालेऽपि स्वप्रकाशत्वरूपसामग्री-
सत्त्वेन तद्यावर्तनायोगात् । नच तदा वागादिसहकारिविरहात् सामग्री-
वैकल्यमिति वाच्यम्, तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानकाल एव तत्सा- ५
मग्रीसत्त्वेन तदानीं हेत्वसिद्धे ॥

किञ्च अद्वैतसाक्षात्कारपर्यन्तमविद्यावरणयोरनुवृत्तिर्हि भवदमिमता ।
व्यवहारस्य अवणमारम्यास्तीति तदानीमेवावरणनिवृत्तिरङ्गीकार्या, आव-
रणस्य व्यवहारमतिबूलत्वोक्ते । तथाचापसिद्धान्तः । दृष्टान्तोऽपि साध्य-
साधनविकल, गुक्तिपदेन स्वरूपविवक्षायां गुक्तिस्वरूपम्येवमिति व्यवहारात् 10
स्वरूपव्यवहारमतिबन्धासिद्धिश्च । गुक्तित्वविवक्षामामपि तथैव गुक्तित्व-
ज्ञानमावेनेव तद्व्यवहारमावोपपद्यते व्यवहारमतिबन्धककल्पनावैयर्थ्याच्च ॥

वस्तुतस्तु आनन्दमयब्रह्मस्वरूपामेवोपस्थापक किञ्चिदङ्गीक्रियते न वा ।
आद्ये तदभावादेव तादृशब्रह्मस्वरूपामकावोपपद्यते तिरोधानकल्पन व्यर्थम् ।
द्वितीये कदापि तिरोधाननिवृत्त्यभावेनानिमोक्षप्रसङ्गात् । नच स्वप्रकाशत्व- 15
प्रसक्ततादृशब्रह्मस्वरूपमकाशमावार्थं तिरोधानमिति वाच्यम्, तादृश-
सामग्रीविरहादेव स्वप्रकाशत्वप्रसक्तप्रकाशमावस्यैव कल्पयितुमुचित-
त्वात् ॥ इयास्तु विरोप । स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तस्यापि प्रकाशस्य त्वन्मते
अविद्यातिरोधानेनाभावः असन्मते तु सामग्र्यभावेनेति । नच स्वप्रका-
शत्वप्रसक्तप्रकाशस्य नित्यतया तत्त्वमस्यादिवाक्य कथं अनक भवेदिति 20
वाच्यम्, अज्ञानस्यापि तादृशप्रकाशमावापाठकत्वासंभवात् । अदिच कथं-
चित् तत्संभवोपपादनं तदासाकमपि पुष्ट्यमिति तत्त्वम् ॥

इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां अज्ञानस्य

तिरोधानमङ्गस्तृतीयः ॥

श्रीः

अविद्यालक्षणभङ्गः प्रारभ्यते ।

किञ्चाज्ञानस्याश्रयोऽपि दुर्वचः ॥

क अत्र केचिदाहुः घटाद्यज्ञानं घटादिचैतन्यनिष्ठमेव, अन्यथा तत्र
 वल्मीकादिविक्षेपासमवात्, दृश्यते च घटादौ वल्मीकादिविक्षेपः, उपा-
 दानं हि स्वाधिकरण एव कार्यं जनयति, मृत्पिण्डादौ तथा दर्शनात् ।
 तथाच घटाद्यज्ञानमपि तन्निष्ठमेव सत्तद्गतवल्मीकाद्युपादानं भवति, नच
 कथं तर्हि अहमिदं न जानामीत्यहमर्थगताज्ञानप्रतीतिरिति वाच्यम्, अह-
 १० मर्थगतमूलाज्ञानभेदेन तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति । तदयुक्तम्, सर्वं प्रपञ्च-
 विवर्तोपादानस्यैवाज्ञानस्य रजतोपादानत्वसमवे शुक्त्यज्ञानस्य तदुपादानत्व-
 कल्पने मानमावात् । प्रमातृगतस्यैव शुक्त्यज्ञानस्य वृत्त्या सह शुक्त्यादौ
 निर्गतस्य रजताद्युपादानत्वसमवाच्च । किञ्च यदि शुक्तिगतमेवाज्ञानं रजत-
 विक्षेपकरं तदा देवदत्तस्य रजतविक्षेपदशायां यज्ञदत्तस्यापि तत्प्रसङ्गः ।
 १५ तथाच देवदत्तगतमज्ञानं देवदत्तस्य विक्षेपकरम्, नतु यज्ञदत्तस्येति कल्प-
 नीयम् । तथाच कथं घटादिचैतन्यगताज्ञानसिद्धिः, घटादिचैतन्यगताज्ञानस्य
 कथमिदमहं न जानामीत्यहमर्थगतत्वे प्रतीतिः । नचावस्थातद्वतोरभेदेन
 प्रतीत्युपपादनम्; शुक्त्याद्यज्ञानानामनादित्वेनावस्थात्वासिद्धेः ॥

अपरे तु अज्ञानानुभवे अधिष्ठानचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोर्वास्तवभेद एव
 २० प्रयोजकः, विषयचैतन्याश्रितस्याप्यज्ञानस्य प्रमातरि स्वरूपसंबन्धविशेषेण
 शाखाग्रे चन्द्रमा इतिवन्मय्यज्ञानमिति प्रतीतिरुपपद्यत इति । तदप्य-
 युक्तम्, शुक्त्यज्ञानस्य प्रकाशासमवप्रसङ्गात् । शुक्तिचैतन्यप्रमातृचैतन्ययो-
 र्भेदात् । वास्तवभेदात् तत्प्रकाशे विश्वप्रकाशप्रसङ्गः ॥

किञ्च वास्तवभेदेनाज्ञानप्रकाशे अहमज्ञ इति कथमज्ञानस्य स्वगतत्वेन
 २५ प्रतीतिः । यदि च वास्तवभेदेन तस्याप्युपपादनम्, तदा यज्ञदत्तस्य
 शुक्त्यज्ञाने देवदत्तस्य शुक्तिज्ञाने यज्ञदत्तस्य शुक्ति जानामीति प्रतीति-
 प्रसङ्गः । देवदत्तस्य शुक्ति न जानामीति प्रसङ्गश्च । यदुक्तं शाखाग्रे

चन्द्रमा इति न्यायेन अह न जानामीति प्रतीतिरिति—तदपि न युक्तम्,
तत्र धान्वापदस्य देहाविरोपलक्षकत्वेन देहाविरोप ण्य त-प्रतीत्या धाखाया
तदभावेन तज्यायामवृष्टे ॥

ननु मास्तु सज्याय, उक्तरीत्या स्वरूपसंयचविशेषणतया प्रतीति
संभवतीति चेन्न, मध्यज्ञानमित्युक्तानामत्यप्रतीत्यनुसारेण त्वेतिष्ठस्यैव मूल्य-
ज्ञानस्य विषयावारकत्वस्याध्यासोपादानत्वस्यासाधारणार्थोत्पादनसामर्थ्यस्य च
त्वमाशानुसारेण संभवे विषयचैतन्यगतानुक्तत्वकल्पने मानामावात् ॥

यके तु शुक्त्याद्यज्ञानस्याहमयचैतन्यमाश्रय, शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्य
विषय, रजतादिक चाज्ञानचैतन्यविरत नाज्ञानविषय इति—तदप्य-
युक्तम्, चैतन्यस्यापिष्ठानन्वेऽपि परिणामित्वासंभवात् । परिणाम्यनपक्षाया 10
मिथ्यात्वानुपपत्त्या अज्ञानकल्पन न स्यात् । परिणामिनमनपक्ष्यापि अनि-
र्वचनोत्पत्तिकल्पनायामिन्द्रियाद्यसन्निकर्षाभावेऽपि अमोत्पाद कुतो न
स्यादित्यनिर्वचनोच्छेदमसक्तो दुर्वार ॥

अपरे तु शुक्त्याद्यज्ञान शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यमिष्ठमहङ्कारावच्छिन्न-
चैतन्यमिष्ठ च, शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यमिष्ठत्वाद्यध्यास उपपद्यते, अह-15
ङ्कारावच्छिन्नचैतन्यमिष्ठत्वादिह न जानामीति प्रतीतिव्योपपद्यते इति,
तदप्ययुक्तम्, प्रपञ्चोपादानमैवाज्ञानस्य रजतोत्पादकत्वसंभवे शुक्त्याद्य-
वच्छिन्नचैतन्यगतत्वकल्पने मानामावात् ॥

इतरे तु शुक्तिमह न जानामीत्यनुभवो मूल्यज्ञानविषय, शुक्त्यने-
वच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानविषयत्वेऽपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तदमिततया 20
शुक्लेश्वरज्ञानविषयताप्रतीतिरुपपद्यते, रजताद्युपादानमज्ञान तु कायानुप-
पत्तिकल्प्यम्, कस्य च रजताध्यास, ज्ञानेनाज्ञान निवृत्तमित्यनुभवो वेति,
तदप्ययुक्तम्, मूल्यज्ञानस्यैवाहमज्ञ इति प्रतीतिविषयत्वे विषयगताज्ञाना
प्रसिद्धिमसक्तात् । मूल्यज्ञानस्यैव रजताध्यासहेतुत्वसंभवात् । ज्ञानेनाज्ञान
निवृत्तमित्यनुभवो नाज्ञानकल्पक, तस्य परोक्षज्ञानसाधारणतया ज्ञानाभाव-25
विषयतावत्त्वमावात् । नच ज्ञानभागभावो न ज्ञाननिवृत्त्य, ज्ञानस्यैव

प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वादिति वाच्यम्; घटेन घटाभावो निवृत्त इतिवत्
तादधीन्यमात्रेण तत्प्रतीत्युपपत्तेः ॥

किञ्च किं मूलज्ञानं विषयावच्छिन्नचैतन्यावारकं उत न? आद्ये तत्
एव विक्षेपोपपत्तौ विषयगताज्ञानकल्पने मानामावः । द्वितीये तद्विषयत्वानु-
८ भवविरोधः, किमपि न जानामीत्यनुभवात् ॥

नच मूलज्ञानविषयब्रह्मामिन्नतया घटावच्छिन्नचैतन्यस्य तद्विषयता-
प्रतीतिरिति वाच्यम्; घटज्ञानकालेऽपि घटं न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् ।
किञ्च न जानामीति प्रतीयमानस्य मूलज्ञानस्य किमन्तःकरणमाश्रयश्चैतन्यं
वा ? नाद्यः; जडत्वादेव तदप्रकाशोपपत्तौ तत्कल्पने मानामावात् । न द्वि-
१० तीयः; स्वयं प्रकाशमानस्य स्वगोचराज्ञानवत्त्वायोगात् । न चान्तःकरणाव-
च्छिन्नचैतन्यमाश्रयः; स्वरूपस्य प्रकाशमानतया तदप्रकाशाय तत्कल्पना-
योगात् । अखण्डानन्दस्वरूपाप्रकाशाय तत्कल्पनं दूषितमेव ॥

यत्तु नवीनोक्तम् भासमानेऽप्यात्मन्यज्ञान सर्वैरभ्युपगन्तव्यम्;
अन्यथा शरीराद्यभेदग्रमानुपपत्तेः, एवमनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने सत्यपि
१५ सशयानुरोधेनाज्ञानमङ्गीकरणीयम्, यदि सत्तानिश्चयरूपत्वामावेन तत्राज्ञान-
मविरुद्धम् तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम्, पूर्वं ब्रह्मज्ञानस्य सत्तानिश्चयरूपत्वा-
भावेनाज्ञानाश्रयत्वाविरोधादिति

तदप्युक्तम्; सत्तानिश्चयरूपज्ञानस्य सामग्रीविशेषलभ्यत्वेन तदभावा-
देव तदभावोपपत्तौ आवरणकल्पनावैयर्थ्यात् । नचानवधारणेनानन्दस्वरूप-
२० ब्रह्मज्ञानेन तद्व्यवहारप्रसङ्गवारणाय तदिति वाच्यम्; अनवधारणेनापि
जलादिज्ञानेन तद्व्यवहारदर्शनेन सत्यप्यावरणे तद्व्यवहारस्यावर्जनीयत्वात् ।
न ह्यावरण व्यवहारप्रतिबन्धकम्, आवरणस्य व्यवहारजनकज्ञानविधटक-
तयैव प्रतिबन्धकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् ॥

किञ्च स्वरूपं कि अवधारणात्मकमनवधारणात्मकं वा ? नाद्यः, अज्ञान-
२५ तत्कार्ययोरसमवादवधारणस्य तद्विरोधित्वात् । न द्वितीयः; कदाप्यज्ञाना-
निवृत्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मस्वरूपस्य नित्यत्वात् । नचानवधारणत्वेऽपि वृत्त्यापादि-

तमवधारणत्वं तस्य संभवतीति तदानीमज्ञाननिवर्तकत्वमिति वाच्यम्, तथा सत्यावरणकल्पनावैयर्थ्यात् ॥

किञ्च स्वरूपस्थानयधारणात्मकत्वे चैतन्यस्वरूपेऽपि सत्यात्वेन तदवधार-
स्याप्यभावप्रसङ्गात् । निरक्षत्वेन ब्रह्मण्यस्येत्यसंभवात् ॥

यत्तु अविद्याया अनुपपत्तिपरिष्कृतत्वात् प्रकारान्तरानेऽपि चैतन्ये अनुप- ८
पन्नमप्यज्ञानाश्रयत्वं संभवतीति । तदत्यन्तासङ्गतम्, अविद्यामाहात्म्येना-
नुपपत्तार्यानां सर्वेषामपि बाधरूपप्रतिबन्धकरणमुन्मादमूलं स्यात् । किञ्चा-
ज्ञानस्य चैतन्यमात्राश्रयत्वे जीवे संसारहेतुता न स्यात् वैयधिकरण्यात् । नच
चैतन्यस्यैव जीवेतविभागात् सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम्, ईश्वरस्यापि
संसारप्रसङ्गात् ॥

10

अत्र केचिदाहु — अन्तःकरण एव मुख्यं साधुमवरूपो बन्ध । तस्य
चैतन्याध्यस्ततया तदभेदेन तद्वर्मानुभवस्तत्र न विरुद्धः । नच चैतन्यस्य
संसारित्वानुपपत्ति — तदध्यासाधिष्ठानत्वस्यैव च परत्वात्, तत्र एव तस्या-
नर्थाश्रयत्वमिमानोऽपीति — तन्न, चैतनस्य संसारित्वानुपपत्तेः । अन्त-
करणतादात्म्याध्यासेन स्वसिद्धान्तार्थाश्रयत्वमिमाने तस्यैव दोषत्वेन अन्त- 15
करणे संसाराङ्गीकारवैयर्थ्यात् “होर्धोर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे”ति वाक्य
तत्कार्यपरत्वाच्च तस्य संसारित्वे प्रमाणम् ॥

अन्ये तु अन्तःकरणगतचैतन्यप्रतिबिम्बरूपो भिन्नाङ्गिजोऽसत्यश्चिदा-
मासो बन्धाश्रयः, नच बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम्, अन्तःकरणावच्छि-
न्नस्वरूपस्यैव संसारिणः परमार्थतो मुक्त्यन्वयित्वेन तदभावादिति, तद- 20
प्युक्तदोषेणैव निरस्तम् — चैतन्यस्यैवानर्थाश्रयत्वमिमानोक्ते ॥

परे तु अन्तःकरणविशिष्टो जीवः तत्रैव संसारः । नच बन्धमोक्षयो-
र्वैयधिकरण्यम्, विशिष्टस्य संसारात् शुद्धस्य मुक्तिरिति वाच्यम्, विशेषे-
ष्यस्वरूपैक्येन तदभावादिति, तदप्युक्तम्, विशेष्ये संसाराङ्गीकारे विशेषे-
षणे तदङ्गीकारवैयर्थ्यात् । नच

25

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं मोक्षेत्याहुर्भनीयम् ।

इति वचनात् विशिष्टे संसार इति वाच्यम्; तस्य भोगसहकारिप्रतिपादनपरत्वात् । अन्यथा इन्द्रियविशिष्टस्यापि संसारप्रसङ्गात् ॥

अपरे तु केवलश्चेतन एव कर्तृत्वादिवन्धाश्रयः कर्तृत्वाद्याश्रयान्तःकरणसन्निधानात् कर्तृत्वान्तराध्यासोपपत्तेः । नच चैतन्यस्यैकत्वात् व्यवस्था-
 5 नुपपत्तिः; शाखाग्ररूपोपाधिभेदेन सयोगतदभावव्यवस्थावदुपाधिभेदेन तदुपपत्तेरिति, तदप्ययुक्तम्; अहमित्यन्तःकरणतादात्म्याध्यासस्यावश्यक-
 तथा तत एव कर्तृत्वामिमानोपपत्तौ कर्तृत्वान्तराध्यासकल्पनावैयर्थ्यात् ॥

इतरे तु चेतन एवोपाधिवशात् भेदकल्पना । तत एव व्यवस्था । मणिकृपाणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे श्यामावदातवर्तुलदीर्घत्वादिधर्माणां
 10 व्यवस्थादर्शनात्, चन्द्रे अङ्गुल्यवष्टम्भोपाधिकल्पितेन भेदेन औत्तरत्वदाक्षिणात्यत्वादिधर्माणां व्यवस्थादर्शनाच्चेति, तदपि न युक्तम्; भेदाध्यासेऽपि धर्मैक्येन व्यवस्थानुपपत्तेः ॥

वयं तु विवेचयामः । किं चैतन्यमज्ञानाश्रयः तद्भिन्नं वा ? नाद्यः; स्वप्रकाशरूपचैतन्ये तदसंभवात् । नच विशिष्टे तत्संभवे इति वाच्यम्;
 15 विशिष्टं हि विशेषणं विशेष्यं च, तत्र विशेषणमात्रगतत्वे चैतन्यगतत्वमङ्गः, उभयगतत्वे पूर्वोक्तासंभवात्तदवस्थः ब्रह्मणोऽशत्वप्रसङ्गश्च । नच तत्र ब्रह्मगतत्वेऽप्यज्ञानस्य तत्कार्यमन्तःकरणस्यैवेति नाज्ञानकृतदोषो ब्रह्मण इति वाच्यम्; तथासति तत्राज्ञानाङ्गीकारवैयर्थ्यात् अन्तःकरण एव तदङ्गीकारस्य युक्तत्वाच्च ॥

20 नचानाद्यज्ञानस्यानादिभूतं ब्रह्मैवाश्रयः नान्तःकरणमिति वाच्यम्; तावता प्रवाहानादित्वमस्याभ्युपगन्तुं युक्तत्वात् । नच जडत्वान्नान्तःकरणमज्ञानाश्रय इति वाच्यम्; तावता आकाशादिवन्निरधिकरणस्यैवाज्ञानस्याभ्युपगन्तुं युक्तत्वात् । न द्वितीयः, अपसिद्धान्तात् । प्रकाशप्रसङ्गाभावेन तत्राज्ञानाङ्गीकारवैयर्थ्याच्च । तस्मात् स्वप्रकाशब्रह्मचैतन्यमिदं चैतन्यं
 25 किञ्चिदज्ञानाश्रयत्वेनाभ्युपगन्तव्यम् । ततश्च जीवब्रह्मभेदोऽकामेनाप्यङ्गीकरणीय इति ॥

इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां अज्ञानाश्रयमङ्गः ॥

धीः

अथ अविद्यास्वरूपम् आरभ्यते ।

विद्य अविद्यास्वरूपमपि दुर्बचम् ॥

तथाहि—अविद्या किं पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिमासिकी वा ? ८
नाह, अद्वैतज्ञानमसत्तात्, भिन्नसत्ताकत्वेन प्रपञ्चोपादान-चानुपपत्तेश्च ।
न द्वितीय, प्रातिमासिकोपादानत्वानुपपत्तेः । न तृतीय, व्यावहारि-
कोपादानत्वानुपपत्तेः । भिन्नसत्ताकस्याप्युपादानत्वे भक्षण एव प्रपञ्चोपा-
दानत्वसंभवे अविद्याकल्पनार्थव्याप्तात् ॥

ननु तर्हि कथमसत्तादेव रजतादेर्दर्शो जायते रज्जुमण्डपेर्भीतिश्च १०
विषयान्तरणं भावितगरुडात् गरुडरक्षणमिति चेन्न, सत्यत्र ज्ञानस्यैव हेतु-
त्वात् । नच ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वेऽतिप्रमत्ताद्विषयावच्छिन्नस्य हेतुत्वमिति
विषयस्यापि हेतुतेति वाच्यम्, विषयस्यावच्छिन्नकतया हेतुत्वाभावात् ।
अन्यथा दण्डत्वस्यापि हेतुत्वापत्तेः । अविद्यायाः परिणामित्वाद्भीकारेण
कार्यपरिणामिनोरभेदेन च भिन्नसत्ताकाविद्यायाः उपादान-चासंभवाच्च ॥ १५

विद्य अविद्यालक्षणमपि दुर्बचम् ॥

यथावदनादित्ये सति स्वजन्यानपेक्षाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वम्, अत्र
स्मृतिनिवर्त्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, भक्षण्यतिव्याप्तिवारणाय
ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति, अविद्याकार्येऽतिव्याप्तिवारणाय स्वजन्यानपेक्षेति, तस्य
स्वजन्याविधानिवृत्तिसापक्षज्ञाननिवर्त्यत्वात् तन्निरास इति—तत्र, असं- २०
भवात् । ज्ञाननिवर्त्यत्व हि ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वम् । नचा-
विद्यायामेतदस्ति । भक्षण एवाविधानिवृत्ति-त्वेन तस्य ज्ञानजन्यत्वाभावात् ।
नच ज्ञानजन्यत्व हि ज्ञानमाध्यत्वम्, तस्य भक्षणोऽस्तीति वाच्यम्,
भक्षणमाध्यत्वस्यास्यान्तरमेव निरसिष्यमाणत्वात् अविद्यासंशये अतिव्या-
प्तिश्च । अविद्यातत्संवन्धनिवृत्त्यामपि भक्षणस्वरूपत्वेन आत्माश्रयप्रसङ्गेन २५
अविद्या(संशय)निवृत्तेः ज्ञानजन्याविधानिवृत्तिरूपप्रसङ्गस्यानपेक्षणात् ॥

किञ्च ज्ञानपदेन किं चैतन्यं विवक्षितं वृत्तिर्वा? नाद्यः; १) वृत्तिजनकसं-
स्कारस्य वृत्तिरूपस्य वृत्तिनिवर्त्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविशेषेणैव तद्वारणेन
आदिपदवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः; वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वं चैतन्यस्य अवि-
द्यानिवर्तकत्वमिति मते असंभवादावरणे अतिव्याप्तिश्च । मतान्तरेऽप्येका-
८ ज्ञानपक्षे इदं लक्षणं नानाज्ञानपक्षे वा? नाद्यः; घटादिज्ञानानामज्ञाननि-
वर्तकत्वाभावेनावरणनिवर्तकत्वादावरणनिवृत्तेरज्ञाननिवृत्त्यनपेक्षत्वादावरणे
अतिव्याप्तिः । न द्वितीयः; यदज्ञानं स्वसमानविषयकज्ञानानुदयेनानिवृत्तं
अखण्डसाक्षात्कारजन्याखण्डज्ञाननिवृत्त्या निवर्तते, तत्रातिव्याप्तेः ॥

नच तस्याप्यनादित्वेनावखण्डज्ञानानुपादानत्वेन तेन सहैव निवृत्तिरिति
10 वाच्यम्; तथासत्यावरणस्याप्यजन्यतया अखण्डज्ञाननिवृत्त्यनपेक्षनिवृत्ति-
त्वेन तत्रातिव्याप्तेः । यदिच तस्य तदधीनत्वात् तन्निवृत्त्यधीननिवृत्तिक-
त्वम्, तदा कृत्स्नस्याप्यखण्डज्ञानाधीनत्वेन तन्निवृत्त्यधीननिवृत्तिकत्वमेवे-
त्यव्याप्तिः । अखण्डज्ञानेन ब्रह्मस्वरूपावरणाभावे अध्यासस्यैवासंभवेन
कृत्स्नस्याप्यखण्डज्ञानाधीनत्वात् । यत्तु ज्ञानत्वेन स्वजन्यानपेक्षज्ञाननिव-
15 र्त्यत्वमविद्यात्वम्, अत्र संस्कारे अतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वं
विवक्षितमिति तत्र; परोक्षज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकतया ज्ञानत्वस्य निवर्तकत्वा-
वच्छेदकत्वाभावेनासंभवापत्तेः । ननु ज्ञानत्वेन चित्सामान्यरूपेण यत्स्वजन्यं
तदनपेक्षं यत् ज्ञानं तेन रूपेण तन्निवर्त्यत्वमज्ञानत्वमित्यर्थः, आव-
रणनिवर्तकसाक्षात्काररूपवृत्त्यपेक्षत्वेनासंभववारणाय ज्ञानत्वेन जनकत्वं
20 विवक्षितम्, “तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त” इत्यादिशास्त्रेणाज्ञानकार्यस्यापि
शास्त्रज्ञाननिवर्त्यत्वावगमेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वजन्यानपेक्षेति, ज्ञानं हि
स्वजन्याविद्यानिवृत्तिसहकृतमेव तत्कार्यं निवर्तयतीति, न तत्रातिव्याप्तिः;
१) वृत्तिनिवर्त्यसंस्कारेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वेन निवर्तकता विवक्षितेति
चेन्न; तथा विद्वानित्यज्ञानकार्यस्यापि साक्षादेव ज्ञाननिवर्त्यत्वश्रवणेन
25 तत्रातिव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् । यच्च स्वसमानविषयकज्ञानप्राक्कालनिर्यतस-
त्ताकत्वे सति तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वम्, अत्र संस्कारेऽतिव्याप्ति-
वारणाय सत्यन्तम्; घटाद्यज्ञानादौ घटादिज्ञानप्राक्कालनिर्यतसत्ताकत्वाभावे-

नाज्याप्तिवारणाय स्वसमानविषयकेति, पुन संस्कारनिरासाय नियतेति,
मिलविषयकमाननिवर्त्यत्वाभावेनाममवधारणाय तादरोति, सत्र, पूर्व-
पूर्वज्ञानेऽतिव्याप्ते, तत्सोपरोधरज्ञाननिवर्त्यत्वात् । पूर्वपूर्वज्ञानसंज्ञाया
परब्रह्मरूपत्वेन उधरोधरज्ञानप्राणालनियतत्वात् ब्रह्मावरणेऽतिव्याप्तेर्ज्ञा-
नपदद्वयवैयर्थ्यात् । किञ्च ज्ञानपदेन चैतन्यरूपं ज्ञानं विवक्षितं वृत्तिरूपं ८
वा । नाय, असंभवात् । ब्रह्मरूपचैतन्यस्याधिष्ठाविषयब्रह्मविषयत्वा
संभवात्, न्यस्य न्यविषयत्वायोगात्, अविद्यायां ब्रह्मरूपचैतन्यप्राणा-
लनियतसंज्ञात्वात्संभवात् । न द्वितीय, असंभवादेव, वृत्तेरज्ञानन्येना
नियतकत्वात् । तद्वच्चि चैतन्यविषयाया घटाज्ञानेऽप्यव्याप्ते । घटा
वच्चि चैतन्यस्याधिष्ठाविषयत्वात् तस्यैव चैतन्यस्य पटाकारवृत्त्यवच्छि- 10
न्नचैतन्यत्वात् । तस्य घटावच्छिन्नचैतन्यविषयत्वात्संभवेन स्वसमानविषय-
कज्ञानप्राणालन्यापित्यतिवर्त्यत्वयोरभावात् । घटावच्छिन्नस्यैव वृत्तेः प्रति-
बिम्बाङ्गीकारात् । आरोपितभेदेन विषयव्योपपत्तिरित्यपि दुर्वचम्, प्रमातृसं-
भन्यामावप्रमङ्गात् । नहि घटावच्छिन्नचैतन्यप्रतिबिम्बस्य प्रमातृतात्संभवः ॥

ननु घटावच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिरूपत्वात् तदवच्छिन्नचैतन्येनाभेदात् 15
प्रमातृभेदः तत्प्रतिबिम्बस्य तद्विषयत्वमपि युज्यत इति चेन्न, प्रतिवि-
म्बस्य प्रमातृभेदसंभन्यपदकत्वाभावेन तदङ्गीकारवैयर्थ्यात् ॥

यदपि अव्यवधानत्वेन ज्ञानन्येन ज्ञानमाध्यनिवृत्तिरतिथोगित्वमविद्या-
त्वम् । अत्राविद्याकार्येऽतिव्याप्तिवारणायान्यवधानेनेति, तद्वि अविद्या-
निवृत्तिव्यवधानेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति तन्निरासः, संस्कारेऽतिव्याप्तिवार 20
णाय ज्ञानत्वेनेति, तदपि न मम्यक, असंभवात्, अविद्यासंघं धनिवृत्ते-
रवाविद्यानिवृत्तत्वात्, तस्याश्चाविद्यानिवृत्तिमाध्यत्वोक्त्या ज्ञानसाध्यत्वाभावा-
दतिरिक्ताविद्यानिवृत्तेश्च दूषितत्वात् । सर्वस्यापि ज्ञानस्य स्वः सजनकत्वेना
तिव्याप्तेश्च । यदपि ज्ञानातिरिक्तागन्तुकानपक्षज्ञाननिवर्त्यत्वमविद्यात्वम्,
अत्र चाविद्याकार्येऽतिव्याप्तिवारणायान्गन्तुकानपेक्षेति, यवणादिसापेक्षापरो- 25
क्षज्ञाननिवर्त्यतयाऽसंभववारणाय ज्ञानातिरिक्तेति, तदपि न सुन्दरम्, अवि-
द्यासंघनिवृत्तेरविद्यानिवृत्तिप्रापेक्षत्वेऽपि तस्या ब्रह्मस्वरूपतया आगन्तुक-

त्वामावेनाविद्यासंबन्धेऽतिव्याप्तेः । नचागन्तुकपदेन ह्येवमसाधारणसाध्यत्वं वि-
 वक्षितमिति वाच्यम् ; अविद्यासंबन्धनिवृत्तेरविद्यानिवृत्तिरूपब्रह्मस्वरूपतया
 तस्य तदनपेक्षत्वेन तत्रैवातिव्याप्तेः । ब्रह्मस्वरूपस्य ज्ञानातिरिक्तत्वाभावेना-
 विद्यासंबन्धे सर्वथातिव्याप्तेश्च । नच ज्ञानपदेन वृत्तिरूपज्ञानं विवक्षितम्,
 5 तथाच ब्रह्मणो वृत्तिरूपज्ञानातिरिक्तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ; तथा-
 सत्यसंभवापत्तेः । अविद्यासंबन्धनिवृत्तेरेवाविद्यानिवृत्तिरूपत्वेन तस्याश्च
 तादृशागन्तुकानपेक्षज्ञानजन्यत्वाभावात् ॥ किञ्च त्रैवर्णिकस्य भाषाजन्य-
 ज्ञाने सत्यपि भाषाजन्यदुरितप्रतिबन्धानाज्ञाननिवृत्तिरित्यागन्तुकदुरितध्वं-
 ससापेक्षत्वात् तादृशज्ञाने असंभवः ।

10 यदन्यच्च लक्षणम् स्वसमानविषयकज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमवि-
 द्यात्वम्, अत्र गरुडध्याननिवर्त्यसर्पे अविद्याकार्ये चातिव्याप्तिवारणाय
 स्वसमानविषयकेति उदध्यसत् ; ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तेः । सर्वस्यापि ज्ञानस्य
 स्वसमानविषयकस्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात् ॥

नन्वेवमप्येतानि लक्षणानि संभवन्ति । तथा हि—ज्ञानविरोधिभावत्वं वा
 15 प्रपञ्चोपादानत्वं वा अध्यासहेतुभावत्वं वा अनादिविनाशिभावत्वं वा अना-
 दिपरिणामित्वं वा चैतन्यावारकत्वं वा सद्ब्रह्मलक्षणादिभावत्वं वा अविद्या-
 लक्षणम् । अत्र प्रथमलक्षणे प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय भावपदम् ।
 ब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानविरोधीति । द्वितीयलक्षणे उपादानत्वमात्रं च
 मृत्पिण्डादौ गतामिति प्रपञ्चपदम् । प्रपञ्चकारणत्वमात्रं निमित्तकारणे गत-
 20 मित्युपादानपदम् । तृतीयलक्षणे प्रागभावनिरासाय भावपदम् । चतुर्थ-
 लक्षणे घटादावतिव्याप्तिनिरासायानादिपदम् । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणाय वि-
 नाशिपदम् । प्रागभाववारणाय भावपदम् । पञ्चमलक्षणे मृत्पिण्डादिवारणायाना-
 नादिपदम् । ब्रह्मण्यतिव्याप्तिवारणाय परिणामिपदम् । षष्ठलक्षणे घटाद्या-
 वारकपटादिवारणाय चैतन्यावारकपदम् । सप्तमलक्षणे च ब्रह्मण्यतिव्याप्ति-
 25 वारणाय सद्ब्रह्मलक्षणपदम् । घटादिव्यावृत्तये अनादीति । भावपदप्रयोजनं
 पूर्ववदिति । नैवम्—प्रथमलक्षणे ज्ञानविरोधित्वं किं ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानास-

मानाधिकरणत्वं वा ज्ञानासमानकालीनत्वं वा भानोत्पत्तिप्रतिषेधकत्वं वा ।
नाथ, अन्यज्ञानमात्रेऽतिव्याप्ते । सर्वस्यापि अन्यज्ञानस्य स्थानिवर्त्यत्वात्
भावपदवैयर्थ्याच्च । न द्वितीय, असंभवात् ज्ञानाज्ञानयोरहमयगतत्वेना-
ज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वात् भावपदवैयर्थ्याच्च । न तृतीय, अविद्या-
संबन्धेऽतिव्याप्ते आवरणेऽतिव्याप्तेश्च । नापि चतुर्थ, वादताधिका ७
रादावतिव्याप्ते ॥

द्वितीयलक्षणमप्युक्तम्, सफलप्रपञ्चविवक्षाया तूलाज्ञानेऽव्याप्ते, य-
त्किञ्चित्प्रपञ्चविवक्षाया मृत्पिण्डादायतिव्याप्ते ब्रह्मप्यतिव्याप्तेश्च, परिणा-
म्युपादानत्वविवक्षाया प्रपञ्चपरिणामित्येनैव सामञ्जस्ये उपादानपदवैय-
र्थ्यात् । तावन्मात्रं च पूर्वोक्तदोषादेव निरस्तम् ॥ 10

तृतीयलक्षणमप्यनुपपन्नम्, अविद्यासंबन्धादावतिव्याप्ते, अधिष्ठाने
काचादिदोषे चातिव्याप्ते । चतुर्थलक्षणमपि न समीचीनम्, अविद्यासंब-
न्धादावतिव्याप्तेरेव । पञ्चमलक्षणमपि न सुन्दरम्, तूलाज्ञानेऽव्याप्ते ।
तस्यापि परिणामित्वाङ्गीकारे मूलाज्ञानस्य प्रपञ्चपरिणामित्वाङ्गीकारवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, तच्छब्दस्तुनक्षत्रदानपरिणामित्येनोपपत्तेः । पष्ठलक्षणमपि न 15
क्षोभते, अविद्यासंबन्धादावतिव्याप्तेरेव ॥ अत एव सप्तमलक्षणमप्यसत् ।
सद्विलक्षणत्वस्य मिथ्यात्वमङ्गे निरसिष्यमाणत्वाच्च । तस्मान्न कश्चिदपि
लक्षणं सुवचम् ॥

इति धीवेदा तद्विजयमङ्गलदीपिकायाम् अविद्यालक्षणमङ्गः
पञ्चमः ॥ 20

श्रीः

अथ अविद्याप्रकारमङ्ग प्रारभ्यते ।

किञ्च अविद्याप्रकाशोऽपि दुर्वचः ॥

25

कोऽयमविद्याप्रकाश अविद्यास्वरूप या तदतिरिक्त वा ? नाथ ; नेह-

त्वासत्यत्वप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वा ब्रह्मैव वा^१ आद्ये
उक्तदोषः । द्वितीये ब्रह्मणोऽपि नित्यत्वेनाविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गः ।
मिथ्यार्थस्य प्रतिभासकालीनत्वनियमात् ॥

नन्वविद्याप्रकाशः प्रकाशाभेद एव, तत्त्वज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ प्रकाश-
५ भेदो निवर्तते, प्रकाशस्तु नित्यतया वर्तत एव, तथा चाविद्याया विना-
शित्वं प्रकाशस्य नित्यत्व चोपपद्यत इति चेन्न; अविद्याप्रकाशयोरभेदे
प्रकाशवदविद्यायाः सत्यत्वस्याविद्यावत्प्रकाशस्य वा मिथ्यात्वस्य प्रसङ्गात् ।
नचाविद्यावच्छिन्नब्रह्मस्वरूपमेवाविद्याप्रकाशो न ब्रह्मस्वरूपमात्रमिति नोक्त-
दोषावकाश इति वाच्यम्, तस्याविद्याब्रह्मस्वरूपानतिरिक्ततयोक्तदोषा-
१० निवृत्तेः । नचाविद्याब्रह्मसवन्ध एवाविद्याप्रकाश इति वाच्यम्; उभय-
स्वरूपातिरिक्तसवन्धानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा तस्य जडत्वसत्यत्व-
प्रसङ्गेनोद्वेगतहानिप्रसङ्गात् । तादात्म्यस्य सवन्धरूपत्वे चोक्तदोषात् ॥

नचाविद्याप्रतिफलितब्रह्मचैतन्यमेवाविद्याप्रकाश इति वाच्यम्; बिम्ब-
प्रतिबिम्बयोः स्वरूपाभेदेनोक्तदोषात् । किञ्च अविद्याप्रतिफलितत्वं हि
१५ अविद्यानिष्ठतया भासमानत्वम् । भानस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे तदतिरिक्तत्वे
चोक्तदोषात् । अविद्यानिष्ठतया भासमानत्वस्य ब्रह्मणोऽसिद्धेश्च । एतेना-
विद्याकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमविद्याप्रकाश इत्यपि प्रत्युक्तम्; वृत्तेर्जडत्वेन
चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशतया तस्य नित्यत्वेनाविद्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गात् ।
नच वृत्त्यवच्छेदेन चैतन्यं प्रकाशः, वृत्त्यभावे तु न चैतन्यमविद्याप्रकाश
२० इति नोक्तदोष इति वाच्यम्; वृत्तिकाले प्रकाशभूतचैतन्यस्य तदभाव-
कालेऽपि सत्त्वेन वृत्तिकाल एवाविद्याप्रकाशभूतं चैतन्यं न तदभावकाल
इत्यस्य नियामिकाभावेन राजशासनतुल्यत्वात् ॥

ननु तथापि ब्रह्मस्वरूपमेवाविद्याप्रकाशः, नच तस्य नित्यत्वेनावि-
द्याया अपि नित्यत्वप्रसङ्गः, मिथ्यार्थस्य प्रकाशसमानकालीनत्वनियमादिति
२५ वाच्यम्; अप्रयोजकत्वात् अतीतानागतघटादौ तदभावेऽपि प्रकाशदर्शनात्,
नचैवं सति प्रातिभासिकरजताद्युत्पाद किमर्थः^२ तदभावेऽपि रजतादि-
प्रकाशसमवादिति वाच्यम्; रजतादिप्रकाशस्य इन्द्रियसन्निकर्षाधीनत्वेन

रजताद्यभावे तत्सन्निकर्षासंभवेन तदर्थं प्रातिभासिकरजतोत्पत्त्यङ्गीकारात्,
प्रकृते चाविद्याप्रकाशस्य नित्यतया सन्निकर्षानपेक्षणात्, तथा च
कथमविद्याया नित्यत्वमसङ्गं नच मुक्तिकाले मिथ्यार्थप्रकाशानुपपत्ति,
मिथ्यार्थानुवृत्तेरेव मुक्तिविरोधित्वेन तत्प्रकाशानुवृत्ते मायकामावात्,
अन्यथा सकलमपक्षमकान्तरूपत्रक्षणोऽपि मुक्तिकाले अननुवृत्तिप्रसङ्गादिति ६
चेदस्तु तावदेवम्, तथापि मिथ्यामृताविद्याप्रकाशस्य अमत्वनिश्चयेन
मुक्तिकाले अमानुवृत्तिप्रसङ्गात् । निर्णयस्य सर्वज्ञस्य आन्तत्वमसङ्गात् ।
तस्मात्ताविद्यायां प्रकाशसंभव इति ॥

इति वेदा तथिजयमङ्गलदीपिकायां अविद्याप्रकारामङ्गः पष्ठः ॥

10

श्रीः

अथ अविद्यानिवर्तकमङ्ग आरभ्यते ।

किञ्च अविद्याया निवर्तकमपि दुर्वचम् ॥

किं तन्निवर्तकं चैतन्यमात्रं वा वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं वा वृत्त्युपहित-15
चैतन्यं वा वृत्त्यवच्छिन्नकारणतारुचैतन्यं वा वृत्तिविशिष्टचैतन्यं वा वृत्ति-
मात्रं वा ? नाद्यं, अविद्यात्वरूपसंज्ञाभावप्रसङ्गात् अवणादिवैयर्थ्याच्च । न
द्वितीयं, चैतन्यान्वयविकविषयकत्वेन चैतन्यसंज्ञानिवर्तकत्वात् । त्रैत्यानुमि-
त्यन्वयविकविषयत्वेऽपि तत्प्रत्यक्षस्य उक्तपीतमनिवर्तकत्वं दृश्यत इति चेन्न,
तत्रान्वयव्यतिरेकान्या । प्रत्यक्षत्वस्यैव निवर्तकताप्रयोजकत्वकल्पनात् । 20
प्रकृते च वृत्तिप्रतिबिम्बितत्वादेर्निवर्तकत्वाप्रयोजकत्वात्, प्रत्युत वृत्त्यस-
न्निधानस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । अत एव तृतीयचतुर्थावप्यनुपपत्तौ । नापि
पञ्चमं, अन्वयव्यतिरेकान्या वृत्तावेव पर्यवसानात् । नापि षष्ठं, जडत्वेन
वृत्तेरनिवर्तकत्वात् ॥

ननु जडत्वेन प्रकाशकत्वामात्रेण निवर्तकत्वं संभवति, मुद्गरादौ 25
पटादिनिवर्तकत्वदर्शनात् अज्ञाने ज्ञाननिवर्त्यताव्यवहारस्तु चैतन्याभेदो-
पचारादिति चेन्न, वृत्तेर्ज्ञानान्वयविकविषयत्वे उक्तदोषात्, अधिकविष-
यत्वे अधिकस्य प्रत्यक्षे अद्वैतहानि, मिथ्यात्वे मिथ्याज्ञानस्य मोक्षसाधन-

तरक्षणे अविद्यानिवृत्तिरूपब्रह्मस्वरूपम्, तदभावे, अविद्यानिवृत्तिरूपब्रह्म-
स्वरूपाभावात्मिका अविद्येति, तत्र ब्रह्मस्वरूपाविरोधिन्त्या अविद्याया-
स्तदभावत्वासंभवात् ॥

नन्वधिष्ठानसाध्यस्य मानाभावत्वात् अभावप्रतियोगिनाभावाभावत्वाद-
5 विद्याब्रह्मणोः परस्परभावत्वमवर्जनीयमिति चेन्न; अधिष्ठानसाध्यस्य माना-
भावत्वे मानाभावात् भावे वा अध्यस्यमानस्याधिष्ठानाभावत्वं कुतः स्यात् ।
अभावप्रतियोगिनाभावाभावत्वनियमोऽसिद्ध एव, अप्रयोजकत्वात् । घटादे-
र्घटाद्यभावाद्यभावत्वं तु घटादिमति घटाभावाद्यभावव्यवहारस्य सर्वसप्रति-
पन्नत्वात् तस्य चातिरिक्तविषयत्वे गौरवात् घटादिविषयत्वं कल्प्यते, न च
10 प्रकृते तादृशव्यवहारं पश्यामः, येनाध्यस्यमानस्याधिष्ठानाभावत्वं कल्प्यते ।
तस्मान्नाध्यस्यमानमधिष्ठानाभावः ॥

किञ्चाविद्यासमानकालीनब्रह्मस्वरूपस्य नाविद्यानिवृत्तित्वसंभवः, तत्त्वज्ञा-
नोत्तरकालीनब्रह्मस्वरूपस्य निवृत्तित्वमप्ययुक्तम् । विशेषणविशेष्यस्वरूपाति-
दूरेकेण विशिष्टस्वरूपाभावात् । तत्र च पूर्वोक्तदोषात् । तस्मान्न ब्रह्मस्वरूपस्य
15 तत्त्वज्ञानसाध्यत्वम् । दुःखानुत्पादस्य प्रायश्चित्तसाध्यत्वं तु दुःखहेतुदुरित-
विधटनद्वारेति न विरोधः ॥

वस्तुतस्तु यद्यतिरेके असत्त्वमित्यस्य यद्यतिरेके उत्तरकालावृत्तित्व-
मित्यर्थो वाच्यः, न तूत्तरकाले अभाव इति, तथात्वे सर्वस्यापि नित्यस्य
अनित्यसाध्यत्वप्रसङ्गात् । अनित्याभाववन्नित्याभावस्यापि सत्त्वात्, एकदेशे
20 तदभावविवक्षायां ब्रह्मणो वृत्तेश्च सर्वानित्यत्वसाध्यत्वप्रसङ्गो दुर्वारः । तथा च
दुःखानुत्पादस्य प्रायश्चित्ताभावे उत्तरकालावृत्तित्वेन प्रायश्चित्तसाध्यत्वं
संभवति । अविद्यानिवृत्तिरूपब्रह्मणस्तु (गगनादेः) तत्त्वज्ञानाभावेऽपि उत्तर-
कालावृत्तित्वाच्च तत्साध्यत्वमिति कथमविद्यानिवृत्तित्वं ब्रह्मण इति तत्त्वम् ॥
किञ्च प्रकृत्यविधयोरवश्यमभेदोऽङ्गीकार्यः, अन्यथा “मायां तु प्रकृति
25 विद्या”दिति श्रुतिविरोधात् । प्रकृतेश्च गौरनाद्यन्तवतीत्यविनाशित्वश्रव-
णादविद्यानिवृत्तेरसंभवः ॥

नन्यनाधन्तवतीत्यत्र आधन्तवती नेति न समास , किन्त्वनादिभ्यासौ
अन्तवती चेति कर्मधारयो बोध्य , तथाच पिनासित्वमेवागतम् , नावि-
नाशित्वमिति चेत् , नित्या सततविक्रियेति यावन्तन्तरानुसारेणाधन्तवती
न भवतीति अनाधन्तवतीति नभूसमासस्यैवोचितत्वात् । अन्यथा तद्वि-
रोधात् अनामेकामित्येकत्वश्रुतिविरोधात् । अन्तवत्त्वे हि प्रतिसर्गं प्रकृतिः
मेदेनैकत्वासंभवात् । विद्यानादिरित्यत्र बहुव्रीहिसमासाद्ययणेन लप्-
णाया अवस्यत्वाच्चत्वात् लप्णां विनैव नभूसमासाद्ययणमुचितम् , अन्यथा
निपात्यपत्यधिकरणविरोधात् ॥

यत्तु धर्मादिनिवृत्तिर्हि यदनाधकानन्तरक्षणमात्रवर्ती कश्चिद्भावविकार
स न नित्यः । अन्यथा घटो न नश्यतीति वर्तमानव्यवहारप्रसङ्गात् । अतः 10
एव स्रुत्युत्तिसामर्थ्यनन्तरक्षणमात्रवर्तिनि भावविकार इति सर्वसंप्रतिपत्तिः ।
अन्यथा सर्वदा उत्पत्तेरपि सद्भावप्रसङ्गात् । एव चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्म-
साक्षात्कारानन्तरक्षणमात्रवर्ती कश्चिद्भावविकारः तस्य मुक्तावनुवृत्त्यभावा-
ज्जानिर्मोक्षप्रसङ्ग इति—तदुक्तम् , अविद्याया नित्यत्वश्रुतिविरोधात् ।
किञ्चाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमविद्यास्ति या न वा ? आद्ये अनिर्माक्षप्रसङ्गः । 15
द्वितीये न नय्यासंभवः । ब्रह्मण एव नश्यत्वे अविद्याकालेऽपि तदभावत्व-
प्रसङ्गः । अविद्यासमानकालीनस्य तदभावत्वासंभयश्च ॥

ननु अविद्यानिवृत्त्यनन्तरं नाविद्या नापि तत्भावः , कालस्य प्रति-
योगितदभावान्तरवत्त्वनियमोऽसिद्ध एव , सिद्धं वा कालस्यापि निवृत्तेर्न
तन्नियममङ्ग इति चेन्न , तथासति अविद्यानिवृत्तेरप्यभावप्रसङ्गात् । 20
अविद्यातन्निवृत्त्योरुभयोरप्यभावसंभवात् । यदुक्तं कालस्यातीतत्वात्
तन्नियममङ्ग इति , तदपि न , पुनरुक्ते पूर्वमेव मुक्तत्वेनेदानीं कालभाव-
प्रसङ्गात् । तत्सत्त्वे च प्रतियोगितदभावान्तरवत्त्वमवर्जनीयम् । अन्यथा
उक्तदोषात् ॥ किञ्च तत्त्वज्ञानं हि पुरुषायसाधनतया सर्वसिद्धम् । तच्च
नोभययापि संभवति । अविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वे तस्या अपुरु- 25
षायत्वात् ? ब्रह्मस्वरूपत्वे तस्यासाध्यतया साधनानपक्षत्वात् ॥

नन्वनवच्छिन्नानन्दब्रह्मस्वरूपमेव पुरुषाय । नच तस्यासाध्यत्वेन तत्त्व-

ज्ञानस्य न पुरुषार्थपर्यवसानमिति वाच्यम्; कण्ठचामीकरन्यायेन पुरुषार्थ-
पर्यवसानसंभवात्, दृश्यते हि लोके कण्ठे चामीकराप्रार्प्तिं मन्यमानस्य सुह-
दुपदेशेन कण्ठे तत्प्राप्त्यवगमेन पुरुषार्थलाभावगम इति चेन्न; कण्ठचा-
मीकरसंबन्धाज्ञानवत् इहामेदानुभवाभावासिद्धेः । प्रापकताबुद्धेस्तत्त्वज्ञान-
कालीनत्वेन मोक्षकाले पुरुषार्थाभावप्रसङ्गाच्च । स्वरूपप्रकाशस्यैव प्राप्तताबु-
द्धिरूपत्वे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गादिति ॥

इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां अविद्यानिवृत्तिमङ्गः ॥

श्रीः

10 अमानत्वमविद्याया नैष्कल्यं च सयुक्तिकम् ।
तिरोधाननिरूप्यत्वमाश्रयस्य तथैव च ॥
लक्षणस्य प्रकाशस्य दुर्वचत्वं विशेषतः ।
निवर्तकनिवृत्त्योश्च दुरुक्तत्वं समर्थितम् ॥
इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां सद्धिद्याविजयोपन्यासः
15 तृतीयः समाप्तः ॥

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ अद्वैतविद्याविजयोपन्यासश्चतुर्थः

20 तत्रायमाद्यः प्रपञ्चमिथ्यात्वमङ्गः ।

(२०५०)

ब्रह्मेतरप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न च सिद्ध्यति ।

परिच्छेदुमशक्यत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥

निर्वक्तुमप्यशक्यत्वाच्चवहारविरोधतः ।

25 आत्मज्ञानेन सर्वार्थज्ञानश्रुतिविरोधतः ॥

केवलद्वैतवादिनो वेदान्तिनो वदन्ति, ब्रह्मैव परमार्थः, तद्वतिरिक्तं
सर्वं मिथ्यामृतमिति तदयुक्तम्, प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रमाणाभावात् । न ता-
वत्प्रत्यक्षं प्रमाणं, घटादिवन्मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षेणाग्रहणात् मिथ्यात्वस्या-
तीन्द्रियघटितत्वेन प्रत्यक्षयोग्यत्वाच्च ॥

ननु माम् प्रत्यक्ष, अनुमानादिकं तु स्यात् । तथाहि—प्रपञ्चो मिथ्या
दृश्यत्वात् व्यावर्तमानत्वात् ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वात् परिच्छिन्नत्वात् जडत्वाच्च
शुक्तिरूप्यवदित्यनुमानानां “नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्यो स मृत्युमा-
मोति य इह नानेव पत्यति, सर्वं अस्ति यद् ब्रह्म, आत्मैवेद सर्वं, एकमेवाद्वि-
तीय”मित्यादिश्रुतीनां च विद्यमानत्वादिति चेदुच्यते—न तावदनुमानेन ८
ब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वसिद्धिः, बाधितत्वाविकारित्वादिति सोपाधिकत्वात् ।
नच साधनव्यापकत्वाद्येषां नोपाधित्वमिति वाच्यम्, पक्ष एव
बाधितत्वविकारित्वादेरभावेन साधनाव्यापकत्वात् प्रपञ्चस्य विकारित्वाद्-
बाधितत्वाच्च ॥

नचापाधितत्वमसिद्धम्, घट पट इति प्रतीत्यनन्तरं नासावय घट पट 10
इति बाधकनत्ययामावात् । नच प्रत्यक्षिकबाधभावेऽपि “नेह नानास्ती”ति
श्रुतिभाषादसिद्धमेवापाधितत्वमिति वाच्यम्; तथा सति “नात्मदा-
सीजो सदासीचक्षुर्ना तम आसी”दित्यादिश्रुतिभिर्बाधत् ब्रह्मजोऽपि बाधि-
तत्वान्मिथ्यात्वमसम्भवात् । नच “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मे”त्यादिमि श्रुतिभि-
र्ब्रह्मण सत्यत्वप्रतिपादनात् नासदासीदित्यादिश्रुतेरन्यपरत्वमिति वाच्यम्, 15
तथासति यस्यात्मा धरीरं यस्य पृथिवी धरीरं यस्य वायु धरीरं यस्या-
काश धरीरं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिमिथिदचिदात्मकप्रपञ्चस्य
ब्रह्मधरीरत्वसत्यत्वप्रतिपादनेन सत्यत्वसिद्ध्या नेह नानास्तीति श्रुते
स्यतत्रब्रह्मनानात्वनिषेधपरत्वात् ॥

किञ्च प्रपञ्चो न मिथ्या, प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वात्, ब्रह्मवदित्याद्यनुमा-20
नेरुक्तानुमानानां सत्प्रतिपक्षता । प्रमाणजन्यज्ञानविषयस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्या-
त्वे ब्रह्मजोऽपि मिथ्यात्वमसङ्गः, प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाविशेषात् । किञ्च
दृश्यत्व किं प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वं उक्तं ज्ञानविषयत्वं वा । उभयमपि ब्रह्मणि
व्यभिचारि । यदस्सन् पदस्सन्नित्यादिप्रत्यक्षविषयत्वात्, सुप्तावगाहि-
प्रत्यक्षस्य तैरङ्गीकारात् शान्दापरोक्षविषयत्वस्याङ्गीकाराच्च । नच ब्रह्मणो-25
ऽपेक्षत्वेन न ज्ञानविषयत्वं प्रत्यक्षविषयत्वं वेति वाच्यम्; तथासति दृश-

विषाणेन तुल्यमिथ्यात्वप्रसङ्गात्, तदुभयाङ्गीकारे तु शुक्तिरूप्यतुल्यमि-
थ्यात्वप्रसङ्गः, इत्युभयथापि मिथ्यात्वप्रसङ्गो वज्रलेपः ॥

ननु वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वं दृश्यत्वम्, तच्च प्रपञ्चस्यैव न ब्रह्मणः;
स्वस्य स्वविषयत्वायोगात्, किन्तु वृत्तिविषयत्वमेवेति चेन्न; तथासति
४ वृत्तिमात्रस्य जडरूपत्वेनाप्रकाशकतया ब्रह्मप्रकाशाभावेनानिमोक्षप्रसङ्गात् ।
प्रकाशकत्वे तु तथैव प्रपञ्चप्रकाशसंभवेन चैतन्यविषयत्वे मानाभावेन हेतोः
स्वरूपासिद्धिः । किञ्च ब्रह्मविषयिणी वृत्तिर्ज्ञानरूपा तद्विज्ञा वा । नाद्यः;
ब्रह्मणो वेद्यत्वप्रसङ्गात् । नच वृत्तिरूपज्ञानं तदस्थतया ब्रह्म प्रकाशयतीति
न ब्रह्मणो वेद्यत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्; तदस्थत्वस्यानिर्वचनात् । किं तद-
10 स्थत्वमुपलक्षणत्वम्, ब्रह्मावृत्तित्वे सति ब्रह्मसमीपदेशवृत्तित्वं वा, अन्यद्वा ।
नाद्यः; ब्रह्मणि तदुपलक्ष्याकाराभावेन उपलक्षणत्वायोगात् तदभावेऽप्युपल-
क्षणत्वेऽप्यतिप्रसङ्गात् । तथा अदर्शनाच्च । न द्वितीयः; वृत्तेः कल्पितत्वेन
तदध्यस्ततया ब्रह्मावृत्तित्वायोगात् अन्यदेशवृत्तित्वायोगाच्च । अध्यस्तस्य
पटस्याधिष्ठानैकवृत्तित्वनियमात् । न तृतीयः; तदनिर्वचनात् । तदविषयकत्वे-
15 ऽपि तत्प्रकाशकत्वं तदस्थत्वमिति चेन्न; असंभवात्, अन्यथा घटादिज्ञाने
पटादेः सर्वस्य प्रकाशप्रसङ्गात् वृत्तेर्जडत्वाङ्गीकारे ज्ञानत्वाङ्गीकारेण अपसिद्धान-
न्तश्च । ज्ञानान्यत्वरूपा वृत्तिरेति द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः । सत्यत्वमि-
थ्यात्वविकल्पेन ब्रह्मणः सद्वितीयत्वमिथ्यात्वप्रसङ्गः, ब्रह्मप्रमाणभूतवृत्ते-
र्मिथ्यात्वेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वावश्यंभावात् । अन्यथा शशविषाण-
20 स्यापि सत्यत्वप्रसङ्गः ॥

किञ्च वृत्तौ प्रमाणाभावः; ज्ञानविषयत्वेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तेर्वृत्तिक-
ल्पनायां प्रमाणाभावात् । नच ज्ञानस्य नित्यत्वेन सर्वदा सर्वव्यवहारप्रसङ्ग
इति वाच्यम्; तत्तद्विषयकत्वस्य प्रत्यक्षादिकारणविशेषाधीनतया तदप्रस-
ङ्गात् । नच ब्रह्मणः स्वविषयकत्वसंभवेन ब्रह्म जानामीत्यादिव्यवहार एव

वृष्टिरूपक, अन्यथा सत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानादेवाविधानिवृत्तौ मन-
नादेर्वैयर्थ्यम्, वृत्त्यङ्गीकारे तु तत्सदृशतयावयवजन्यापरोक्षवृत्तिरिति न वैय-
र्थ्यमिति याच्यम्, मननादिसदृशतत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यापरोक्षज्ञानस्यैवा-
विधानिवर्तकत्वेन तदभावात् ॥

ननु ज्ञानपदवाच्यत्वायै वृष्टिरूपमम्, ज्ञानस्य रूपस्य ज्ञानपदपरिच-
यस्य आदिवाक्यार्थस्य तदेकदेधानानपदवाच्यत्वासंभवादिति चेन्न, अस्मत्
वाक्यायस्य निरस्तत्वात्, ज्ञानत्वविशिष्ट एव ज्ञाने ज्ञानपदवाच्यत्वसंभ-
वेन वृत्त्यवच्छिन्नज्ञाने तत्त्वस्वभावायोगाच्च । वृत्तेरेव ज्ञानपदवाच्यत्वे तु
दृष्टम् दधमेव । सत्यादिपदानां विरोध्यस्वरूपोपलक्षकत्वमिति सिद्धान्तस्या-
कोपश्च । नच वृत्त्यनङ्गीकारे अहं जानामीति विरोधविरोध्यमायानु-
पपत्तिः, पक्षस्य ज्ञानस्य रूपस्य तदुभयायोगादिति वाच्यम्, अन्तःकरणा-
वच्छिन्नत्वतद्वनपच्छिन्नत्वभेदेन तदुभयाविरोधात् । नर्चैव जानामीति
ज्ञानव्यवहारानुपपत्तिः, समानविषयकज्ञानस्य तद्वेष्टुत्वात् तच्च वृष्टिरूप
मेवेति वाच्यम्, मदीयादिवत् स्वरूपनिर्वाहकत्वेन स्वरूपभूतज्ञानस्य स्वव्य-
वहारद्वेष्टुत्वात् स्वरूपातिरिक्तवृत्तिरूपत्वात् सिद्धस्वरूपस्यैव स्वरूपनिर्वाहक-
त्वकल्पनाया युक्तत्वाच्च । अप्रयोजकश्च हस्तत्वहेतुः, विपर्ययो वाचका-
भावात् ॥

ननु हेतुच्छिन्निरेव विपर्ययो वाचकलक्षक, सिध्धात्वाभावे ह्यसम्भन्धानुप-
पत्त्या हस्तत्वासंभवात्, हस्तव्यस्तत्वस्यैव तत्संयन्तत्वात्, नच
संयोगादिरेव तत्संयन्त इति वाच्यम्, हस्तोद्भव्यत्वेन विषयत्वाभावेन च
संयोगसमवाययोरभावात्, विषयविषयिमावादिसंयन्तस्यातिप्रसङ्गमयेन
तन्मूलकत्वस्यैव वाच्यत्वात् नियामकान्तराभावादिति चेन्न, अतीतानागतयो-
द्भव्यव्यस्तत्वासंभवेन तद्विषयकत्वप्रसङ्गात् । उच्यते वृत्तिरूपगोरपि
संयन्धानुपपत्तौ वृत्तिविषयप्रसङ्गोऽपि वृत्त्यव्यस्तत्वप्रसङ्गाच्च ॥

१ वृत्तौ प्रमा मिथि । २ वाच्यम् । स्वविषयकत्वस्यापि अस्वनिष्ठत्वेन विरोधाभावात् । ३
अत्र एव न सर्वत्र अपि वृत्तिप्रसङ्गः । ज्ञानविषयत्वस्य व्याप्यवृत्तिवत्त्वमस्यादिवाक्या-
धीनत्वप्रसङ्गात् । अन्येषां ज्ञानविषयत्वेन वृत्तमस्यादिवाक्यज्ञानादेवाविधानिवृत्तौ मनना-
दिवैयर्थ्यम् । वृत्त्यङ्गीकारे तु । एतद्विहितं वाक्यं योमिवमस्ति मेघप्रविदीपकोशे ।

किञ्च यदि दृश्यव्यस्तत्वमेव दृश्यत्वं तदा सर्वेषां सर्वदा सर्वप्रकाश-
प्रसङ्गः, दृश्यव्यस्तत्वस्य सार्वकालिकत्वात् । नच तदव्यस्तत्वेऽपि विषय-
विषयिभावः करणविशेषाधीन इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; तथासति
विषयविषयिभावसंबन्धस्याध्यासाप्रयोज्यत्वेन तत्साधकत्वामावात्, इन्द्रि-
यसन्निकर्षादेरेव तत्प्रयोजकत्वोपपत्तौ अध्यासकल्पनानवकाशाच्च ॥

किञ्च अव्यस्तत्वमेव संबन्ध इत्यत्र न किञ्चिन्नियामकं पर्याप्तम्; कार्य-
कारणमावादेरपि संबन्धस्य जागरूकत्वात्, तथाच कथं मिथ्यात्वसिद्धिः ।
व्यावर्त्यमानत्वं च किं यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, उत सकलदेश निष्ठा-
भावप्रतियोगित्वम्, अथ स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, सकलज्ञानविष-
यत्वं वा, अन्यद्वा । नाद्यद्वितीयौ; ब्रह्मणि व्यभिचारात्, ब्रह्मणो निरधि-
करणत्वेन सकलदेशनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् मिथ्यामूतदेशस्य परमार्थब्र-
ह्माधारत्वायोगात् तयोर्मिथ्यात्वं प्रत्यप्रयोजकत्वाच्च । नहि शुक्तिरजतस्य
मिथ्यात्वं यत्रकुत्रचिदवर्तमानत्वेन, किन्तु स्वाधिकरणे । द्वितीयमपि न
मिथ्यात्वप्रयोजकम्; अवृत्तिगगनादौ तदमावात् । न तृतीयः; घटादौ तद-
सिद्धेः । नच तन्मिथ्यात्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्; अन्योन्याश्रयात् मिथ्या-
त्वेन व्यावर्तमानत्वस्य तेन च मिथ्यात्वस्य सिद्धेर्वक्तव्यत्वात् साध्या-
विशेषाच्च । नापि तुरीयः; ब्रह्मणोऽपि तथात्वेन तत्र व्यभिचारात्, ब्रह्मणः
प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानविषयत्वेन सकलज्ञानविषयत्वायोगात् प्रपञ्चपदादिजन्य-
ज्ञानविषयत्वाभावाच्च । नापि पञ्चमः; तस्यानिर्वचनात् । नच प्रध्वंसप्रति-
योगित्वं व्यावर्तमानत्वमिति वाच्यम्; तस्य देशकालविशेषसत्त्वव्याप्यतया
विरुद्धार्थसाधकत्वेन मिथ्यात्वसाधकत्वामावात् । अन्योन्यामावादीनां प्रप-
ञ्चान्तर्भावेन तत्र ध्वंसप्रतियोगित्वाभावेन भागासिद्धेश्च । नच तद्विज्ञ-
प्रपञ्च एवात्र पक्ष इति न भागासिद्धिरिति वाच्यम्; तथासति तस्य सत्य-
त्वेन सद्वितीयत्वप्रसङ्गात् । नच तत्र हेत्वन्तरेण मिथ्यात्वं साधयितुं
शक्यम्; उक्तहेतुव्यतिरिक्तहेतोरनिर्वचनात् उक्तहेतूनां च दुष्टत्वात् ॥

किञ्च गगनादीनां मिथ्यात्वसाधनापूर्वं ध्वंसप्रतियोगित्वनिर्णया-
भावेन सन्दिग्धभागासिद्धिरित्यादिकमूहनीयम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं च न

हेतु , अप्रयोजकत्वादेव । अपञ्चन्यतिरिक्तत्वेन प्रसङ्गोऽपि मिथ्यात्वस्य षक्तुं शक्यत्वात् । नच परमार्थतया प्रसङ्गस्तद्विभक्त्यमेव साधकमस्ति नति वाच्यम् , अपञ्चस्यापि परमार्थतया तद्विभक्त्यस्यापि मिथ्यात्वसाधकत्वात् । अप्रयोजकत्वादेव परिच्छिन्नत्वजटत्वादयोऽपि निरस्तः ॥

किञ्च परिच्छिन्नत्वस्योक्तविकल्पेऽप्यन्यतरूपत्वे पूर्वोक्त एव दोषः । षडत्वस्य च ज्ञानान्यत्वरूपत्वे ज्ञानपदेन मुख्यार्थविवक्षायां प्रसङ्गि व्यभिचारः । स्वयार्थपरत्वे हेत्वसिद्धिः । ज्ञानपदेन विषयलक्षणया अपञ्चस्य ज्ञानपदलक्ष्यत्वात् । ज्ञानान्यत्व षडत्वमित्यत्रापि प्रसङ्गि व्यभिचारः ॥

ननु तर्हि ज्ञाननिवर्त्यत्वादेव अपञ्चस्य मिथ्यात्वमस्ति चेन्न, अज्ञानस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य त्वयाङ्गीकृतत्वेन हेतोः स्वरूपसिद्धेः । ननु ज्ञानेन 10 हेतुना अज्ञानस्य मिथ्यात्व प्रमाप्य मिथ्योपादानकत्वेन अपञ्चस्य मिथ्यात्वं साध्यत इति वाच्यम् , अपञ्चस्याज्ञानोपादानकत्वासिद्धेः । सिद्धौ वा ज्ञाननिवर्त्याज्ञानस्य न मिथ्यात्वम् , शुक्तिज्ञाननिवर्त्य पुष्पज्ञानस्य मिथ्यात्वाभावात् रजतस्यैव तत्र मिथ्यात्वात् । तथाच कथमज्ञानोपादानकस्य अपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ 15

किञ्चैव दृष्टान्ताभावेनोक्तहेतूना व्याप्यत्वासिद्धिः , सत्परजतस्यैव दोषवरोन मासमानतया शुक्तिरूप्यस्यैवासिद्धेः प्रमाणाभावात् सिद्धरजतस्यैव मानसमवेनातिरिक्तरजतकल्पकामावात् । नच सिद्धरजतस्यासन्निकृष्टतया प्रत्यक्षार्थमव एवातिरिक्तरजतकल्पक इति वाच्यम् , धर्मिकल्पनातो वर धर्मकल्पनमिति न्यायेन असिद्धरजतकल्पनात् सिद्धरजतस्मरणस्यैव 20 सन्निकर्षत्वकल्पनाया उचितत्वात् ॥

महाचार्यास्तु—विरोप्यसन्निकर्ष एव विशिष्टप्रत्यक्षहेतु , लापवात् , ननु विरोपणसन्निकर्षोऽपि , गौरवात् । न चैवमुष्णीपाच्छन्नकुण्डलविशिष्टपुरुषप्रत्यक्षापत्तिः , तत्र कुण्डलस्यापि विरोप्यतया तत्सन्निकर्षाभावेन तद्विशिष्टप्रत्यक्षामावात् विरोपणावच्छिन्नविरोप्यसन्निकर्षस्य लौकिकप्रत्यक्ष- 25

हेतुत्वात् तदभावादेव तद्विशिष्टप्रत्यक्षाभावाद्वा । न चैवं सर्वत्र सन्निकर्षे
 वह्निविशिष्टप्रत्यक्षापत्तिः; तत्रानुमितिसामग्रीप्रावश्येन तदभावात् । अन्यथा
 विशेषणसन्निकर्षहेतुत्वेऽपि व्यवहितरूपविशिष्टघटादिप्रत्यक्षापत्तेर्दुष्परिहर-
 त्वात्, संयुक्तसमवायस्य विशेषणसन्निकर्षस्य सत्त्वात् । तस्मात् शुक्तिवि-
 5 शेष्यकरजतप्रत्यक्षानुपपत्त्या शुक्तिरूप्यसिद्धिः; तत्र रजतत्वस्य शुक्तिवि-
 शेषणतया भानादित्यनुगृह्णन्ति ॥

उत्पादकाभावाच्च न शुक्तिरूप्यसिद्धिः, तदुत्पादकं किमविद्या,
 उत काचादिदोषः, अथ शुक्तिः, आहोस्वित् तदवच्छिन्नचैतन्यम्,
 अन्यद्वा, नाद्यः; मूलाविद्यायास्तदुत्पादकत्वे सर्वदा तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, मूला-
 10 विद्याया निवृत्त्यभावेन तस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च । मूलाविद्यायास्तदुत्पादकत्वे
 तत्र दोषः किं सहकारी उत न । आद्ये तस्यैवोत्पादकत्वसंभवे किं मूल-
 विद्यापेक्षया । द्वितीये दोषरहितस्यापि शुक्तिरूप्यप्रतिभासप्रसङ्गः, शुक्तय-
 विद्यायाः पूर्वं सत्त्वेन तया शुक्तिरूप्योत्पत्तेरवर्जनीयत्वात् । न द्वितीयः;
 शुक्तिरूप्यस्याविद्यकत्वमङ्गप्रसङ्गेनापसिद्धान्तापातात् । काचादिदोषोत्पन्न-
 15 शुक्तिरूप्येन्द्रियसन्निकर्षेण रजतप्रतिभासात् शुक्तिरूप्यस्य प्रातिभासिकत्व-
 मङ्गप्रसङ्गाच्च । प्रतिभासमात्रकालावस्थायित्वं हि प्रातिभासिकत्वं भवदमि-
 मतम् । नच प्रतिभासनिवृत्तिकालनवस्थायित्वं प्रातिभासिकत्वमिति वा-
 च्यम्; तथासति पारिभाषिकत्वापत्तेस्तस्यैवासंभवाच्च । अविद्यादोषज-
 न्यप्रपञ्चस्यैव काचादिदोषजन्यरजतस्याप्यनुवृत्तेरवर्जनीयत्वात्, अविशेषात् ।
 20 नचध्यासनिवृत्तेरेव रजतनिवर्तकतया न तदनुवृत्तिरिति वाच्यम्, अध्या-
 सनिवृत्तेरध्यस्तनिवृत्तिमूलकतया अन्योन्याश्रयात् ॥

नचाविद्यानिवृत्तिः शुक्तिरजतत्वज्ञानं वा निवर्तकमिति नोक्तदोष इति
 वाच्यम्; समवायिकारणासमवायिकारणान्यतरनाशस्यैव द्रव्यनाशप्रयोजक-
 तया तयोरेवनिवर्तकत्वात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात्, काचादिदोषस्य चक्षुर्निष्ठ-
 25 त्वेन शुक्तिनिष्ठरजतोत्पादकत्वासंभवाच्च ॥

नचैतदन्यथानुपपत्त्यैव काचादिदोषसहकृतमूलाविद्योपादानकत्वमिष्यत
 इति वाच्यम्; एवमपि तदुत्पत्त्यनन्तरमात्रिसन्निकर्षोत्पन्नप्रतिभासतया

प्रातिमासिकत्वमज्ञमसम्भवात् । न च अक्षज्ञानेतरभाष्यत्व प्रातिमासिकत्वमिति
 नोक्तदोष इति वाच्यम्, तत्र भाष्यत्व स्वाधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्व
 वा विनाशप्रतियोगित्व वा । नाथ, अक्षज्ञानेतरपदानन्वयात् । इतरपदेन
 सत्वेऽन्यत्वविवक्षाया प्राप्तमव, रजताभावस्य अक्षज्ञानेतरशुक्तिवत्त्वज्ञा-
 नजन्यत्वात् । न द्वितीय, पददेरपि प्रातिमासिकत्वमसम्भवात् । तस्यापि ४
 अक्षज्ञानेतरमुद्गरादिविनाश्यत्वात् । न तृतीय, शुक्लेश्वरकालवस्यायित्वेन
 तावत्कालमनिर्देशनीयरजतोत्पत्तिमसम्भवात् । न च कदाचित्कालोपसहकारात्
 तयत्त्वमिति वाच्यम्, एवमपि शुक्लेऽर्थावहारिकतया तत्समानसत्ताकत्व-
 नियमेन शुक्तिरूप्यस्यापि व्यापहारिकत्वमसम्भवात् । अत एव न चतुर्थ,
 पारमार्थिकचेतन्योपादानकतया पारमार्थिकत्वमसम्भवात् । नान्त्य, तादृश- १०
 हेतोरदर्शनात् । किञ्च तद्वत् सत्यरजतसजातीय विजातीय वा । नाथ,
 सत्यरजतहेतुतया क्लृप्तहेतुनामत्राभावेन तदनुत्पत्तिमसम्भवात् भावे वा तदनु-
 त्पत्तिमसम्भवात् तद्वदेव कार्यकरत्वमसम्भवात् । न द्वितीय, रजतार्थिमवृत्त्य-
 नुपपत्तेः । किञ्च सत्यरजतसजातीयत्वेन शुक्तिरूप्यज्ञानमुत तद्विजातीयत्वेन
 तज्ज्ञानम् । आद्ये सत्यरजतनिष्ठजातेरसन्निकर्षेण तद्विशिष्टज्ञानासंभव, १०
 अन्ययाख्यातेरनङ्गीकारात् । तदसंसर्गग्रहादेव प्रवृत्त्यभ्युपगमे च शुक्तौ
 सदसंसर्गग्रहादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ किं शुक्तिरूप्यकल्पनया । अन्त्ये इष्ट-
 साधनतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावादेव प्रवृत्त्यसंभव । सत्यरजतनिष्ठेष्टसा-
 धनतावच्छेदकजातेरनामदृष्टत्वात् शुक्तिरूप्यनिष्ठजातेष्वदनवच्छेदकत्वात् ।
 नहि तस्यापि तदवच्छेदकत्ववक्तुं शक्यम्, तस्यास्तयात्वेन कुत्राप्य- १०
 कल्पनात् ॥

पक्षवत्तु अस्तु शुक्तिरूप्यस्य यथाकेयर्द्धितुत्पत्ति, तज्ज्ञानमपि यथा-
 क्यर्द्धित्ववर्तकम्, तथापि न शुक्तिरूप्यमत्यक्षसंभव । मत्पक्षात्माग-
 विद्यमानेन शुक्तिरूप्येनेन्द्रियसन्निकर्षासंभवेन कारणभावात् । नन्वविद्या-
 वृत्तिरेव रजतादिभ्रम इति न सन्निकर्षापेक्षा, अन्तःकरणवृत्तेरेव तत्सा- १०
 पेक्षत्वादिति चेन्न, अविद्यावृत्तेरपरोक्षत्वाङ्गीकारे इन्द्रियसन्निकर्षसापेक्ष-
 त्वमवर्त्तनीयमेव । इन्द्रियसन्निकर्षजन्यसैवापरोक्षत्वनियमात् । यद्यविद्या-

वृत्तेरपरोक्षत्वेन सन्निकर्षापेक्षेति मन्यसे तदान्ययाख्यातिस्यले सन्निकर्षाभा-
वेऽपि रजतप्रत्यक्षमङ्गीक्रियताम्, किमतिरिक्तशुक्तिरूप्यकल्पनया, अविद्या-
वृत्तेरपरोक्षत्वाभावे च रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवविरोधः ॥

किञ्च शुक्तिरूप्यस्य कथं मिथ्यात्वम्? तस्योत्पत्तिविनाशाभ्युपगमेन
५ घटादिवत्सत्यत्वाविरोधात् । नचाकार्यकरत्वेन मिथ्यात्वम्; उत्पन्नविनष्ट-
पदार्थस्यापि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् अप्रयोजकत्वात् शुक्तिरूप्यस्यापि ज्ञानरूप-
क्रियाकारित्वात् । नचाविकारित्वेन मिथ्यात्वम्; ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रस-
ङ्गात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाभावप्रसङ्गाच्च । नच दोषजन्यज्ञानविषयत्वेन रज-
तस्य मिथ्यात्वम्; शुक्तौ विद्यमानरजतविषयकत्वेन ज्ञानस्य दोषजन्यत्व-
१० स्यैवासिद्धेः । विद्यमानविषयकज्ञानस्यापि दोषजन्यत्वे ब्रह्मज्ञानस्यापि दोष-
जन्यत्वप्रसङ्गः । नच कस्यचिच्छुक्तिरूप्यानुभवेऽपि शुक्तिरूप्यज्ञानिनां तद-
नुभवामावेन मिथ्यात्वमिति वाच्यम्; तथासति शुक्तौ रजताभावस्यैव
मिथ्यात्वपदार्थत्वेन शुक्तिरूप्यस्यैवासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्सत्त्वे च शुक्ति-
रूप्यज्ञानवतामपि तदनुभवस्यावर्जनीयत्वात् । किञ्चान्याननुभूतत्वमात्रेण
१५ मिथ्यात्वे शुक्तिरूप्यज्ञानवतां शुक्तिज्ञानामावेन शुक्तेरपि मिथ्यात्वप्रसङ्गः;
ब्रह्मज्ञानविरहिणां ब्रह्मानुभवामावेन ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गश्च । नच
तत्र कारणामावादेव तदननुभवो न मिथ्यात्वादिति वाच्यम्; शुक्तिरूप्या-
ननुभवेऽपि तुल्यत्वात् । तस्माच्छुक्तिरूप्याङ्गीकारे तत्र साध्यविकल्पता तद-
नङ्गीकारे तृक्तेतूनां दृष्टान्तासिद्धिरिति नानुमानेन प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धिः ॥
२० नापि श्रुतिः; तथाहि “नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादिभेदनिषेधश्रुतयस्ता-
वन्न मिथ्यात्वपराः किंत्वन्यपराः । अन्यथा भेदश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
तथा च भेदश्रुतयः । कठवल्ल्यां तृतीयखण्डे

सोऽध्वनः पारमाभोति तद्विष्णोः परमं पदम् ।

चतुर्थखण्डे

२५ यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥

पञ्चमखण्डे

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
श्वेताश्वतरे—प्रथमे स्रष्टे—

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा

जुष्टस्त्वत्स्वेनामृतत्वमेति ।

ज्ञाशौ द्वावजापीशानीशौ

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर ।

क्षरात्मानाधीर्यते देव एक

भोक्ता भोम्य प्रेरितारं च मत्वा । इति ।

चतुर्थे स्रष्टे—

द्वास्तुपर्णां सयुवां सखायां समानं वृक्षं परिपश्यताते

सयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वत्तं जनस्तनून्यो अभिचाकरीति ।

समाने वृक्षे पुरुषो निभमं अनीशया शोचति मुबमान ।

जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति धीवरोक्तः ॥ इति ।

पञ्चमे स्रष्टे—क्षरं तु विद्या बभूव तु विद्या । विद्याविद्ये ईशते

यस्तु सोऽन्य इति । षष्ठे स्रष्टे तमीश्वराणां परमं महेश्वरं स देवतानां परमं १६

च देवत्वम् । पतिं पतीनां परमं परस्त्वाद्विन्दाम देव सुवनेशमीश्वरम् ॥ इति ।

वृहदारण्यके चतुर्थाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे—“स यथा सैन्यवधन

संज्ञास्त्रि । इत्याद्या । एव गुणश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा च गुणश्रु-

तय ॥ रायणानुवाके सहस्रशीर्षं देवमित्यारभ्य—

विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति ।

॥

२०

पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम् । इति ।

(मुण्डकोपनिषदि) ब्रह्मकोशप्रतीकाशं सुगिरं चाप्यधोमुखम् । हृदय

तद्विजानीयात् विश्वस्यायतनं महत् ॥ इति । सुबालोपनिषदि—पञ्चमे

स्रष्टे यः प्राणे यो विश्वान् य आनन्दे यो हृत्पाकारो य पतसिन्सर्व-

सिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा, तमात्मानमुपासीत, अजरममृतममयम् २५

शोकमनन्तमिति । सप्तमे स्रष्टे अन्तःशरीरे निहितो शुद्धायामेव एको -

नित्यः । यस्य धूमिवी शरीरम् ॥ इति । कठवक्ष्यां द्वितीयस्रष्टे—“स

दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं
 मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति । अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
 निहितो गुहायाम्” इति । यः सर्वज्ञः सर्ववित्, परास्य शक्तिर्विविधैव
 श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति, अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
 ८ विंशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्याद्याः । एवं
 शरीरशरीरेभावश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा च श्रुतयः—यस्यात्मा शरीरं
 यस्य पृथिवी शरीरमित्याद्याः । एवं सर्वं खल्विदं ब्रह्म इदं सर्वं यदयमात्मा
 ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्यभेदश्रुतीनामपि संसर्गाशे अप्रामाण्यप्रसङ्गः ।
 किञ्च तासामभेदश्रुतीनां नीलो घट इत्यादिवत्स्वरूपाभेदे तात्पर्यम्, उत
 १० रज्जुरेव न सर्प इत्यादिवत्प्रपञ्चबाधे तात्पर्यम् । नाद्यः; जडरूपप्रपञ्चस्य
 स्वप्रकाशब्रह्मरूपत्वासंभवात् प्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धिप्रसङ्गाच्च ब्रह्मप्रपञ्चयो-
 मिथ्यात्वसत्यत्वान्यतरप्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः; सर्वशब्दान्तर्भूतजीवात्मक-
 प्रपञ्चे बाधासंभवात् । न च सर्वपदस्य जडरूपप्रपञ्चपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम्;
 संकोचकामोवेन तस्यान्याय्यत्वात् चेतनात्मकप्रपञ्चपरत्वस्यैव वक्तुं शक्य-
 १५ त्वाच्च । तस्मात्सकलश्रुतिप्रामाण्यानुरोधेन भेदनिषेधश्रुतीनां स्वतन्त्रभेद-
 निषेध एव तात्पर्यवर्णनं युक्तम् ॥

न च भेदनिषेधश्रुतिप्रामाण्यानुरोधेन भेदश्रुतिसमुणश्रुतिशरीरशरीर-
 भावश्रुतीनां व्यावहारिकपरत्वमेवास्त्विति वाच्यम्; तथा सत्यतत्वा-
 धेदकतया अप्रामाण्यप्रसङ्गात् श्रुतीनां विप्रलम्भकत्वप्रसङ्गाच्च । भेदनिषेध-
 २० श्रुतीनामन्यपरत्वे तु न कस्याश्चिदपि श्रुतेरप्रामाण्यं विप्रलम्भकत्वं वा ।
 भेदनिषेधश्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेवोक्तः । किञ्च किमिदं मिथ्यात्वं न तावदेकाव-
 च्छेदेन स्वसंसृज्यमानस्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, संयोगादाव-
 तिव्याप्तिवारणाय एकावच्छेदेनेति, कालभेदेन स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभा-
 वप्रतियोगिनि घटादीवतिव्याप्तिवारणाय स्वसंसृज्यमानेति । तत्र; घटादाव-
 २५ तिव्याप्तेः, तस्यापि स्वसंसृज्यमानस्वाधिकरणनिष्ठप्रातिभासिकघटाभावप्रति-
 योगित्वात् । तत्र चान्यथाख्यातिस्वीकारे सर्वत्रान्यथाख्यातिप्रसङ्गः । न च

व्यावहारिकत्वमभावविशेषणम्, समवायसंघेन घटमावप्रतियोगित्वेन तथाप्यतिव्याप्ते ॥

नच प्रतियोग्याधारताप्रयोजकसंघन्धारोप्यकामावप्रतियोगित्वं विवक्षितम्, समवायसंघन्धारोप्यकघटाभावश्च न घटधारताप्रयोजकसंघन्धारोप्यक इति न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तथा सति शुक्तिरजते असंमवापत्ते । ८ शुक्तिरजताधिकरणताप्रयोजकाध्यासिकसंघं धारोप्यकामावप्रतियोगित्वामावात् शुक्तिघटादिसाधारणरजताभावस्य तदारोप्यकत्वासंमवात् । नच रजताभावोऽध्याध्यासिकसंघन्धारोप्यक एवेति वाच्यम्, भ्रान्ताभ्रान्तसाधारण्येन त्रैकालिकरजतनिषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात् । नच समवायस्यैवामावाज तदारोप्यकामावमादाय घटदावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, समवायामावेऽपि १० तत्त्वानामिषिक्तसंघं धारोप्यकामावमादाय तत्रातिव्याप्तेरवर्जनीयत्वात् । किञ्चेद लक्षणं शुक्तिरजतेऽसंमवि, रजताधिकरणे तदमावासंमवात् प्रतियोगितदभावयोर्विरुद्धत्वात् । नच समानसत्ताकयोरेव विरोध इति वाच्यम्, समानसत्ताकयोरेव प्रतियोग्यनुयोगिभावदर्शनेन प्रतियोगित्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् लाघवेन प्रतियोगित्वेनैव विरोधकल्पनाच्च ॥ १५

किञ्च समानसत्ताकयोरेव विरोधाङ्गीकारे अविधानिवृत्तिकाले अविधानवस्थानप्रसङ्गो दुर्वार, अविधानिवृत्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वेनाविधातविवृत्त्यो समानसत्ताकत्वाभावात् । ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वेन समानसत्ताकत्वे अप्यस्यानुवृत्त्या अनिमोक्षप्रसङ्गः ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपस्यैवाविधातविवृत्तिसत्तारूपत्वेन तयो समानसत्ताकत्वा- २० द्विरोध संभवतीति चेन्न, तथासति पारमार्थिकव्यावहारिकसत्तायोरनेदप्रसङ्गात् । नन्वस्यु सत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्पन्नाभावसमानाधिकरणत्व मिथ्यात्वम्, शुक्तिरजतस्य रजतत्वावच्छिन्नाभावसामानाधिकरण्यमावेऽपि सत्तावच्छिन्नरजताभावसामानाधिकरण्याविरोधात् अधिष्ठानरूपसत्त्वस्य शुक्तिरजतेऽभावादिति चेन्न, सादृशानावसामानाधिकरण्येन घट- २५ वेरपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । लाघवेनाभावस्य प्रतियोगिनैव विरोधेन तदवच्छिन्नाभावात्प्रमवात् । व्यधिकरणधर्मीवच्छिन्नाभावाङ्गीकारे रजतवत्पेदि-

काश्रये मदीयरजतवस्तेदिकात्र नास्तीति प्रतीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
वच्छेदकताकरजतावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावादेरपि स्वीकारप्रसङ्गाच्च ।

नन्वस्तु स्वानधिकरणमात्रानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्व-
मिति चेन्न; घटादावतिव्याप्तेः । त्वन्मते घटे- घटाभावप्रतीतेर्घटरूपा-
५ त्यन्ताभावविषयत्वेन तस्य घटानधिकरणघटावृत्तित्वेन घटादेस्तत्प्रतियोगि-
त्वात् । स्वमित्येत्यभावविशेषणे च आकाशात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः, तस्य
स्वानधिकरणस्वान्यावृत्त्याकाशरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । किञ्च प्रपञ्चे
साध्यमानं स्वानधिकरणानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्वाभावस्य स्वाधि-
करणवृत्तित्वादवृत्तित्वाद्वा भवेत् । तत्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं प्रागेव दूषितम् ।
१० अवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तु सत्यत्वाविरुद्धम् । आकाशात्यन्ताभावस्यावृत्त्या-
काशरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि सत्यत्वाविरोधात् ॥

ननु तर्ह्यध्यस्तत्वमेव मिथ्यात्वमस्ति चेन्न; अध्यासानिर्वच-
नात् । नता वत्प्रकाशोऽध्यासः; ब्रह्मण्यतिव्याप्तेः । नापि अमः; अन्यथा-
ख्यातेरनङ्गीकारात् । तदभाववति तज्ज्ञानं शुक्तिरजते असिद्धम् । रजता-
१५ श्रयशुक्तावेव रजतप्रतिभासात् । किञ्च अमविषयत्वं न मिथ्यात्वम्; शुक्ते-
रपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । नच रजतमेव विषयो न शुक्तिरिति वाच्यम्;
अधिष्ठानाभावेऽध्यस्तस्याप्यमानप्रसङ्गात् । नापि विशेषणत्वेन अमविष-
यत्वं मिथ्यात्वम्; शुक्तीदन्ताया मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । शुक्तिरजते तदभाव-
प्रसङ्गाच्च, तस्य विशेष्यत्वेनैव भावात् । नाप्यधिष्ठानकल्पितत्वमध्यस्तत्वम्
२० कल्पनायां पूर्वोक्तविकल्पे उक्तदोषासात् ॥

ननु दोषकरणतानिरूपितज्ञाननिष्ठकार्यतावच्छेदकत्वमध्यस्तत्वम्, इदं
च शुक्तिरजते संभवति, रजतज्ञाने रजतविषयकत्वस्यैव दोषजन्यतावच्छेद-
कत्वात्, शुक्तौ तु नोक्तलक्षणम्; तद्विषयकत्वस्य दोषजन्यत्वानवच्छेद-
कत्वादिति चेन्न;—अविद्यायाः साक्षिमास्यत्वेन साक्षिरूपचैतन्यस्य दोषा-
२५ जन्यत्वेनाविद्यायास्तदनवच्छेदकत्वेन तत्राव्याप्तेः । काचादिदोषप्रत्यक्षस्य
काचादिजन्यतया तदवच्छेदककाचादावतिव्याप्तेश्च । नच गुणानिरूपित-
कार्यतावच्छेदकत्वमध्यस्तत्वम्, अविद्यायाश्च न गुणजन्यतावच्छेदक-

त्वमिति नाज्यासिरिति वाच्यम् ; तथापि अक्षप्यतिज्यासे । उद्धारणा-
य अन्यत्वविरोधे चाविद्यायामज्यासि , तस्मात् मिथ्यात्व निर्वृक्त्यवयवम् ॥

व्यवहारविरोधादपि न प्रपञ्चमिथ्यात्वसंभवः , हानोपादानादिलोभिक-
समस्तव्यवहारस्य यस्तुल्यसाध्यत्वात् , मिथ्यामृतस्यापि व्यवहारोपयोगित्वे
शुक्तिरूप्यस्यापि तथात्वमसङ्गः । किञ्च प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे आत्मविज्ञानेन ८
सर्वविज्ञानमतिजायते विरोधः । “आत्मनि न्वस्वरे दृष्टे श्रुते मते विशाते
इदं सर्वं विदित”मिति हि श्रुतिः । न हि परमाद्यनलजाने मिथ्यामृतप्रपञ्चज्ञान
संभवति , अन्यज्ञानेनान्यज्ञानायोगात् सत्यज्ञानेनासत्यज्ञानायोगात् । न हि
पटज्ञानेन पटज्ञान संभवति शुक्तिज्ञाने च रजतज्ञान संभवति ॥

ननु परमार्थब्रह्मज्ञाने सर्वं मिथ्यात्वेन ज्ञातं भवतीति श्रुत्यर्थ इति चेत् 10
यस्मिन् यस्मिन्मिति ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वेनाप्रतीतेः । नच
पारमार्थिकतया अद्वितीयतया च ब्रह्मणि ज्ञाते सधमिदं मिथ्यात्वेन ज्ञातं
भवतीति श्रुत्यर्थ इति वाच्यम् , तथासत्यन्योन्याश्रयात् । अद्वितीयत्वे
ब्रह्मणि जाते हि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वज्ञानं तस्य चैतज्ज्ञाने ब्रह्मप्यद्विती-
यत्वज्ञानमिति । मिथैव “यथा सोम्यकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृज्मयं विजात 15
स्या”दिति दृष्टान्तानुगुण्येन प्रपञ्चस्य ब्रह्मविकारत्वेन तस्य तन्मयत्वेन सत्य-
त्वमेव स्यात्तु मिथ्यात्वमिति । तस्मात् प्रपञ्चः सत्य एवेति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां प्रपञ्चमिथ्यात्वमङ्गः प्रथमः ॥

श्रीः

२०

श्रीमते रामानुजायनमः ।

अथ जीवेश्वरैक्यमङ्गः नारम्यते ।

एव जीवेश्वरैक्यमयुक्तं सर्वथैव हि ।

मानासीवाद्युक्तेष्वभिभूतत्वप्रत्ययादपि ॥

मिभूतत्वमेव युक्तं हि प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ।

ऐक्यप्रतीत्यभावाच्च निर्वाधं ब्रह्मजीवयोः ॥

२१

जीवब्रह्मणोरैक्यं तावदनुपपन्नम्; प्रमाणामावात् । न तावत् प्रत्यक्षं प्रमाणम्; अहमीश्वर इति कस्याप्यननुभवात् । नच तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं तथानुभवोऽस्तीति वाच्यम्; तादृशवाक्यार्थानुभवस्य स्वरूपैक्यविषयत्वासिद्धेः । नाप्यनुमानम्; तद्व्याप्यलिङ्गाभावात् । नचेश्वरो जीव-
 ८ मित्रः आत्मत्वात् जीववदित्यनुमानादमेदसिद्धिरिति वाच्यम्; तद्विरुद्धधर्माभाववत्त्वेन सोपाधिकत्वात् । नचेश्वरे वास्तवतद्विरुद्धधर्मो नास्तीति वाच्यम्; तथासति घटपटादीनामपि परस्पराभेदप्रसङ्गात् ईश्वरो जीव-
 मित्रः तद्विरुद्धधर्मवत्त्वात् घटपटादिवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ॥

नन्वस्तु तर्हि श्रुतिः प्रमाणम् । तथाहि बृहदारण्यके चतुर्थेऽध्याये—“इदं
 10 ब्रह्मेदं क्षत्रभिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानि इदं सर्वं यदयमात्मा”
 इति । तत्रैव पञ्चमे ब्राह्मणे “तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः अयमेव स योऽय-
 मात्मा” इति । कैवल्योपनिषदि

स एव मायापरिमोहितात्मा

शरीरमास्थाय करोति सर्वम् ।

15 इत्यादिकेति चेदुच्यते; इदं ब्रह्मेत्यादि वाक्यं नामेदे प्रमाणम् । तत्र सामानाधिकरण्यं बाधार्थमभेदार्थं वा । नाद्यः; अचेतनवत्सर्वेषामपि चेतनानां बाधप्रसङ्गात् । तथाचेश्वरस्य केनाभेदत्वया साधनीयः स्यात् । न द्वितीयः; अचेतनानामपीश्वराभेदप्रसङ्गात् । कचिद्बाधार्थं कचिदभेदार्थमिति चेन्न; संभवत्येकार्थत्वे अर्थभेदकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । तस्मात्
 20 चिदचिद्वाचकपदानां तत्प्रकारकपरमात्मपरत्वेनैव सामानाधिकरण्यं युक्तम् ।
 “स एव मायापरिमोहितात्मे”त्यत्र तच्छब्देन जीवमनूद्य तस्य मायावश्यत्वं प्रतिपाद्यते । एवं श्रुत्यन्तराण्यप्येतत्समानार्थकतया व्याख्येयानीति न श्रुतीनां जीवेश्वराभेदे प्रामाण्यम् ॥

नन्वेवमपि भेदस्याप्रामाणिकत्वादनर्विचनीयत्वाच्च न जीवेश्वरभेदः ।
 25 तथाहि न तावत् घटादिभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणम्; तत्प्रत्यक्षस्यासंभवात्, तद्विप्रतियोगित्वज्ञानाधीनम्, घटो न पटो नेत्येव प्रतीतेः । प्रतियोगित्वं (विरोधित्वं) सहानवस्थानलक्षणम्, तच्च भेदज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रयात् ।

अनिर्दिष्टनीयश्च मेदः, स किमतिरिक्तान्योन्याभावः, उत वैलक्षण्यम्, अथवा
स्वरूपम् । नाद्यः, प्रतियोगिनोऽसंभवात् । न सावकृतः प्रतियोगी, यदात्म-
न्तामावान्योन्याभावयोरमेदप्रसङ्गात् संयोगादीनां प्रतियोगिभेदेनैव मेदव-
र्धनात् । न द्वितीयः, यदादिज्ञानेऽपि यदादिमेदव्यवहारप्रसङ्गात् । अतएव
न तृतीयः, यदस्वरूपज्ञानेऽपि यदादिमेदव्यवहारप्रसङ्गादिति चेदुच्यते, 8
प्रत्यक्षादेरेव प्रमाणत्वाच्च मानामाद्यः । घटः पटो न पटो घटो न नैव शुक्तिः
नेदः रजतमित्याद्याकारेण प्रत्यक्षादिनैव मेदः प्रतीयते । नच मेदज्ञानस्य
प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् तस्य च मेदज्ञानाधीनत्वादन्योन्याश्रय इति
वाच्यम्, मेदज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वेऽपि तस्य मेदज्ञानाधीनत्वात् ।
नहि प्रतियोगित्वेन प्रतियोगिज्ञानं मेदज्ञाने हेतुः, येन प्रतियोगिज्ञानस्य 10
मेदज्ञानाधीनत्वेन तदपेक्षा स्यात् । किन्तु स्वरूपेण तज्ज्ञानं, तच्च न मेद-
ज्ञानमपेक्षत इति नान्योन्याश्रयः । नच प्रतियोगित्वज्ञानस्य तदहेतुत्वे कस्य
उत्पत्तिकारकमेदज्ञानं स्यादिति वाच्यम्, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य संसर्गवि-
धया मानेन मेदज्ञानस्य तदप्रकारत्वात् अभावज्ञाने पूर्वं ज्ञातयोरभावत्वप्र-
तियोगित्वयोरेव प्रकारत्वेन तस्य तज्ज्ञानानपेक्षत्वाच्च । अन्यथा अभावः 15
त्वज्ञानानपेक्षया अक्षणोऽपि बहुमक्षक्यत्वात् संसर्गविधयाऽभावत्वज्ञानस्या-
नुभवविरोधेन च बहुमक्षक्यत्वाच्च । नच मेदस्येन्द्रियसन्निकर्षाभावाच्च प्र-
त्यक्षत्वमिति वाच्यम्, संयुक्तविशेषणतादेरेव फलबलेन संबन्धत्वकल्प-
नात् । नच विशेषणतासन्निकर्षे व्यवहितप्रदेरोऽप्यभावबुद्ध्यापत्तिः, अभा-
वावच्छिन्नाधिकरणसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । अन्यथा व्यवहितरूपादेरपि प्रत्य- 20
क्षत्वप्रसङ्गात् । साच्च स्वरूपसंबन्धविरोध एवेति न बोधावकाशः । एवम-
नुमानमपि मेदे प्रमाणमूहनीयम् । नापि मेदस्यानिर्दिष्टनीयत्वम्, अन्योन्या-
भावस्यैव मेदत्वात्, नच यदन्योन्याभावो न यदादिप्रतियोगिकः तस्य तद-
विरोधित्वादिति वाच्यम्, यदसंयोगाविरोधिनो यदस्य तदप्रतियोगित्वप्रस-
ङ्गात् । नचामावप्रतियोगिन्येवायं नियमः, अप्रयोजकत्वात् । तदमावावि- 25
रोधिनस्तदभावत्व तु न संभवति । तच्च न यदादावस्ति, यदनिष्ठधर्मस्यैव
यदन्योन्याभावाभावत्वात् । नचान्योन्याभावेऽपि यदादिमेदाङ्गीकारे तत्रापि

तद्भेदेनानवस्थापतिरिति वाच्यम्; तस्य स्वपरनिर्वाहकत्वेन स्वस्यैव स्वस्मिन्
भेदव्यवहारहेतुत्वात् । अन्यथा चाक्षुषत्वप्रयोजकरूपादेः स्वस्मिन्तदप्र-
योजकत्वप्रसङ्गात् ॥

नन्वेवमपि घटान्योन्याभावघटात्यन्तभावयोरभेदप्रसङ्गः; प्रतियोगिभे-
दस्यैव तद्भेदकत्वादिति चेदुच्यते; किं निरूपकामेदो निरूप्याभेदप्रयो-
जकः प्रतियोग्यभेदोऽभावाभेदप्रयोजको वा । नाद्यः; एकघटनिरूप्यमा-
णानां संयोगसादृश्यज्ञानाभावादीनां प्रतियोग्यभेदेऽपि भेददर्शनात् । नच
केजातीयकनिरूप्याभेदप्रयोजको निरूपकामेद इति वाच्यम्; एकघटनि-
रूप्यमाणानां नानापुरुषीयाणामेकपुरुषीयाणां वा ज्ञानानामभेदप्रसङ्गात् ।
न द्वितीयः; एकघटप्रतियोगिकानां प्रागभावादीनामभेदप्रसङ्गात् । नच
तेषामेकजातीयत्वाभावात्तदभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम्; अन्योन्याभावस्यापि
तथात्वेन तदप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रतियोगितावच्छेदकमेद एवामेदप्रयोजको
न प्रतियोगिभेदः । अनेकघटप्रतियोगिकघटत्वावच्छिन्नात्यन्तभावस्यानन्त्य-
प्रसङ्गात् ॥

वस्तुतस्तु घटादौ पटादिभेदो घटादिनिष्ठासाधारणधर्म एव । तस्य स्वप-
रनिर्वाहकत्वेन नानवस्थादिदोषः । न चायं घटादिज्ञाने पटादिभेदव्यवहा-
रप्रसङ्गः; घटादिव्यवहारस्येष्टत्वात् । घटप्रतियोगिकभेदव्यवहारस्तु पट-
ज्ञानसापेक्ष इति तदभावात् तद्व्यवहारप्रसक्तिः । नच विरुद्धघटादि-
ज्ञानं भेदज्ञानाधीनमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्; घटादिवृत्तित्वाभावे-
रूपविरोधज्ञानस्य भेदज्ञानाधीनत्वात् । विरुद्धत्वेनाज्ञानेऽपि स्वरूपेण घट-
त्वादिज्ञानस्यैव भेदज्ञानत्वेन तस्य तदधीनत्वाच्च । नच प्रभेयत्वेन घटत्वादि-
ज्ञानेऽपि भेदव्यवहारप्रसङ्गः; सामान्यधर्माप्रकारकघटत्वादिज्ञानस्यैव भेद-
व्यवहारहेतुत्वात् ॥

नन्वेवं भेदोऽभेदाभाव एव; तस्याभेदेनैव विरोधात्, नतु घटस्येति
चेन्न; घटात्यन्ताभावत्वाभावस्येष्टत्वात् तस्यैव प्रतियोगिविरोधित्वव्या-

प्यत्वात् । अन्योन्याभावत्वाभावात्सु युक्त 'आपादकभावात् । प्रतियोग्यवि-
रोधित्वमेवापादकमिति चेत्, प्रतियोगिविरोधित्वमत्यन्ताभावत्वाभावापादक
किं न स्यात् ? प्रतियोगिविरोधिनोऽत्यन्ताभावत्वप्रतीतेर्न तदापादक
त्वमिति चेत्, प्रतियोग्यविरोधिनोऽन्योन्याभावत्वप्रतीतेर्न प्रतियोग्य-
विरोधित्वमपि तदापादकमिति गृह्यण । अत एव प्रतियोग्यविरोधिन ८
संयोगाभावादेस्तदत्यन्ताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियो-
ग्यविरोधिनोऽपि तदभावत्वम् । यदि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिविरोधित्व तदास्तीति मन्यसे तदा तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिविरोधित्व
मेदस्यापीति तुल्यम् ॥

नचैव मेदाधिकरणानिरूपणम्, तादात्म्यरहितस्यैव मेदाधिकरणत्वात् । १०
तादात्म्याभावाधिकरणमेव किमिति चेत् किञ्चिदित्युत्तरम् । अन्यथा भावा-
धिकरण किमित्युक्ते विमुत्तरं घत्से । तस्माद्यन यत्नतीयते तस्य तदेवा-
धिकरणम् । न चासाधारणधर्मस्य निष्प्रतियोगिकस्य कथं सप्रतियोगिक-
मेदत्वमिति वाच्यम्, निष्प्रतियोगिकदेवदद्यादे सप्रतियोगिकपुनत्वानु-
पपत्तिप्रसङ्गात् । ण्य तद्विलक्षणस्वरूप तद्वेद इत्यपि पक्षो निर्बुद्धः ॥ १५

नच पक्षद्वयेऽपि पदादिनिर्विकल्पके सति पदादिप्रतियोगिज्ञाने सति
पदादिमेदव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यम्, मेदसविकल्पकस्यैव मेदव्यवहार-
हेतुत्वेन तदप्रसङ्गात् । कथमन्यथा अतिरिक्तान्योन्याभावादित्ये तादृशध-
र्मिज्ञाने प्रतियोगिज्ञाने च सति मेदज्ञानाभाव तद्व्यवहारमावध्य । तस्मा-
द्देदस्य प्रामाणिकत्वाभिर्वचनीयत्वाच्च जीवेधरयोर्मेदो न विरुद्ध इति २०
सुखम् ॥

नन्वेवमपि जीवेधरमेदे मानाभाव, प्रत्यक्षादेरभावादिति चेदुच्यते,
गाहमीधर इति प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणम् । नच योमानुपलब्ध्यभावेन प्रत्य-
क्षासंभय इति वाच्यम्, प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितोपलब्धप्रतियोगिकानुपल-
ब्धेरेवाभावज्ञानहेतुत्वात् प्रतियोगियोग्यत्वायोग्यत्वयोरभयोजकत्वात् । अत २५
एव स्रम्भे पिशाचमेद प्रत्यक्ष इति तार्किकाणां सिद्धान्तः । संभवति
च प्रवृत्ते प्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गितप्रतियोगिकानुपलब्धिः, यद्यप्य परिह-

स्थमानो जीव ईश्वरः स्यात् तदा तदात्मतयोपलभ्येतेत्यापादनसंभवात् । न चासतः प्रतियोगिसत्त्वस्य आपादकताऽसंभव इति वाच्यम् ; तदसत्त्वेऽपि सत्ताप्रतियोगिसत्त्वापादनेनोपलम्भापादनसंभवात् । अन्यथा तर्कमात्रो-
च्छेदप्रसङ्गेन ब्रह्ममीमांसाया अनारम्भ एव स्यात् । तस्मात्तत्सहकृतं मन
५ एवेश्वरमेवे प्रमाणम् । भेदसन्निकर्षश्च पूर्वमेवोक्तः ॥

यद्वा या यत्र प्रतियोगिसत्त्वव्यतिरेकप्रयुक्तानुपलब्धिः सा तत्रामावर्त्ता-
हिका, अस्ति चेपा घटादौ मनस्त्वाभावग्रहे वायौ रूपाभावग्रहे स्तम्भे पिशा-
चान्योन्याभावग्रहे प्रकृते च । नतु जलपरिमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहे वायावनु-
द्भूतरूपामावग्रहे आत्मनि धर्माधर्माभावग्रहे मनसि घटत्वाभावग्रहे चास्ति ॥
10 आचार्यास्तु परमात्मनोऽपि योग्यतया योग्यानुपलब्धिरप्यस्ति । न
चैवं परमात्मनोऽपि ग्रहणप्रसङ्गः ; इन्द्रियसन्निकर्षामावात् मनसो बहिः
स्वातज्यामावात् काचादिदोषोपहितचक्षुष इव रजस्तमोपहितचेतसः प्रतिब-
न्धाद्वा तदेग्रहणोपपत्तेर्नेश्वरमेदप्रत्यक्षानुपपत्तिरित्यनुगृह्णन्ति ॥

नच प्रमाणान्तरसहकारिणो मनसो न पृथक् प्रमाणत्वमिति वाच्यम् ;
15 तत्र हि प्रमाणसहकारित्वं साक्षात्परम्परौदासीन्येन प्रमाणसहकारित्वमात्रं
विवक्षितं साक्षात्सहकारित्वं वा । नाद्यः ; सौरभ्यविशिष्टचन्दनप्रत्यक्षसह-
कारिणः सौरभ्याहिणः, अनुमानसहकारिणो व्याप्तिग्राहिणः, शब्दसहका-
रिणः शक्तिग्राहिणश्चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः ; स्वविषयाधिकरण-
कोभावप्रत्यक्षहेतुतया स्वविषयप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षहेतुतया संशयोत्तरप्र-
20 त्यक्षहेतुतया च परामर्शस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् दक्षिणवामाक्ष्णोः परस्परसह-
कारित्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । सर्वप्रमाणसहकारित्वं चाप्रयोजकम् ; किञ्चि-
त्प्रमाणसहकारिप्रामाण्यवत्सर्वप्रमाणसहकारिप्रामाण्यस्याप्यविरोधात् विषय-
मेदेन सहकारित्वप्रामाण्ययोः संभवाच्च ॥

किञ्च प्रमाणसहकारित्वं प्रामाण्यस्यैवोपपादकं इतरप्रामाण्यनिर्वाहकस्य,
25 स्वप्रामाण्यनिर्वाहकत्वस्य किं पुनः, न्यायसिद्धत्वात् । अत एव विद्वत्स-
हकारिपुस्तकादेरविद्वत्तामात्रेण तत्सहकारिविदुषोऽपि न तथात्वम् । मनसः
प्रमाणत्वाभावे अहमर्थप्रत्ययासंभवाच्च । अहमर्थस्य साक्षिभास्यत्वं विनिगम-
काभावेन निरस्तम्, मनसैव तद्भानसंभवात् ॥

नच निरवयववात्मनो मनःसंयोगासम्बन्धः, निरवयवस्य अक्षणोऽविधान-
सम्बन्धः यदुपपत्तेः निरवयवस्यापि व्याप्यवृत्तिसंयोगसम्बन्धः ॥

एव श्रुतिरपि मेदे प्रमाणम्, यथा

हा सुपर्णा संयुजा सलाया समानं वृक्षं परिप्लव्यते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नं न्यो अमिचाक्रीति ॥

5

न चान्तःकरणजीवपरत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, सजातीयविजातीयद्वय-
परत्वापेक्षया सजातीयद्वयपरत्व एव स्यात्स्यात् । द्वे अक्षणी वेदितव्ये परं
चापरं च, पृथगात्मानमित्यादिभृत्यानुगुण्येन जीवेश्वरपरत्वस्यैवोचितत्वाच्च ।

नच तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्वं, अनन्नं न्यो अमिचक्रीति
ज इत्यादिपैक्षश्रुतिवाक्येनान्तःकरणजीवपरत्वमेवास्या इति वाच्यम्, 10

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीरया शोचति मुच्यमानः ।

जुष्टं यदा परत्यत्यन्यमीरयस्य महिमानमिति वीतशोकः ।

इति समानार्थकश्रुत्यनुरोधेन सत्त्वशब्दस्य “सत्त्वमस्मीषु जन्तुष्वि”ति
जन्तुपरत्वेन निष्पट्टपाठाच्चान्तःकरणपरत्वाभावात् । बन्तोश्च—

प्राणी ह्येतेनो जन्मी जन्तुबन्धनशरीरेण ।

15

इति नामपाठेन चेतनत्वात् । मेदज्ञानस्यानर्थहेतुत्वमतिपादकश्रुतीना-
मन्यपरत्वेन विरोधाभावात् । तथाहि—पृथगात्मानमित्यादिना मेदज्ञानस्य
मोक्षहेतुत्वम्, मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीत्यादिना अनर्थहेतुत्वं च श्रुतिसि-
द्धम् । विरुद्धमोक्षयोरविरोधाय विषयभेदः कल्पनीयः । सच स्वतन्त्रपर-
तन्त्रमेव । स्वतन्त्रमेवज्ञानमनर्थहेतुः परतन्त्रमेदज्ञानं मोक्षहेतुरिति । अन्यथा 20
अन्यतरश्रुत्यप्रामाण्यमसम्भवात्, परतन्त्रमेदश्च शरीरशरीरिभावेन, स्वतन्त्रमेदस्तु
तच्छून्यतमेति ॥

तथाच श्रुतिः—यस्यात्मा शरीरं यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि । एत-
दभिप्रायकाप्येव सर्वं स्वस्वदं ब्रह्मेत्याद्यभेदपरवाक्यानि । अन्यथा भेदभा-
वनिषेधे नेह नानास्ति किञ्चनेत्यत्र किञ्चनपदवैयर्थ्यम्, नेह नानेत्यनेनैव 25
भेदनिषेधसिद्धेः । तद्वयमथ—किञ्चन किमपि वस्तु नाना विना ब्रह्मणा
विना इह नास्तीति सर्वं वस्तु ब्रह्मान्तर्गतामिकमिति यावत् । नचाध्याहार-

दोषोऽपि, ततोऽपि तदवैयर्थ्यस्य जघन्यत्वात् । नच मानान्तरसिद्धभेदे
श्रुतेस्तात्पर्याभावः । यतः सन् पटः सन्नित्यादिप्रत्यक्षसिद्धे सदात्मके ब्रह्मणि
सर्ववेदान्तानां तात्पर्याभावप्रसङ्गात् । अनुग्राहकतया न विरोध इति यदि
तदा भेदेऽपि तुल्यम् ॥

5 किञ्च मानान्तरसंवादस्य श्रुत्यर्थाश्वासकरत्वेन तात्पर्यानुकूलतया तद-
भावहेतुत्वाभावात् । नच प्रयोजनाभावेन श्रुतेस्तात्पर्याभावः; निष्प्रयोज-
नस्यापि प्रत्यक्षादेः प्रामाण्यदर्शनात् निष्प्रयोजनवाक्यस्यापि स्वार्थे तात्पर्य-
दर्शनाच्च । पृथगात्मानमित्यादिश्रुत्या तेनामृतत्वमेतीति भेदज्ञानस्य मोक्ष-
रूपप्रयोजनप्रतिपादनाच्च ॥

10 किञ्च प्रत्यक्षेण जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वदुःखित्वादिनां भेदसिद्धावपि कर्म-
वश्यत्वसृज्यत्वप्राप्त्यत्वशेषत्वनियाम्यत्वशरीरत्वादिना तद्विरुद्धसर्वज्ञत्वादि-
धर्मविशिष्टपरमात्मभेदप्रतिपादने भेदश्रुतीनां तात्पर्यमिति न तत्र क्षुद्रो-
पद्रवगन्धः ॥

किञ्च कस्याः श्रुतेर्भेदे तात्पर्याभावः? न तावत् द्वा सुपर्णेत्यादिश्रुतेः तत्र
15 भेदप्रतिपादनस्यानशनार्थत्वेन तदभावात् । नापि समाने वृक्ष इति श्रुतेः;
तत्र तस्या वीतशोकतानिमित्तदर्शनविषयताप्रतिपादनार्थत्वात् । नापि पृथ-
गात्मानमिति श्रुतेः; तत्र तस्या मोक्षोपायताप्रतिपादनार्थत्वात् । एवं श्रुत्य-
न्तरेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

नच मिथ्यात्वेन भेदश्रुतीनां तात्पर्याभावः; प्रपञ्चसत्यत्वस्य समर्थि-
20 तत्वात् श्रुत्यन्तरविरोधश्च पूर्वमेव परिहृतः । एतेन

मानान्तरप्रसिद्धत्वान्मिथ्यात्वादप्रयोजनात् ।

श्रुत्यन्तरविरोधाच्च न श्रुतिर्भेदगोचरा ॥

इति नवीनोक्तं निरस्तम् ॥

किञ्च ब्रह्मणोऽहमर्थात् भेदस्तावत्परैरभ्युपगतः । अहमर्थश्च जीवा-
25 त्मैवेति कथं जीवब्रह्मणोरभेद इति सक्षेपः ॥

इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां जीवेश्वरैक्यमङ्गः ॥

श्रीः

हरिः ओम् ।

श्रीमत्सुदर्शनगुरवे नमः ।

अथ अहमर्थानात्मत्वमङ्गः ।

ॐ ॥ १ ॥

अहमर्थो न चेदात्मा ज्ञानमोगाद्यसमव ।

5

तच्च स्याद्येतन्नस्यैव ज्ञानमोगादियोगव ॥

जडस्याप्यहमर्थत्वे शरीरस्यैव तद्वेत् ।

युक्तमेव च तल्लोके स्थूलोऽहमिति निश्चयात् ॥

यदाहु — अन्तःकरणमेवाहमर्थं नतु जीवः, अहमर्थस्य सुषुप्तिमु-
चयोरनुवृत्तेः, अहमर्थस्य चात्मत्वे तस्य नित्यत्वेन सुषुप्तिमुचयोरनुवृत्ति- 10
मसम्भवादिति—तत्र ब्रूमः—

अहमर्थ एवात्मा नतु जडरूपान्तःकरणम्, अहं जानामि अहं करोमि
अहं तु समनुभवामीति प्रावृत्त्यवच्छिन्नमोक्तत्वाद्यनुभवविरोधात्, जडरूप-
स्यान्तःकरणस्य ज्ञानाद्यवयवत्वासंभवात् । न चान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमे-
वाहमर्थ इति न तस्य ज्ञानाद्यवयवत्वासंभव इति वाच्यम्, विनिर्दिष्टस्याहमर्थ- 15
त्वकल्पनात् विरोध्यचैतन्यात्मन एवाहमर्थत्वकल्पने लाघवात् । किञ्चाव-
च्छिन्नस्य चैतन्यस्याहमर्थत्व घटतः कोऽभिप्रायः ? किमन्तःकरणस्यापि
ज्ञानाद्यवयवत्वसंभवतीति किंवा चैतन्यस्यैवाज्ञानाद्यवयवत्व तत्र चान्तः-
करणं नियामकमिति । नाहं, जडरूपान्तःकरणस्य ज्ञानाद्यवयवत्वविरो-
धात् । न द्वितीयः, अन्तःकरणम्याहमर्थत्वाङ्गीकरणस्य निर्निवन्धनत्व- 20
मसम्भवात् । ज्ञानहेतोरप्यहमर्थत्वाङ्गीकारे शरीरस्याप्यहमर्थत्वमसङ्गः,
स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिप्रतीत्या तस्यैवाहमर्थत्वौचित्यात् । जडत्वेन
ज्ञानाद्यवयवत्वासंभवस्तन्तःकरणेऽपि तुल्यम् । नच वृत्तिरूपज्ञानाद्यवयव जड-
स्यापि संभवतीति वाच्यम्, वृत्तिमात्रस्य प्रकाशमित्रतया ज्ञानप्राप्य-
त्वाभावात् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याद्यवयवमन्तःकरणस्यासिद्धमेव ॥ 25

नचैवमहमर्थस्यात्मत्वे सुषुप्तिमुचयोरनुवृत्तिमसङ्ग इति वाच्यम्, इष्ट-
त्वात् । अत एव सुषुप्त्यवयवस्य सुषुप्त्यवयवस्याप्यहमर्थपरामर्शः । अतः

एव च श्रुतावपि “नाहं खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानाति अयमहमस्मीति”
इति सुषुप्तिकाले विशिष्याज्ञानानुवादः । अन्यथाहमर्थस्याप्यप्रकारो अय-
मिति पदवैयर्थ्यम् । अयमित्यनेन मनुष्यत्वादिधर्मानुवादेन मनुष्यत्वादि-
धर्मविशिष्टोऽहमिति न जानाति किन्त्वहमित्येव जानातीति हि प्रतीयते ।
८ एवं मुक्तावप्यहमर्थानुभवः श्रुतिप्रसिद्धः यथा “कश्चिद् वा अस्माल्लोकात्
प्रेत्यात्मानं वेद अयमहमस्मीति अथ यो ह वैतमग्निं सावित्रीं वेद स
एवास्माल्लोकात् प्रेत्यात्मानं वेदायमहमस्मी”ति ॥

ननु सुप्तोत्थितस्य “अहं न किञ्चिदवेदिषं मामप्यहं नावेदिष”मिति परा-
मर्शदर्शनात् सुषुप्तावहमर्थानुभवो नास्तीति वाच्यम्; तथासति संवि-
१० दज्ञानयोरपि सुषुप्तिकाले अनुभवामावप्रसङ्गात् । तस्मात्किञ्चिदित्यस्य अनु-
भूयमानाहमर्थाविद्यादिमित्रपरत्वं मामित्यस्य मनुष्यत्वादिधर्मविशिष्टात्मप-
रत्वं चेति न विरोधः । एतेन “प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्च-
न वेद नान्तर”मिति श्रुत्युक्तसुषुप्तावहमर्थाप्रकाश इति निरस्तम्; सुषुप्ता-
वप्यहमर्थानुभवामिलापकश्रुत्यन्तरानुसारेण तस्या अनुभूयमानव्यतिरिक्तानु-
१५ भवनिषेधपरत्वात् ॥

नच मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्तावज्ञानदुःखादेरप्यनुवृत्तिप्रसङ्ग इति वा-
च्यम्; संविदनुवृत्तावपि तुल्यत्वात्, निवृत्ताज्ञानस्यानुवृत्तेरशक्यवचनत्वात्,
दुःखादिजनकशरीरादेरभावे दुःखानुवृत्तेरप्यशक्यवचनत्वाच्च ॥

यत्त्वहंशब्दप्रत्यभिज्ञानेनाहङ्कार एवाहमर्थः । नच नात्मानुभवेति तुमर्हति,
२० तस्यानित्यत्वात्, निर्ममो निरहङ्कार इत्यादिना हेयतया प्रतिपादनात्

महामूर्तान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

इत्यारम्य एतत् क्षेत्रमिति क्षेत्रत्वेन भगवता परिगणनाच्चेति, तत्र;
बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन संविदोऽपि बुद्धिशब्दवाच्यमहत्तत्त्वानतिरेकप्रस-
ङ्गात् । अध्यवसायहेतुत्वमात्रेण बुद्धिशब्दाभिधेयत्वं महत्तत्त्वस्य न संविदा-
२५ त्मकत्वमिति यदि, तदा अनात्मनि देहादावहमभिमानकरत्वेनाहङ्कारप-
दाभिधेयत्वं न त्वहमर्थत्वमिति तुल्यम् ॥

यदप्याहुः अहमर्थस्यात्मत्वे प्रतिशरीरं विलक्षणदुःखानुभवेनात्ममे-
दोऽङ्गीकर्तव्य इति गौरवम् । अहमर्थान्तिरिक्तस्यात्मत्वे तु नात्ममेदोऽङ्गी-
कर्तव्य इति लघवम् । नचैवमहमर्थान्तिरिक्तात्मकल्पने गौरवम्, आत्मन
अन्तःकरणानां चोभयवादिसिद्धत्वेनातिरिक्तकल्पनाभावात् । अहबुद्धि-
विषयस्यात्मत्वे हि विवादः । नचैवमन्तःकरणस्याहमर्थत्वे अहं जानामीति ८
ज्ञानाद्ययत्नानुपपत्तिः ; ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वे प्रमाणाभावात् । रूपादीना-
मिव ज्ञानादीनामप्यात्मकर्तृकज्ञानविषयत्वेनात्मधर्मत्वासंभवाच्च ॥

किञ्च मामहं जानामीत्यात्मनो ज्ञानविषयत्वं प्रतीयते, तच्च ज्ञान
स्वसमवेतम्, स्वन्मते आत्मभिन्नस्य ज्ञानाद्ययत्नासंभवात् । तच्च ज्ञान
नित्यमनित्यं वा ? नाहं, आत्मान्तिरिक्ते नित्यज्ञाने प्रमाणाभावात् । न १०
द्वितीयं, कारणभावेन तत्र ज्ञानोत्पत्त्यसंभवात् । नचात्ममनस्संयोग एव
कारणमिति वाच्यम्, निरवयवात्मन्यव्याप्यवृत्तिसंयोगासंभवात् । किञ्च
स्वमपीतो भवतीति सुषुप्तिकाले अहमर्थस्य लयः श्रूयते, स चाहमर्थस्या-
त्मत्वे न संभवति, आत्मनो नित्यत्वेन लयासंभवात् । नच ज्ञानस्यैव
तत्र लयप्रतिपादनमिति वाच्यम्, यत्रैतत्पुरुष स्वपितृनामेल्युपक्रमन्तपुरु- १८
षस्यैव स्वमपीतो भवतीति लयप्रतिपादनात्, सचाहमर्थोऽन्तःकरणमेव ।
सुषुप्तावहमर्थस्य लयानङ्गीकारे तदा अहमर्थानुभवप्रसङ्गः । तत्र
चेष्टापचौ सुप्तोत्थितस्याहमित्यभिमानमन्यमान एवास्यात्ममिति परामर्शप्रसङ्गः ॥

नन्वेव सति पूर्वेषुरनुभूतानां पदार्थानां परेषु सुप्तोत्थितस्यासरण-
प्रसङ्गः, अन्यानुभूतोऽन्यस्य सरणायोगादिति चेन्न, स्थूलाकारान्त- २०
करणस्य लयेऽपि सूक्ष्माकारान्तं करणस्य सुषुप्तावपि सत्त्वेन तदप्रसङ्गात्,
अत एव न कृतज्ञानाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽपि, नच सूक्ष्मरूपान्तं करणसंज्ञाया
प्रमाणाभावः, “असद्वा इदमत्र आसीदि”ति श्रुतेरेव तत्र मानत्वात्,
अतमिष्यत्सूक्ष्मरूपावस्थाया एवासच्छब्दायत्वात्, शुच्छत्वे त्वासी-
दिति सद्भावोक्तिविरोधात्, तस्मादहमर्थो नात्मा, किन्त्वन्तःकरणमेवेति । २४
तत्रापि मू.—

यदुक्तमात्मभेदकल्पने गौरवमिति तत्र; प्रामाणिकतया तस्यादोष-
त्वात् । नचात्मभेदे प्रमाणाभावः; सुखदुःखादिविचित्रकार्यस्यैव मान-
त्वात् । अन्यथा त्वन्मते औपाधिकचैतन्यभेदस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् ।
किञ्च त्वन्मते अन्तःकरणचैतन्ययोरुभयोरप्यप्रामाणिकाहमर्थत्वकल्पनमप्रा-
5 माणिकचैतन्याभेदकल्पनं भेदस्यान्तःकरणाधीनत्वकल्पनं भेदप्रतीतेर्भ्रम-
त्वकल्पनं चेति विपरीतमेव गौरवम् । किञ्चान्तःकरणस्याहमर्थत्वेन तस्य
चिरकालावस्थायितया चक्षुःसन्निकृष्टे व्यासङ्गानुपपत्तिः । तथाचान्तःकरणा-
तिरिक्तं मनः करणि प्रतिशरीरमङ्गीकार्यम् । एतदुभयातिरिक्तचैतन्यमप्य-
ङ्गीकार्यमिति मह्यगौरवम् । तथाचान्तःकरणस्यात्मस्यानाभिषेक एव पर्यव-
10 सन्न इति तदतिरिक्तचैतन्यस्याहमर्थत्वकल्पनं अन्तःकरणस्य सावयवत्वक-
ल्पनं तस्य वृत्तिकल्पनं चेति निर्निवन्धनं निष्प्रामाणिकं च ॥

यदुक्तमहमर्थस्यात्मत्वे मामहं जानामीति ज्ञानविषयत्वानुपपत्तिरिति
तदेजानात्, स्वप्रकाशत्वेन वा ज्ञानान्तरेण वा तथा प्रतीत्युपपत्तेः । अभे-
देऽपि विषयविषयिभावस्य समर्थनात् । नच ज्ञानान्तरविषयत्वे सामर्थ्य-
15 नुपपत्तिः; आत्मनो निरवयवत्वेन मनस्संयोगासंभवेऽपि स्वरूपसंबन्धाविरो-
धात्, निरवयवे व्याप्यवृत्तिसंयोगस्य संभवाच्च । अथवा नित्यज्ञानमेवास्तु,
अहमर्थस्य सर्वदा भासमानत्वात् । नचात्मातिरिक्तनित्यज्ञाने प्रमाणाभावः;
मामहं जानामीत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । अन्यथा त्वन्मतेऽपि किमहमर्थविष-
यकज्ञानं चैतन्यरूपं वृत्तिरूपं वा^२ आद्ये ज्ञानाश्रयत्वानुभवविरोधः । अन्त्ये
20 अहमाकारवृत्तेः सन्निकर्षामावेन उत्पत्त्यसंभव इति पर्यनुयोगापत्तेः ॥

अचोक्तमहमर्थस्यात्मत्वे तस्य नित्यत्वेन सुषुप्तौ लयासंभवः, श्रूयते हि
स्वमपीतो भवतीति सुषुप्तौ लय इति, तदप्युक्तम्; आत्मनो लयो
नाम ज्ञानसङ्कोच एव, तथाच लयश्रुतेर्ज्ञानसङ्कोचपरत्वेनाप्युपपत्तेरन्तः-
करणस्याहमर्थत्वकल्पने मानाभावः । तस्याहमर्थत्वेऽपि न तत्स्वरूपस्य
25 विनाशः, सूक्ष्मरूपस्य तस्य सुषुप्ताविव्यहमर्थप्रकाशप्रसङ्गः, इष्टत्वात् ।
न चैवं सुप्तोत्थितस्याहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसङ्गः;

(स्वरूपस्यैवाद्वयार्थमिति रूपतया सादृशपरामर्शासंभवात् । अद्वयस्याप्यमिति
स्वरूपपरामर्शो विधत्त एव । नचाद्वयमित्यमिति रासमिति परामर्शप्रसक्तः ।)
ज्ञानत्वस्याद्वयप्रकारकत्वस्य च स्वरूपाप्रकार्यत्वात् । अन्यथा त्वन्मातेऽप्य
ज्ञानमनुभवदेवाद्वयस्याप्यमिति परामर्शप्रसक्तो दुर्वारः । निचाद्वयमनुभव-
कारणयोर्धैयधिकार्यप्रसक्तः शृण्वानादृताभ्यागमप्रसक्तश्च ॥ ८

यदुक्तं सुषुप्तावप्यन्तःकरणस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानमिति सद्यः, तदा प्रका-
शमान्त्ये सुषुप्तिरित्यतस्तत्परामर्शप्रसक्तः । अप्रकाशमात्रेणैव तदध्यासस्थाना-
चेन तदप्रत्यक्षानासंभवं । यदुक्तम् “असद्व्यावृद्धमम आसीत्” इति ध्रुवि
सूक्ष्मरूपेण (अवस्थाने) प्रमाणमिति, तत्र, तस्या कार्यावस्थाप्रकाशपरत्वो-
पपत्तेः । अनमित्यक्तत्वं प्रसक्तं चोद्वाध इति सुषुम् । तद्योक्तार्थं प्रयोपपत्तेः, 10
कारणस्यानभ्यासिदिष्टरूपेणामित्युच्यमावात् । अन्तःकरणरूपमनसः सुषुप्तौ
ल्योऽप्यनुपपत्तिः, “यथा द्युतिः सूत्रेण प्रतिबद्धो दिश दिश पतित्वा
अन्यत्र आयतनमलम् ॥ यः मनमेव उपोषयते प्रथमेव सत्तु सोम्य त मनो
दिश दिश पतित्वा अन्यत्रायतनमलम् ॥ प्राणमेवोपाययते प्राणमप्यन-
दि सोम्य तन्मनः” इति सुत्या मनसो व्यापारोपरममात्रयवणात् स्वरूपाव- 15
स्थानप्रतिपादनाय ॥

विश्वाद्वयस्यात्मत्वाभावे ईश्वरस्याहबुध्यभावप्रसक्तः । श्रूयते हीश्वरस्याह-
बुद्धिः “हन्ताद्वयमासिंसो देवता” इति । अर्पते च-अहं शृत्वास्तं जगत्
इत्यादि । किञ्च

आत्मानं चेद्विजानीयाद्वयमस्मीति पूरुषः ।

20

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु सधरेत् ॥

इति निष्कृष्टात्मविषयकं ज्ञानमद्वयप्रकारकतयाऽमित्यन्ती धृतिरद्वय-
मवस्थानात्मत्वे विरुध्यते ॥

आत्मन्येव न दोषाय शब्दोऽद्वयमिति यो द्विजः ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा आन्तरिक्षं ॥

25

इति स्मृतिश्च विरुध्यते । तत्र न दोषायेत्यत्र दोषत्व आन्तरिकापादकत्वं,

१८० स्तिं कोणाग्रे मास्ति ।

उत्तरत्र आन्तिलक्षण इत्युक्तत्वात् । शब्दोऽहमित्यत्र बुद्धिरप्यभिप्रेता,
उत्तरत्र आत्मविज्ञानमित्युक्तत्वात् । किञ्च विरजा विपाप्मा भूयासं ब्रह्म-
लोकममिसंभवामीति अहमर्थसवन्धितया मुक्तेः श्रुत्या प्रतिपादनादहमर्थ
एवात्मा । अत एव द्वितीयेऽंशे त्रयोदशे

६ शब्दोऽहमिति दोषाय नात्मन्येष तथैव तत् ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा आन्तिलक्षणः ॥

इति आत्मैवाहंशब्दमुख्यार्थतया स्पष्टं प्रतिपादितः । किञ्चाहमर्थस्याना-
त्मत्वे मुक्तिदशायां तस्य विनाशावश्यंभावान्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।
त्वन्मते ह्यहमर्थ एव प्रवर्तको भोक्ता च । नहि स्वविनाशार्थं स्वयं
१० प्रवर्तते । एवं स्वर्गादिपुरुषार्थाय प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । नचान्तःकरणावच्छिन्न-
चैतन्यस्यैव प्रवर्तकत्वं भोक्तृत्वं चेति नोक्तदोषप्रसङ्ग इति वाच्यम् ; तथा
सति चैतन्यमात्रस्यैवाहमर्थत्वसंभवे किमन्तःकरणस्याहमर्थत्वकल्पनया ।
तस्मादात्मैवाहमर्थो नान्तःकरणमिति सिद्धम् ॥

इति वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायां अहमर्थानात्मत्वभङ्गः ॥

15

श्रीः

अथ अखण्डार्थत्वभङ्गः ।

20

सत्यज्ञानादिवाक्यस्य नाखण्डार्थत्वसंभवः ।

विशिष्टार्थेषु तात्पर्यं सर्ववाक्यस्य निश्चितम् ॥

व्युत्पत्त्यैव हि सर्वेषां तथा वाऽनुभवादपि ।

नानुमानेन तत्सिद्धिर्दृष्टान्तादेरभावतः ॥

सत्यज्ञानादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वं तावदनुपपन्नम् ; लोके वेदे वा सर्व-
स्यापि वाक्यस्य सममिव्याहृतपदार्थसंसर्गपरतया व्युत्पत्तेः । स्वरूपमात्रपरत्वे
२५ च तद्वज्रप्रसङ्गः । अन्यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्यानामपि स्वरूपमात्रपरत्वेन
वैदिककर्ममात्रविलयापत्तेः । नच समानाधिकरणवाक्यानामेव स्वरूपपरत्व-
मिति वाच्यम् ; विनिगमकामावात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । समानाधि-
करणव्यधिकरणवाक्ययोरुभयोरपि संसर्गपरत्वाविशेषात् । इयांस्तु विशेषः

समानाधिकरणत्वात् पदार्थानामभेद संसर्गः, अन्यत्र संवधमात्रमिति ।
मन्त्राभेदेऽपि स्वरूपानतिरेकेण सपर्यायस्याभेदार्थत्वमधिकलमिति वा-
च्यम्, अनेकविरोधविशिष्टविरोधाभेदस्यैव समानाधिकरणत्वापवादत्वे-
नाभेदत्वानिन्दे । एतेनैव पक्षे स्वरूपप्रगमसंभवे पदान्तर्गवेय्यं च ।
नचामत्वादिभ्यामिष्टप्रतिपादनाय मत्वादिपदमिति वाच्यम्, अनन्तपदेन ८
रत्नाभेदमात्रमपि विधेयमात्रमात्रमेव न्यायि विहितत्वात् । किञ्च सत्य-
ज्ञादिवाक्यमयोरपि स्यात्, पदार्थास्तगापापरूपयोग्यतायामात्रमावात् ।
नच पदार्थावाचो योग्यतेति वा यमः, यत्र वाक्यवाक्यस्य वक्षिणा सिद्धेदि-
त्वादायैव सेचनसंभवेत्यजगदापपापितत्वेन योन्यल्पप्रसङ्गात् (मेदनापा-
पितत्वं तु चन्द्रेऽपि नास्ति, तस्य पृथिव्यां वापितत्वात् । तथाच प्रहृष्ट-10
प्रहृष्टश्चन्द्र इति वाक्यस्यायोन्यल्पप्रसङ्गः । किञ्च षष्ठ्यस्वरूपमात्रस्य वाक्या-
यत्वे ऽदेत्यभिप्रेयमावानुपपत्तिः) ऽदेत्य हि प्रातमनात् विधेयम् । नच
पाना ज्ञानयोरेकत्र संभवः ॥

यद्युच्यते तस्य यत्सर्वं ज्ञानमानन्द तद्वैभवादायैव मेदभ्रमादेव
ऽदेत्यभिप्रेयमात्र इति, तत्र, साहजिकमो हि न स्वरूपमेव विषयकः, स्तः15
ये न मिथत इति स्वरूपाभेदस्य निश्चितत्वात् । किन्तु छिद्राब्दवाच्य-
त्वावच्छिन्नमेदविषय एव स वा यः । तथा च सत्यादिवाक्येऽपि ज्ञान-
स्वरूपमिति निश्चयेऽपि आनन्दमिमेवेत्यादिशमं ज्ञानानन्दत्वादि-
विशिष्टमेदविषय इति आनन्दत्वादिविशिष्टाभेद एव वाक्यार्थः स्यादिति
कथमभेदार्थत्वम् । एव च ज्ञानादिवाक्यार्थः असाधारण-20
वाक्यत्वात् प्रहृष्टप्रहृष्टश्चन्द्र इति वाक्यपदित्यनुमानमुक्तरीत्या अभेद-
ार्थत्वभावेन वापितविषयम् । किञ्च विभिन्न लक्षणवाक्यत्वम् असाधार-
णधर्मविशिष्टप्रतिपादकत्व या, स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्व या, असाधारणधर्म-
मात्रप्रतिपादकत्व या, अन्यद्वा नाद्यः, साध्यविरोधात् । असाधारणधर्म-
वैशिष्ट्यज्ञानजनकस्य तदगोचरज्ञानजनकत्वासंभवात् । न द्वितीयः, 25

साध्याविशेषात् । स्वरूपमात्रज्ञानजनकत्वस्य संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वसि-
 ष्धधीनत्वात् । न तृतीयः; असाधारणधर्ममात्रप्रतिपादने ब्रह्मस्वरूपपरत्व-
 व्याघातात् । नान्त्यः; अनिर्वचनात् । एतेन स्वरूपमात्रप्रतीतितयोच्चरितत्वं
 लक्षणवाक्यत्वमिति प्रत्युक्तम्; साध्यवत्तस्यापि सन्दिग्धत्वात् । नच स्वरूप-
 5 प्रश्नानुरोधेन तन्निश्चयः; ब्रह्मविदामोति परमिति पूर्ववाक्यप्रतिपन्नब्रह्मस्व-
 रूपस्य प्रश्नविषयत्वासम्भवात् । स्वरूपातिरिक्तधर्मप्रश्ने हेत्वसिद्धिः दृष्टान्ता-
 सिद्धिश्च, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य चन्द्रपदवाच्यसंसर्गावगाहिज्ञान-
 जनकत्वात् । न चास्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति स्वरूपप्रश्नानुरोधेन
 तस्य स्वरूपपरत्वमेवेति न दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम्; अस्मिन् ज्योति-
 10 र्मण्डले इति ज्योतिर्मण्डलान्तर्भूतचन्द्रस्वरूपस्यापि प्रत्यक्षदृष्टतया स्वरूप-
 प्रश्नानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षेणोत्पन्नमपि चन्द्रस्वरूपज्ञानमनवधारणात्मकमिति
 तस्याज्ञानसंशयनिवर्तकत्वाभावेन स्वरूपप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्न; वर्तुलत्वसक-
 लङ्गत्वप्रकृष्टप्रकाशत्वादिवैशिष्ट्येन चन्द्रस्वरूपस्यानवधारणात्मकत्वासिद्धेः ।
 अन्यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्येनापि ज्ञानमनवधारणात्मकमेव स्यात्,
 15 प्रत्यक्षानधिकविषयत्वात् । ततश्चाज्ञानसंशयानिवृत्तिप्रसङ्गेन कश्चन्द्र इति
 पुनः प्रश्नोत्तरयोः प्रसङ्गः । नचोपदेशसहकृतप्रत्यक्षमेवावधारणात्मकज्ञान-
 जनकमिति वाच्यम्; चन्द्रश्चन्द्रपदवाच्य इत्युपदेशे सति कश्चन्द्र इति
 प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्माच्चन्द्रस्वरूपस्यावधृतत्वात् कश्चन्द्र इति प्रश्नस्य
 चन्द्रपदवाच्यताविषयत्वमेव युक्तम् । स्वरूपमात्रपरत्वे तु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
 20 इति स्वरूपस्य ज्ञाततया कः सोम इति पुनः प्रश्नानुपपत्तेः । तस्य वाच्य-
 त्वपरत्वे तु पूर्वस्यापि तत्परत्वं तुल्यम् । किञ्च धूमपदोत्पन्नस्य धूमेन
 वह्निमनुमिमानस्य को-धूम इति प्रश्नादयो दृश्यते । नच धूमस्वरूपे अज्ञानं
 वक्तुं शक्यम्; लिङ्गव्याप्तिनिश्चयाभावे अनुमित्युच्छेदप्रसङ्गात् ॥

किञ्च कटकदीष्टसाधनतावच्छेदकरजतत्वादिविशिष्टतया प्रत्यक्षेण
 25 रजतावधारणे सत्यव्युत्पन्नरजतपदस्य पुंसः किं रजतमिति प्रश्नादयो
 दृश्यते । नच तत्र रजताज्ञानं वक्तुं शक्यम्; कटकार्थिनस्तस्य रजते प्रवृ-
 त्त्यमावप्रसङ्गात् । अपिच घटशब्दवाच्यः कश्चिदस्तीति निश्चयवतः अयं

पयो मयेति संशय को घट इति प्रश्नश्च दृश्यते । सत्त्वाभेद दृष्ट्या आन-
येति प्रयोऽक्षरद्वन्द्वेनोक्ते मयोऽक्षरद्वन्द्वेन तन्निर्वाणीते अयं घट इति निश्चयात्
संशयादयो निवृत्तन्ते । नच तेषां स्वरूपविषयत्वसंभवनं स्वरूपानवधारणे
घटिभिरुपपत्तेः । ननु चन्द्रविषयप्रश्नोपरमात्मयोर्न च द्रवद्रव्याभ्याम्
विषयः, चन्द्रश्चन्द्रद्रव्याभ्याम् इत्यामवाचये । अन्वयविशिष्टे च द्रवद्रव्याभ्याम् ८
स्वरूपाणि निश्चयेन तयोर्नास्तिपदव्यायोगादिति चेत्—उच्यते, आत्मवाचयेन
साहचरिभिर्य किं च द्रवद्रव्यपदविभक्तं पुनरुत्तं तद्विगृहीतो वा ? नाह,
तस्य साहचर्यप्रश्नपदार्थमवाच । तस्य न साहचर्योऽस्तीत्यत्र उभयसिद्धयः ।
नहि चन्द्रविशिष्टे च पदव्युत्पत्तिमत को घट इति प्रश्न संभवति । न
द्वितीयः, तस्य चन्द्रदेन चन्द्रत्वविशिष्टोपासममेनामापारजपमविशिष्टे 10
च द्रवद्रव्याभ्याम्सावधारणासंभवे । तत्र च द्रवद्रव्यरक्षासंभवात्, जगत्-
पारजपमविशिष्टा अस्तीत्यस्यैव व्यवहारोऽप्यात् । अन्यथा गवयो
गवयपदवा य इति निश्चयेन कीदृशो गवयः गोसदो गवय इति प्रश्नो-
परयोरमावप्रसङ्गात् तयोर्न्यस्यत्वाद्यन्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, लोके
वाच्यत्वविषयकप्रश्नोपरमानोच्छेदप्रसङ्गात् । नच मत्स्य गणसहितद्विषययोऽप्य 15
प्रश्न इति वाच्यम्, चन्द्रश्चन्द्रविमिति निगमाया च द्रव्यरूपगित्युप-
रेणापि वृत्त्यात् । मट्टप्रकाराश्चन्द्र इत्युपरेणानिष्टविप्रसङ्गात् । उभयो
स्वरूपरत्नाविरोधात् । स्वरूपान्तिरिक्तप्रतिपादने आनन्दार्थत्वमङ्गः । नच
पदान्तरसममिव्याहृतपदस्य स्वरूप गणमेव तद्विगतकमिति वाच्यम् ; पदान्-
न्तरसममिव्याहारस्य ज्ञाने विषयविरोधानापायकत्वयाऽप्रयोजनत्वात् । नच 20
मट्टप्रकारानपदेनापातत प्रतीतिविषयमट्टप्रकारसंज्ञा विव्यक्तिविरोध एव
दृश्यत इति व्यक्तियोगोपमित्या संशयनिवृत्तिरप्यपेक्षेति वाच्यम् ; व्यक्तित्व-
विरोधोपस्थितौ मट्टप्रकारासंज्ञाभित्त्वस्य विरोधणस्येऽन्यपञ्चाधत्त्वज्ञाने ।
उपलक्षणत्वेन संशयानिवृत्तिरनिवार्या । नहि मट्टप्रकारापातप्रतीतिरेव 25
संशयनिवर्तिका । तथा च सति प्रश्नवाचनानुगुण्येनोपरस्य स्वरूपमा-
नपरत्वकल्पनामयासवैयर्थ्यात्, संशयनिवर्तकज्ञानविषयपरत्वकल्पनस्यैव

युक्तत्वाच्च । यः कश्चिच्चन्द्र इति वाक्येनापि संशयनिवृत्तिप्रसङ्गः, स्वरूप-
भात्रपरत्वाविशेषात् ॥

नच यद्ययं चन्द्रो न स्यात्तदा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्याप्तप्रयोगवि-
षयो न स्यादिति तर्कावतारार्थं पदान्तरसमभिव्याहार इति वाच्यम्;
5 तादृशतर्कस्य प्रकृष्टप्रकाशत्वविशिष्टपरत्वकल्पनानुकूलत्वात् । उत्तरवाक्येन
प्रकृष्टप्रकाशत्वविशिष्टबोधे सत्येव तन्मूलतर्कस्य प्रवृत्तेः । अन्यथा तादृश-
प्रयोगवैयर्थ्यादेव । किञ्च करणवैशिष्ट्यसंपादको ह्ययं तर्कः किं स्वत एव
संशयं निवर्तयति, उत तत्सहकृतशब्दजन्याखण्डार्थत्वज्ञानद्वारेण ? नाद्यः;
अखण्डार्थत्वकल्पनवैयर्थ्यात्, तर्कादेव प्रश्नशान्तेः । नान्त्यः; तस्य व्यक्ति-
10 विशेषोपस्थितित्वाभावेन संशयानिवर्तकत्वात् । नचोक्ततर्कानवतारेऽपि प्रकृ-
ष्टप्रकाशादिवाक्यजन्यं ज्ञानं प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तौ चन्द्रत्वविशिष्टविषयम्, यः
कश्चिच्चन्द्र इति वाक्यजन्यज्ञानं तु न तथेति वैषम्यमिति वाच्यम्; तथा-
सति प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यस्य विशिष्टपरत्वप्रसङ्गात् । तादृशज्ञानस्य विशि-
ष्टार्थविषयकत्वात् ॥

15 ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यस्य न चन्द्रपदवाच्यताविषयत्वसं-
भवः, प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानवाच्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वादिति चेन्न; प्रकृष्टप्रकाश-
विशिष्टव्यक्तौ चन्द्रपदवाच्यत्वग्रहणानन्तरं लाघवसहकृतप्रमाणेन चन्द्रत्वे
चन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वग्रहेण विरोधाभावात् । नहि प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानान-
न्तरमेव वाच्यत्वग्रह इति नियमः; गोसदृशो गवय इत्यादौ तदभावात्,
20 किन्तु वाच्यत्वनिर्वाहकतया प्रवृत्तिनिमित्तं कल्पनीयमिति ॥

यद्वा प्रकृष्टप्रकाशपदेन प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिविशेषनिष्ठा चन्द्रत्वजाति-
र्लक्ष्यते । तत्पुरस्कारेण चन्द्रपदवाच्यत्वग्रह इति न काचिदनुपपत्तिः ॥

वस्तुतस्तु गोसदृशो गवय इत्यत्र सादृश्यविशिष्टव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं
प्रत्यक्षदृष्टं गवयत्वं निमितीकृत्य यथा गवयपदवाच्यत्वग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि
25 वाक्यश्रवणानन्तरं प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिगतं प्रत्यक्षदृष्टं चन्द्रत्वं निमितीकृत्य
चन्द्रपदवाच्यत्वग्रह इति ॥

ननु चन्द्रपदेन चन्द्रपदवाच्यत्व किमुल्यवृत्त्या बोध्यते लक्षणया वा ?
नाथ, चन्द्रपदस्य तदवाचकत्वात् । न द्वितीय, मुस्त्याद्येचन्द्रत्वसंबन्धित्वेन
ज्ञानादुपदेरावेयव्यर्थम्, तदज्ञाने च लक्षणासंभव इति चेन्न, सामान्यतश्च-
न्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणत्वेन नानेऽपि लक्षणासंभवात् । किञ्च
भवतु महत्प्रकारश्चन्द्र इत्यादौ कश्चन्द्र इति स्वरूपप्रश्नानुरोधेनासङ्गा- 5
र्थत्व, सत्यज्ञानादिवाक्ये तादृशप्रश्नाभावेन कथमसङ्गार्थत्वम् । नचैतद-
नुरोधेनात्रापि प्रश्नकल्पनेति वाच्यम्, सत्त्वप्रतिपादनपरवाक्यस्य ब्रह्मानु-
वादेन सत्यत्वादिगुणविशिष्टप्रतिपादनपरतया प्रभोचरत्वे ममाणामावात् ।
सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म, यो वेद निहित गुहायां परमे व्योमन्, सोऽद्भुते सर्वान्
कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चितेति, सत्यज्ञानानन्तब्रह्मज्ञानानुवादेन मोक्षहेतु- 10
त्वप्रतिपादनपरतया लक्षणवाक्यत्वासंभवाच्च ॥

किञ्च सत्यज्ञानादिवाक्यस्यासङ्गाद्यत्वे वाक्यत्वव्यापात । सममिव्या-
हृतपदोपस्थापितसंसर्गगोचरज्ञानजनकत्व हि वाक्यत्वम् । तदगोचरप्रमा-
जनकत्व असङ्गाद्यत्वम् । एव पदवाक्यविभागानुपपत्तिश्च । संसर्गगोचर-
ज्ञानजनकत्वं वाक्यत्व तदगोचरज्ञानजनक पदमिति हि पदवाक्यविभाग । 15
नहि पदसमुदाय एव वाक्यम्, घट कुम्भः कलश इति पदसमुदायस्य
घट पट कुब्जमिति पदसमुदायस्य च वाक्यत्वमसम्भवात् । नचेद पदमेव न
वाक्यमिति वाच्यम्, पक्षहेतुर्वाक्यपदविरोधात् । पदपक्षत्वे तु प्रत्येक
पदस्य संसर्गानवगाहिज्ञानजनकत्वेन सिद्धसाधनम् । नचापर्यायत्वे सति
एकप्रातिपदिकमात्रार्थत्वम् सत्यादिपदानां स्वरूपमात्रपरत्वाविशेषेण पर्याय- 20
तया बाधात् । नच प्रातिपदिकमात्रार्थपरत्वमसङ्गाद्यत्वमिति वाच्यम्,
सत्यज्ञानादिवाक्ये द्वितीयया कर्मत्ववैशिष्ट्यप्रतिपादनेन प्रातिपदिकमात्रार्थ-
परत्वासिद्ध्या प्रातिपदिकादर्थान्तरं मात्रपदव्यवच्छेद्यमिति यत्तज्ज, तथाच
पारिभाषिकत्वापचेर्वैशिष्ट्यान्तराप्रतिपादकत्वमसङ्गार्थत्वमिति किमिति न
श्रूया ? पारिभाषिकत्वस्योभयत्राविरोधात् । अस्तु वा तदसङ्गार्थत्व 25
तथापि न त्वदमिममनिर्विरोपस्वरूपसिद्धि, कर्मत्वविशिष्टस्यैव प्रतिपाद-
नात् । तदप्रतिपादने च ब्रह्म यो वेदेति तत्कर्मकवेदनानन्वयमसङ्ग । तद्वी-

त्याध्याहारे स एव दोषः । तथापि तत्पदेन कर्मत्वविशिष्टबोधने न निर्वि-
शेषस्वरूपसिद्धिः । अत एव सत्यज्ञानादिवक्तव्यमखण्डार्थं प्रातिपदिकार्थ-
मात्रप्रश्नोत्तरत्वात् इत्यनुमानं निरस्तम् ॥

यदप्युक्तं तत्त्वमस्यादिवक्तव्यमखण्डार्थं परस्परनिरूपितकार्यकारणभावा-
४ नधिकरणद्रव्यगोचरसमानाधिकरणवाक्यत्वात् सोऽयं देवदत्त इति वाक्य-
वत् । नीलमुत्पलमिति वाक्ये व्यभिचारवारणाय द्रव्यगोचरेति । मृच्छट इति
वाक्ये व्यभिचारवारणाय कार्यकारणभावानधिकरणेति । असंभवनिरासाय
परस्परनिरूपितेति । नच दण्डी पुरुष इति वाक्ये व्यभिचारः; तत्र
दण्डपुरुषयोः सामानाधिकरण्याभावादिनिप्रत्ययेन दण्डसंबन्धविशिष्टस्यैव
10 पुरुषसामानाधिकरण्यप्रतीतेः । दण्डसंबन्धश्च द्रव्याद्रव्यसाधारण इति
न द्रव्यसमानाधिकरणत्वम् । नचैवं दृष्टान्ते साधनवैकल्यं, तत्तायां
द्रव्याद्रव्यसाधारणत्वादिति वाच्यम्; तत्तायां नानात्वेन देवदत्ततत्तायां
द्रव्यमात्रनिष्ठत्वेन द्रव्यगोचरसमानाधिकरणवाक्यत्वात् ॥

नचैवं द्रव्यं धट इति वाक्ये व्यभिचारः, तत्र द्रव्यधटपदार्थ-
15 योरभेदेन कार्यकारणभावानधिकरणद्रव्यगोचरसमानाधिकरणवाक्यत्वादिति
वाच्यम्; तत्र वाक्यार्थप्रतीतिविषययोरभेदेऽपि पदार्थयोर्भेदेन कार्यकारण-
भावानधिकरणतया तदधिकरणगोचरसमानाधिकरणवाक्यत्वाभावात् यद्वा-
परस्परनिरूपितधाराधेयभावरहितपदार्थकसमानाधिकरणवाक्यत्वात्, सोऽयं
देवदत्त इति वाक्यवत् ।

20 नच दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्; सोऽयमिति पदद्वयलक्षितस्वरूपैक्यस्य
तेन वाक्येन प्रतिपादनादिति तदप्युक्तम्; तथाहि तत्र प्रथम-
हेतुस्तावदनुपपन्नः; अयं धट इति वाक्ये व्यभिचारात् । न चेद-
न्तायां द्रव्याद्रव्यसाधारणत्वेन द्रव्यगोचरत्वाभावाच्च व्यभिचार इति
वाच्यम्; तत्तायां इवेदन्तायां अपि नानात्वेन धटेदन्तायां द्रव्यमा-
25 त्रनिष्ठत्वात् । द्वितीयहेतुरप्युक्तः—कुम्भखं परिच्छन्नं जलसूर्यः कर-
सहस्रशाली इति वाक्ये व्यभिचारात् । त्वया यावद्धर्मोपाधिकमे-
दाङ्गीकारात् । समानाधिकरणवाक्ये व्यभिचाराच्च । जीवेश्वरभेदस्य

स्वाभाविकस्य समर्थितत्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्ये हेतो रूपासिद्धेः । तत्र
 पृतीयहेतुरप्युक्तः, आन्तोदीरितवाक्ये “दण्डी पुरुष” इत्यादौ व्यभि-
 चारात् । किञ्च यदेकपदविरोपणस्य पदान्तरार्थत्वापेयत्वाभावो विवक्ष्यते,
 तदा दृष्टान्ते साध्यसाधनवैकल्यम् । तत्राया इदपदार्थापेयत्वेन तदभावा-
 भावात् । अत्र यदुक्तम्—किं “सोऽयं देवदत्त” इत्येतत् तत्पदेनन्ते एकमृची इति ८
 बोधयति, किं सोऽयमित्येव प्रतीति एकवृत्तित्वे तात्पर्यमिति । नाद्यः ;
 तदिदं योऽप्येतदन्ताविशिष्टबोधकत्वेन एकवृत्तित्वबोधकपदभावात् ।
 नच देवदत्तवृत्तित्वमेव बोधयतीति वाच्यम्, तथा सति तस्य देवदत्त-
 भेदेऽप्युपपत्तौ तेन भेदममानुवृत्तिप्रसङ्गात् वृत्तिपदभावाच्च । न द्वितीयः ;
 एकवृत्तित्वतात्पर्यकल्पनात् अमेदरूपत एकत्वं एव तात्पर्यकल्पनस्य लघु-10
 त्वात् । तस्मादमेद एव वाक्यार्थ इति न साध्यसाधनवैकल्यम् ॥

किञ्च समानाधिकरणवाक्यानाममेद एव तात्पर्यम् । तत्र च विशिष्ट-
 भेदे विशेषणानामप्यभेदो वक्तव्यः, वाच्यैकदेशो अन्वयाव्युत्पत्तेः । तथा
 च प्रकृते तत्पदेतयोर्भेदासंभवेन देवदत्ताभेदावच्छेदकतया अन्वयो
 वक्तव्यः, स च न संभवति, तयोरेवच्छेदकत्वासंभवात् । अवच्छेदकत्व 15
 अवच्छेद्यान्यूनकालीनत्वम्, नच तयोस्तदस्ति, अवच्छेद्यदेवदत्ताभेदान्यून-
 कालीनत्वात् । नच यद्वक्ष्या ज्ञाते यत्प्रतीयते तत्तदवच्छेदकमिति
 वाच्यम्, उपलक्षणस्याप्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । विरोपणमेव अवच्छेदकः,
 तस्मात्स्वरूपलक्षणया अमेद एव वाक्यार्थ इति, तदुक्तम्, अमेद-
 मात्रस्य बुभुक्षितत्वेन वाक्यार्थत्वाभावात् । पूर्वोपरकालीनदेवदत्तभेद-20
 अनस्य ततोऽनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मात्तत्पदेताभ्यामेद एव वाक्यतात्प-
 र्यम् । नच तत्र तयोरेकलक्षणत्वमेवेति वाच्यम्, तथासति वस्तुगत्या
 तत्पदेताभ्यामयोस्तदमेद एव वाक्यार्थ इति पर्यवसन्नम् । न बुभुक्षितत्वेन स
 वाक्यार्थ इत्युक्तं तदुक्तम् । विशिष्टाभेदपरवाक्यस्य विशेष्यमात्र-
 भेदो न व्युत्पत्तिसिद्ध इति सदेव व्युत्पत्तिविरुद्धम् । नीलव्युत्पन्न नीलो घट 25
 इत्यादौ एकपदप्रतिपन्नविरोप्यस्य अपरप्रतिपन्नविरोप्यमात्राभेद एव व्युत्प-
 त्तेर्लोकसिद्धत्वात् । उभयाभेदपरत्वस्य समानाधिकरणवाक्ये कल्पदर्शनात् ।

नच तर्हि विशेषणानामवच्छेदकत्वेनैवान्वय इति पर्यवसन्नम्, नहि तत्ते-
दन्तयोस्तात्संभवतीत्युक्तमिति वाच्यम् । अवच्छेदान्यूनकालीनत्वस्यावच्छेद-
कपदार्थत्वासिद्धेः । तथात्वे दण्डी पुरुषः श्यामो घट इत्यादौ दण्डादेरेवा-
वच्छेदकतयानन्वयप्रसङ्गात् । दण्डी नास्तीत्यत्र दण्डस्याभावसंसर्गान्व-
5 वच्छेदकत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादवच्छेदकत्वं स्वरूपसंबन्धविशेष एवेति तत्तेदं-
तयोरपि नावच्छेदकत्वेनान्वयानुपपत्तिः ।

अयमत्र निष्कर्षः, व्यधिकरणवाक्यानां समानाधिकरणवाक्येष्वपि
मृद्धटः नीलोत्पलं दण्डी पुरुष इत्यादिवाक्यानां च सखण्डार्थत्वमङ्गीकृत्यापि
सत्यादिवाक्ये तत्त्वमस्यादिवाक्ये च तदनङ्गीकारेण खण्डार्थत्वमङ्गीकृत्य
10 तत्साधनाय प्रकृष्टप्रकाशवाक्ये देवदत्तामेदवाक्ये चाखण्डार्थत्वं साध्यत-
स्तव कोऽभिप्रायः ? किमौपनिषदस्य प्रधानार्थस्य सत्यादिवाक्याखण्डार्थतां
विना दुरुपपादत्वात् अखण्डार्थत्वसाधकामावेऽपि काशं कुशं वावलम्ब्यापि
प्रयोजनगौरवात् प्रमाणविरुद्धमप्यखण्डार्थत्वं साध्यनीयमित्यभिप्रायः,
अथवा वस्तुनो निर्विशेषत्वात् तथाङ्गीकार्यमिति । नाद्यः; साधकामावेना-
15 प्रामाणिकस्याखण्डार्थत्वस्य गुरुभूतप्रयोजनसाधकत्वासंभवेन तादृशप्रयोजक-
त्यागस्यैवोचितत्वात् ॥

किञ्च किं तद्गुरुभूतं प्रयोजनम् ? न तावद्वैतसिद्धिः प्रयोजनम्; सत्यज्ञा-
नादिवाक्याखण्डार्थत्वाभावेऽपि नेह नानास्तीत्यादिभेदनिषेधश्रुतिभिरेवाद्वैत-
सिद्धेः लोकव्युत्पत्तिविरुद्धाखण्डार्थत्वकल्पनाया निर्मूलत्वत् । ननु वाक्य-
20 जन्याधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारो ह्यविद्यानिवर्तकः, वाक्यजन्यस्य च तादृशत्वं
निर्विशेषग्रहस्वरूपमात्रविषयकत्वमेव, तादृशज्ञानजनकं हि सत्यज्ञानादि-
वाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यं चेति चेन्न; अधिष्ठानसाक्षात्कारो ह्यविद्यानिव-
र्तकः ननु निर्विशेषिताधिष्ठानसाक्षात्कारः अतत्त्वाविषयतादृशसाक्षात्कारो
वा, गौरवात्, अन्यथा यज्ञदत्तीयशुक्तौ रजतभ्रमवतो देवदत्तीयत्वेन शुक्ति-
25 साक्षात्कारेण भ्रमनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तादृशाधिष्ठानसाक्षात्कारश्च विशिष्टपरेण
तत्त्वमस्यादिवाक्येनापि संभवतीति नाखण्डार्थत्वसिद्धिः । चरमसाक्षात्कारस्य
[तदवच्छेदकवृत्तिविषयत्वावश्यभावेनातत्त्वविषयत्वस्यावर्जनीयत्वाच्च । यत्तु

किञ्च लक्षण्या स्वरूपमेदपरत्वे मुख्यार्थसंबन्धित्वेन स्वरूपप्रतीति-
रस्ति न वा । आद्ये अखण्डार्थत्वमङ्गः । अन्त्ये स्वरूपविशेषप्रतीतिनियमस्या-
कस्मिकत्वप्रसङ्गः । वस्तुतस्तु मित्रप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे
वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । इदं च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वे कथं
८ स्यात् सामानाधिकरणवाक्यत्वम् । नच मुख्यार्थबोधनदशायां मित्रप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वं लक्ष्यार्थबोधनदशायामेकार्थकत्वमिति वाच्यम्; एकार्थबुद्धौ
मित्रप्रवृत्तिनिमित्तविषयकत्वस्यैव सामानाधिकरण्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा
विषं मुञ्चेत्यादिवाक्यस्य अर्थवादानां च सामानाधिकरणवाक्यत्वप्रसङ्गात् ।
उत्तरीत्या मुख्यार्थलक्ष्यार्थप्रतीत्या मित्रप्रवृत्तिनिमित्तकत्वस्य एकार्थकत्वस्य
१० च सत्त्वात् । तस्मात्प्रवृत्त सामानाधिकरणवाक्ये विशिष्टाभेद एव आर्थ-
प्रतीतिविषय इति नाखण्डार्थत्वसिद्धिः ॥

। नन्वेवं सति सिद्धान्ते तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य कथं सामानाधिकरण्यं ?
जीवब्रह्माभेदानभ्युपगमादिति चेन्न; तत्त्वंपदयोरुभयोरपि ब्रह्मपरत्वेन
सामानाधिकरण्याविरोधात्, त्वंपदस्य च ब्रह्मपरत्वं, शरीरवाचिशब्दस्य
१५ शरीरिपर्यन्तव्युत्पत्तेः । जीवस्य च ब्रह्मशरीरत्वं यस्यात्मा शरीरमित्यादि-
श्रुतिसिद्धम् । मध्यमपुरुषपदप्रयोगस्तु युष्मच्छब्दोपपदत्वादविरुद्ध इति
न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥

इति श्रीवेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायामखण्डार्थत्वमङ्गः ॥

20

श्रीः

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

११००००००

25

प्रपञ्चस्य तु मिथ्यात्वमैक्यं जीवेशयोस्तथा ।

अहमर्थात्मभिन्नत्वमखण्डार्थत्वमप्यसत् ॥

सत्यज्ञानादिवाक्यस्य मायिभिः परिकल्पितम् ।

बहुश्रुतिविरोधेन सत्तर्कैरपि खण्डितम् ॥

अयमत्र निष्कर्षः । मायिमते भेदश्रुतीनां जीवशरीरत्वजगदुपादानत्व-

प्रतिपादकश्रुतीनां तादृशस्मृतीतिहासपुराणागमसूत्राणां प्रत्यक्षादीनां चा-
मामाप्यम् । अद्वैतपरवाक्यानामपि पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थपरत्वानङ्गीकाराद-
मामाप्यम् । यदुपु पदेषु लक्षणा । निर्गुणश्रुतीनां वाक्यान्तरेण हेयगुण-
विषयत्वेऽवगते सकलकल्याणगुणविषयत्वस्यापि कल्पनायां सर्वज्ञत्वाद्यनन्त-
कल्याणगुणश्रुतीनाममामाप्यम् । अखिलहेयप्रत्यनीके परस्मिन् ब्रह्मणि ४
हेयरूपाज्ञानाश्रयत्वतश्चिरोधानजन्ममरणविविधविचित्रयातनादिसकलहेया-
स्पदत्वकल्पन स्वस्य तादृशब्रह्मणि पूर्वसञ्चितानन्तस्पर्कीयदुरितमूलभ्रष्टेषां
विष्करणमित्याद्यनन्तदोषा ॥

माध्वमते श्रुतिस्मृतिप्रतिपक्षवगदुपादानत्वमत्र , गुण्यतिरेकेण गुण-
निराकरणेऽपि निर्गुणनिराकरणमित्यादयो दोषा प्रादुष्यु ॥ 10

मेदामेदवादस्तु मेदामेदयो परस्परविरोधादेव गर्भसावनिरस्त ।

विशिष्टाद्वैतवादे तु मेदश्रुत्यमेदश्रुतिपटकश्रुतीनां तादृशस्मृतीतिहास-
पुराणानां प्रत्यक्षादीनां च मामाप्यमिति न कस्याप्यमामाप्यमिति । श्रीमन्नारा-
यणस्यैव परत्वविषये वेदान्ताचार्यैरनुगृहीतम्—

आत्मैक्यं देवतैक्यं त्रिकैसमधिगतातुल्यतैक्यं त्रयाणा- 15

मन्यत्रैश्वर्यमित्याद्यनिपुणकण्ठितीराद्रियन्ते न सन्त ।

त्रयन्तैरेककण्ठैस्तदनुगुणमनुव्यासमुल्लोकिमिदं

श्रीमन्नारायणो न पतिरखिलवतुर्भुक्तिदो मुक्तमोक्ष ॥

अत्र श्लोके अनिपुणकण्ठिरिति वदतामय माव आत्मैक्यादिक-
मत्यन्तानुपपन्नमिति कथमत्यन्तानुपपन्नत्वम् ? उच्यते, आत्मैक्यं तावदनु- 20
पपन्नम् , यस्याकाश शरीरं, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां, उत्तम पुरुष
स्त्वन्य , दासभूता स्वत सर्वे आत्मान परमात्मन , इत्याद्यनन्तप्रमाणवि-
रोधात् , यद्व्युक्तव्यवस्थानुपपत्ते , ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधाच्च । देव-
तैक्यमित्याद्यनुपपन्नम् , तदेवतानां परम च दैवतं, स आत्मा अज्ञान्यन्या-
देवता , नारायणस्य चाज्ञानि सर्वदेवानि चामयन् इत्यादिबहुप्रमाणविरो- 25

घात् । परब्रह्मणस्त्रिमूर्त्यतिरिक्तत्वं त्रयाणां तुल्यता ऐक्यं परब्रह्मव्यतिरिक्ते
चतुर्मुखे शिवे वा परत्वमिति पक्षचतुष्टयमप्यनुपपन्नम् ;

नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।

पुरुषाच्च परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ।

- 5 यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्, अतः परं नान्यदणीयसं हि, न तस्येशो
कश्चन, पतिं विश्वस्यात्मे श्वरं, न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते, न त्वत्सत्समो-
ऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ।

भूतः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।

न वासुदेवात्परमस्ति दैवतं, न दैवं केशवात्परम् ।

- 10 विष्णुरेव परं ब्रह्म त्रिमेदमिह पठ्यते ।

नारायणः परं ब्रह्म पञ्चगाशिनवाहनः ।

वासुदेवः परं ब्रह्म परमात्मा परात्परः ।

नारायणामिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।

वदन्ति यत्तत्त्वाविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमव्ययम् ।

- 15 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्धते ।

स ब्रह्मा स शिवः, स ब्रह्मा स ईशानः, ब्रह्मा च नारायणः, शिवश्च
नारायणः,

यन्नामिपञ्चादमवन्महात्मा प्रजापतिर्विश्वसृष्ट्रिश्चरूपः, नारायणाद्ब्रह्मा
जायते नारायणाद्बुद्धो जायते, सर्वाणि भूतानि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते
20 नारायणात्प्रवर्तन्ते नारायणे प्रलीयन्ते, नैवेह किञ्चनात्र आसीत्, दिव्यो
देव एको नारायणः, एको ह वै नारायण आसीत् न ब्रह्मा नेशानः, ब्रह्म-
विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते ललाटात् क्रोधजो रुद्र इत्यादिवहुप्रमाण-
विरोधात् । तन्नाशानिपुणफणितीः सन्तो नाद्रियन्ते आत्मैक्यादिकं नाङ्गी-
कुर्वन्तीत्यर्थः । सतामनमिमतत्त्वादेवास्याप्यनमिमतमिति भावः ॥

स्यसिद्धान्तं दर्शयति—अथ नैवेति ॥ अत्र “त त्वौपनिषदं पृच्छामि, त त्वौपनिषदं पुरः पृच्छामि, यत्तदसाधुपरो विश्वरूपः, सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति” इत्यादिवाक्यानि विवक्षितानि
तदनुगुणमनुव्यासमुक्त्योक्तिमिरित्यनेन,—

“विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ।

८

ये च वेदविदो विष्णवे चाध्यात्मविदो जना ।

ते वदन्ति महात्मानं पृच्छन् धर्मं सनातनम् ॥

नारायणपरा वेदा, ब्राह्मदेवपरा वेदा, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्या-
दिवचनानि विवक्षितानि ॥

न पतिरखिलतनुरित्यनेन “ईशानो मृतमन्यस्य, इन्द्रो राजा जगतो १०
य ईशो, घाता ददातु नो रयिमीशो जगत् पति, घातु मसादान्महिमान-
मीश, य पर स महेश्वर, न तस्येरो कश्चन, ईश सर्वस्य जगत्, प्रमु-
प्रीणाति, सर्वस्य प्रमुनीधान, सर्वस्येत्तान सर्वस्याधिपति, पति विश्वस्यात्मे-
श्वरं, ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति, पति पतीनां परम परस्तात्” इत्यादीनि
विवक्षितानि ॥

१६

मुक्तमोक्ष इत्यनेन—“तमकष्टं पश्यति धीतथोक्तं, अमृतस्य परं सेवुं,
उतामृतत्वस्येत्तान, अध्यात्मयोगाधिगमेन गम्य, मत्वा धीरो हर्षथोक्तौ
जहाति, तमेव विद्वानमृत इह भवति नान्यं पन्था अयनाय विधत्ते,
ज्ञात्वा तमेव मनसा हृदा च मूयो न मृत्युमुपयाति विद्वान्, तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नारायणं महाज्ञेयं, ब्रह्मविदामोति परम्, परमे १०
ज्योमन्, सोऽमुते सर्वान्कामान् सह, ब्रह्मणा विपश्चितेति” इत्यादीनि विव-
क्षितानि ॥

तस्मात् श्रीमन्नारायण एव सर्वसात्परः जगत्कारणभूतो मोक्षप्रदो
मुक्तमोक्षो जगच्छरीरो जगत्पतिरिति सिद्धान्तं सुप्रतिष्ठित इति ॥

श्रीमद्रामानुजार्यप्रमुखगुरुवरप्राप्तवेदान्तसिद्धान्
 सर्वश्रुत्यन्तवीकयानुगुणसुललितान् सम्यगालोच्य सर्वान् ।
 अर्थानाचार्यवर्यः शुभगुणजलधिः सर्वविद्वत्प्रबुधैः
 व्याकुर्वन्वेदमौलेर्विजयफणितिना वर्द्धते श्रीमहार्यः ॥

५

श्रीः हरिः ओम्

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीमहाचार्यचरणारविन्दसेवासम-
 धिगतसकलशास्त्रहृदयेन श्रीमद्बाधूलसुन्दरजामातृ-
 देशिकसूनुना श्रीसुदर्शनगुरुणा विरचितायां
 वेदान्तविजयमङ्गलदीपिकायामद्वैत-
 विद्याविजयोपन्यासः संपूर्णः ॥

10

संपूर्णो च विजयमङ्गलदीपिका ॥

हरिः ओम् ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

15

श्रीबालकृष्ण शुद्धाद्वैत संस्कृत पुस्तकालयकी मुद्रापित साम्प्रदायिक पुस्तकें.

संस्कृत.	मूल्य		मूल्य
श्रीबालकृष्णचम्पू ...	२	शुद्धाद्वैतदर्शन [द्वि. भाग हिन्दी]	॥०
अणुभाष्य पञ्चटीकासहित ..	३	„ [तृ. भाग हिन्दी]	॥
वादावलि ..	२	„ [प्रथम और द्वितीय	
वेदान्तचिन्तामणि ...	१	भाग गुजराती]	१
भक्तिहंस ...	१	„ [तृतीय भाग गुजराती]	॥०
पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद ...	॥	मराठी प्र. भा. ...	॥०
सिद्धान्तसिद्धापगा ...	॥	सेवाकौमुदी [हिन्दी] ...	॥
निर्णयार्णव ...	॥	शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार [हिन्दी]	॥०
यमुनाष्टक श्रीपुरुषोत्तमजीकृत ...	१	शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार [गुजराती]	१०
यमुनाष्टक श्रीहरिरायजीकृत ...	१०	न्यासादेश [हिन्दी] ..	८॥
बालबोध ...	१	„ [गुजराती] ...	८॥
„ देवकीनन्दनजीकृत ...	१०	गीतातात्पर्य [हिन्दी] ...	१॥
सिद्धान्तमुक्तावलि ...	१	„ [गुजराती] ...	१०
सेवाकौमुदी ...	८॥	गीता-भगवद्धर्मबोधिनी	
माण्डूक्योपनिषत् ...	॥	[गुजराती टीका] ...	१
दर्शनदर्श ...	८॥	श्रीमद्वल्लभाचार्य और उनके सिद्धान्त ३	
स्तुतिपारिजात ...	८॥	सिद्धान्तारहस्यकी विवृति	
व्याख्यानरत्नावलि ...	८०	[हिन्दी टीकासहित] ...	॥०
श्रीनृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ...	१०	श्रीमद्वल्लभाचार्य [हिन्दी] ...	८०
छान्दोग्योपनिषत् ...	१०	श्रीराधाकृष्णतत्त्व [हिन्दी] ...	८०
विद्वन्मण्डनोद्घातः ...	१	ब्रह्मसम्बन्ध [हिन्दी] ...	८०
निवाहोपनयनादिकर्मणा मन्त्राक्षताः	१॥	षोडशग्रन्थ [प्रजभाषा]	॥
हिन्दी तथा गुजराती.		वैष्णवद्विजाना सध्यातर्पण	
शुद्धाद्वैतदर्शन [प्रथमभाग हिन्दी]	॥	[गुजराती भाषासहित]	८॥

अन्य सब प्रेसोंकीभी पुस्तकें हमारे यहाँ मिलती हैं विशेष जाननेके लिये ८॥ का टिकट भेजकर सूचीपत्र मंगाओ ।

मेनेजर

श्रीबालकृष्णपुस्तकालय, बडामन्दिर, भूलेश्वर, बम्बई.

श्रीबालकृष्ण शुद्धाद्वैत संस्कृत पुस्तकालयकी मुद्रापित साम्प्रदायिक पुस्तकें.

संस्कृत.	मूल्य		मूल्य
श्रीबालकृष्णचम्पू ...	२	शुद्धाद्वैतदर्शन [द्वि. भाग हिन्दी]	११०
अणुभाष्य पञ्चटीकासहित ...	३	„ [तृ. भाग हिन्दी]	११०
वादावलि ...	२	„ [प्रथम और द्वितीय	
वेदान्तचिन्तामणि ...	१	भाग गुजराती]	१
भक्तिहंस ...	१	„ [तृतीय भाग गुजराती]	११०
पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद ...	१=	मराठी प्र. भा. ...	११०
सिद्धान्तसिद्धापगा ...	१=	सेवाकौमुदी [हिन्दी]	१=
निर्णयार्णव ...	१=	शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार [हिन्दी]	१
यमुनाष्टक श्रीपुरुषोत्तमजीकृत ...	१	शुद्धाद्वैतसिद्धान्तसार [गुजराती]	१
यमुनाष्टक श्रीहरिरायजीकृत ...	१	न्यासादेश [हिन्दी]	८=
बालबोध ...	१	„ [गुजराती]	८=
„ देवकीनन्दनजीकृत ...	१	गीतातात्पर्य [हिन्दी]	११
सिद्धान्तमुक्तावलि ...	१	„ [गुजराती]	१०
सेवाकौमुदी ...	८=	गीता भगवद्धर्मबोधिनी	
माण्डूक्योपनिषत् ...	११	[गुजराती टीका] ...	१
दर्शनादर्श ...	८=	श्रीमद्वल्लभाचार्य और उनके सिद्धान्त ३	
स्तुतिपारिजात ...	८=	सिद्धान्तरहस्यकी विवृति	
व्याख्यानरत्नावलि ...	८-	[हिन्दी टीकासहित] ...	११०
श्रीनृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ...	१-	श्रीमद्वल्लभाचार्य [हिन्दी]	८-
छान्दोग्योपनिषत् ...	१-	श्रीराधाकृष्णतत्त्व [हिन्दी]	८-
विद्वन्मण्डनोपाख्यानः ...	१	ब्रह्मसम्बन्ध [हिन्दी]	८-
विवाहोपनयनादिकर्मणां मन्त्राक्षताः	१=	षोडशग्रन्थ [प्रजभाषा]	११
हिन्दी तथा गुजराती.		वैष्णवद्विजाना सध्यातर्पणं	
शुद्धाद्वैतदर्शन [प्रथमभाग हिन्दी]	११	[गुजराती भाषासहित]	८=

अन्य सब प्रेसोंकीभी पुस्तकें हमारे यहाँ मिलती हैं विशेष जाननेके लिये ८॥ का टिकट भेजकर सूचीपत्र मंगाओ ।

मेनेजर

श्रीबालकृष्णपुस्तकालय, बडामन्दिर, भूलेश्वर, चम्बई.

